श्रीमन्महाभारत

या ग्रंथाचें

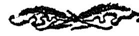
मराठी सुरस भाषांतर.

पुस्तक नववें

हरिवंशपर्व.

उत्तरार्ध

हा ग्रंथ

रा. रा. महादेव हरी मोडक, बी. ए.

व

विद्यावाचस्पति, विद्यालंकार, महोपदेशक अप्पाशास्त्री राशिवडेकर

यांनीं लिहिला.

प्रकाशकः—गणेश विष्णु चिपळुणकर आणि मंडळी.

बुधवार पेठ, पुणें.

मुद्रकः—केशव रावजी गोंधळेकर, जगद्धितेच्छु छापखाना, पुणें.

शके १८३४ परिधावीनाम संवत्सरे.

हा ग्रंथ **गणेश विष्णु चिपळुणकर** आणि **मंडळीचे** व्यवस्थापक रा० **बाळकृष्ण पांडुरंग ठकार** यांनीं पुणें पेठ शनिवार येथील रा० रा० **केशव रावजी गोंधळेकर** यांच्या **जगद्धितेच्छु** छापखान्यांत छापवून पुणें पेठ बुधवार, घर नंबर १५९, येथें प्रसिद्ध केला.

(या पुस्तकाचे सर्व मालकी हक्क सन १८६७ च्या २५ व्या अॅक्टाप्रमाणें नोंदून प्रकाशकांनीं आपणाकडे ठेविले आहेत.)

শ্রী

শ্রী প্রদ্যোতনাথ গোস্বামী

[illegible]

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ज्या अखिलब्रह्मांडनायकाच्या लीलेनें या जगाचीं यच्चयावत्
कार्यें घडतात, ज्याच्या कृपेनें ह्या अनिवार मायामोहाचें
निरसन करितां येतें व अल्पशक्ति जीवांना परमपद
प्राप्त करून घेतां यावें म्हणून जो त्यांस
बुद्धिसामर्थ्य देतो, त्या

परमकारुणिक

श्रीमन्नारायणाचे प्रेरणेनें

श्रीमत्क्षत्रियकुलावतंस सप्तसहस्रसेनापतिप्रतिनिधि
श्री० तुकोजीराव पवार के. सी. एस्. आय्. महाराज सरकार,
राज्य देवास १ (सिनियर) यांच्या पूर्ण आश्रयाखालीं तयार
झालेला हा शेवटचा कळसादाखल भाग, महाराज साहेब
यांची स्वधर्मप्रीति, अनेक ग्रंथांच्या वाचनानें त्यांचे
ठिकाणीं उत्पन्न झालेली रसज्ञता व मार्मिकता, प्राक्-
जन्म संस्कारानें वाढत्या प्रमाणांत असलेला
त्यांचे ठिकाणचा स्वधर्माभिमान इत्यादि
सद्गुण पाहून व त्यांची परवानगी घे-
ऊन हा भाग भगवदंश महाराज
साहेब यांस कृतज्ञतापूर्वक
अर्पण केला आहे. त्याचा
ते स्वीकार करोत.

हरिवंश.

यानि यानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छंदजन्मभिः ।
चक्रे करोति कर्ता वा हरिस्तानि ब्रुवन्तु नः ॥
शृण्वन् सुभद्राणि रथांगपाणेर्जन्मानि कर्माणिच यानि लोके
गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन्विलज्जो विचरेदसंगः ॥

श्रीमद्भागवत.

जन्म कर्मच मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

भगवद्गीता.

श्रीमन्महाभारत.

" The names and memories of great men are the dowry of a nation. '

P. Villari.

" You can never read good literature too much. "

Schopenhauer.

" What a sense of security is an old book, which Time has criticised for us ! "

Lowell.

" A great book that comes from a great thinker, it is a ship of thought, deep freighted with truth, with beauty too.

Theo-Parker.

" You despise books, you whose whole lives are absorbed in the Vanities of ambition, the pursuit of pleasure or in indolence.

Voltaire.

" Those only are great things which tend to render life more happy or which pave the way to a state of future bliss more permanent and more pure. "

Milton.

प्रकाशकांचे दोन शब्द

अथवा

ग. वि. चिपळूणकर आणि मंडळीची कहाणी.

प्रिय वाचकहो, आह्मी आज अघटित-घटना-पटु, सर्वव्यापक श्रीगोपाळकृष्णाच्या अनुपम कृपेनें आपल्या पुढें **"श्रीमन्महाभारताच्या मराठी सुरस भाषांतराचा"** हा शेवटचा (नववा) भाग सादर केला आहे.

यांत एकोणिसावें जें खिल हरिवंश पर्व त्याचा उत्तरार्ध (भविष्य पर्व) असून त्यांशिवाय त्यांतच पुष्कर—प्रादुर्भाव म्हणून जें प्रकरण आहे त्यांतील विषयाच्या स्पष्टीकरणार्थ एक इंग्रजी निबंध व पातंजल योगसूत्रांतील तिसऱ्या अध्यायाच्या बहुतेक तिसऱ्या पादाचें भांषातर इतका विषय देऊन पुस्तक पुरें केलें आहे. त्याप्रमाणें पुस्तकाचे आरंभींही आमच्या प्रस्तुतच्या स्थितीचें विवरण करणारे विषय घातले असून " **ग्रंथपरिचय** " या नावानें एक खंडनमंडनात्मक लेखही दिला आहे.

येथें श्रीमन्महाभारत हा मूळ ग्रंथ संपूर्ण झाला व पूर्वसंकल्पाप्रमाणें परमेश्वराच्या अतुल कृपेनें आह्मीं सर्वथैव आपल्या वचनांतून मुक्त झालों. नव्हे—त्याच गोपाळकृष्णानें आम्हांस मुक्त केलें. नाहींतर, दोन वर्षांच्या मुदतींत आह्मी हें काम पूर्ण करण्याचें ठरवून तसें प्रसिद्धहि केलें होतें. पण तेंच काम आज आठ वर्षांनीं परिपूर्ण होण्याची वेळ आली.

आतां हा आनंददायक दिवस पाहण्यास जरी खुद्द **चिपळुणकर** व त्यांचे सर्व अनुयायी मंडळ हयात नाहीं तरी हें सर्व काम चिपळुणकर आणि मंडळीपैकींच एकाच्या हातानें पूर्ण जाहलें आहे ही गोष्टही आजच्या स्थितींत बरीच संतोषदायक आहे. बाकी सांपत्तिक दृष्टीनें याच गोष्टीचा विचार करणें तर याचें सर्व श्रेय चिपळुणकर आणि मंडळीकडे नसून या कार्याचें महत्व जाणून त्यास ज्यानीं ज्यानीं हातभार लावून मदत केली ते सावकार, भाषांतरकार, छापखान्याचे मालक, कागदाचे वगैरे व्यापारी, आणि मुख्यत: द्रव्यद्वारा सहानुभूति व्यक्त करणारे **मुंबई सरकार, छत्रपति करवीर सरकार, व बडोदा, इंदूर, देवास, बावडा, कागल इ. इ. संस्थानचे उदार व गुणज्ञ आधिपति, तसेच कित्येक जहागिरदार, इनामदार, धनिक, शेटसावकार व अगाऊ ग्राहक होऊन साह्य देणारे अनेक वर्गणीदार** यांचेकडेच आहे.

वाचकहो, मानवी जीवित किती क्षणभंगुर आहे, याचा आह्मी अज्ञान जीव आपल्याशीं पुरापुर मुळींच विचार न करितां आणि आपली स्थिति कोणत्या प्रकारची आहे हेंहि मनांत न आणितां अज्ञानपणानें एखाद्या महत्कार्यास हात घालून प्रतिज्ञाबद्ध होऊन बसतों, हा आमचा केवढा बरें अविचार ? या गोष्टीस मागील इतिहासाची साक्ष न देतां आह्मींच आपला इतिहास साक्षिभूत म्हणून आपल्या पुढें ठेवितों. वास्तविक पहातां, चिपळु-

णकर मंडळीनें हें येवढें प्रचंड काम अंगावर घेण्याचें धाडस केलें त्यावेळीं, आपण कोण, आपली परिस्थिति काय, ज्या कार्यास आपण प्रवृत्त होत आहोंत त्यास लागणारी साधन-संपत्ति किती मोठ्या प्रमाणावर पाहिजे व ती आपले जवळ आहे कीं नाहीं आणि हें काम पूर्ण होण्यास वास्तविक किती काल लागेल या व आणखी इतर गोष्टींचा पुरापुर विचार करणें किती जरूरीचें होतें इत्यादि गोष्टी आज मनांत उभ्या राहून ग्रंथसमाप्तीस लागलेल्या कालावधीचा विचार केला असतां आमच्या अविचाराचें चित्र मूर्तिमंत डोळ्यापुढें उभें रहातें. बांधवहो, आपण सर्व सहृदय आहांत, यांत मुळींच शंका नाहीं. आपण सर्व तसे उदार अंतःकरणाचे नसतां तर आज परिपूर्ण झालेलें हें प्रचंड काम पहाण्याचा सुयोग खरोखरच आला नसता. सन १९०४ सालांत या कामास आरंभ होऊन १९०६ पर्यंत याचे दोन भाग प्रसिद्ध झाले, तोंच चिपळुणकर मंडळीचे मुख्य पुरस्कर्ते रा० रा० गणेश विष्णु चिपळुणकर यांनीं एकाएकीं सर्व ऐहिक पसारा सोडून कोणाचीहि गांठभेट न पडतां प्लेगरूपी सर्वभक्षक कालाचें आतिथ्य स्वीकारून जेव्हां हा दुःखमय मृत्युलोक सोडिला तेव्हांच हें काम दुसऱ्या भागावर थबकून रहाण्याचा दुर्योग आला होता. पण त्यावेळीं ज्या सुमारें २९० वर्गणीदारांची अगाऊ ग्राहक ह्मणून मदत झाली होती, त्यांच्याच पुण्याईनें व त्यांनीं दिलेल्या धैर्यानें आज हें काम पूर्ण झालें आहे. कै० चिपळुणकर यांच्या मृत्यूनंतर जी खळबळ उडाली, त्यावेळीं हयात असलेल्या भागीदारांवर जें आकाश कोसळून त्या खालीं त्यांना दडपून जाण्याचा प्रसंग आला, तो समग्र वृत्तांत सांगण्याचा हा प्रसंग व स्थळहि नसल्यामुळें तें सांगून आम्ही वाचकांच्या कोमल मनोवृत्ति कंपित करीत नाहीं. पण हें म्हणत असतांना हेंहि सांगितल्यावांचून रहावत नाहीं कीं, "**चिपळूणकर** आणि **मंडळी**" हे शब्द कागदावर असून मंडळीपैकीं आज एकच माणूस हयात आहे. मंडळीचीं कसलेलीं व होतकरू मिळून गेल्यासालच्या मार्च महिन्याच्या तेवीस तारखेपर्यंत प्लेग वगैरे निमित्तानें नऊ माणसें सर्वभक्षक कालाचे भक्ष्यस्थानीं पडलीं आहेत. यावरून हयात असलेल्या एकट्याच माणसावर आज कशी पाळी येऊन पडली आहे, त्याच्या मनोवृत्ति कशा झाल्या असतील व विश्वबंधुत्वाच्या नात्यानें त्यास आज हातभार लावण्याची तुम्हां सदय आश्रयदात्यांवर केवढी जबाबदारी येऊन पडली आहे? या सर्व गोष्टींचा सांगोपांग विचार करण्याबद्दल तो दुर्दैवी प्राणी तुम्हां सर्वांस आपला फाटका पदर पसरून आग्रहपुरःसर विनंति करीत आहे. तर त्याच्या या विनंतीचा तुम्ही कोणीहि अनादर करून व त्याला निराधार सोडून आपल्या पदरीं अदयत्वाचा संग्रह करूं नका.

प्रिय बंधुभागिनीहो, चिपळूणकर मंडळीनें आजपर्यंत मोठाले तीन धर्मग्रंथ पूर्णपणें प्रसिद्ध करून आपल्यापुढें ठेविले आहेत व ते तुम्ही भक्तियुक्त मनानें वाचून त्यांचीं मननपूर्वक पारायणेंहि केलीं असतील. तेव्हां भूतदया, परोपकार, विश्वबंधुत्वाची भावना, चौऱ्यायशीं लक्ष योनी फिरून प्राप्त झालेल्या मानवी तनूची योग्यता व मुख्य कर्तव्य, निःसार संसारांत जन्मून दयादाक्षिण्यादि गुणांच्या प्रतिपालनानें या जन्मांत प्राप्त होणारें अनुपमेय सौख्य व त्याची महति, काय केलें असतां परमेश्वरानें निःसीम कृपा करून दिलेल्या मानवजीविताचें सार्थक होतें, इत्यादि उदात्त विचार तुमच्या हृत्पटलावर खोदल्यासारखे उमटले नसतील काय? नाहीं कसे, उमटलेच पाहिजेत. तर मग सांगा बरें, ज्या मंडळीनें वरील तीन संस्कृत ग्रं-

थांतील रत्नभांडार तुम्हांस उघडें करून देऊन मनसोक्त रत्नसंचय करण्यास अवसर दिला, व त्यांतील उदात्त प्रमेयांचें मनन, निदिध्यासन करून स्वर्गादि लोकांचीं द्वारें खुलीं करून देण्यास जीं मंडळी बहुंशीं कारणीभूत झाली त्या मंडळीतील एका दुर्दैवी मनुष्यास तुम्ही सर्व निःसीम शांतिसौख्याचा व उच्च कोटींतील दर्जाचा अनुभव घेत असतां " पूर्वोक्त ग्रंथत्रयांतील रत्न-भांडार खुलें करून देतांना " त्याच्या गळ्याभोंवतीं जो ऐहिक ऋणाचा बळकट फांस बसला आहे, त्यांतून मोकळें केल्यावांचून आणि तुम्ही ज्या शांतिसौख्याचा अनुभव घेत आहांत किंवा घ्याल त्याचा वांटेकरी केल्यावांचून तें भोगणें तुम्हांस शोभेल काय? या करितां तुम्हीं ज्या सौख्याचा अनुभव घेत आहांत आणि घ्याल त्याचा अल्पांश तरी तुमच्या द्वारांत धरणें घेऊन बसलेल्या त्या अतिथीचा भाग त्याचे पदरांत घालून मग सौख्योपभोगाची तयारी करा. तो भाग त्या अतिथीचे पदरांत टाकण्याकरितां तुम्हांस एकाच गोष्टींत स्वार्थत्याग केला पाहिजे. ती गोष्ट पैशाच्या खर्चाची नसून शब्द खर्च करण्याची आहे. तो खर्च करून तुम्ही सर्वांनीं मिळून एकेक वर्गणीदार मिळवून दिला तर व तुम्ही जो वर्गणीदार मिळवून द्याल त्यानेंहि तुमच्याच मार्गाचें अवलंबन केलें तर खरोखर एक वर्षाचे अवधींतच त्या दुर्दैवी प्राण्याच्या गळ्याभोंवतीचा फांस मोकळा होऊन तोहि तुमच्या बरोबर शांतिसुखाचा अनुभव घेईल. यानें हीच एक गोष्ट साधेल असें नसून याहीपेक्षां अत्यंत महत्वाची पण अज्ञात गोष्ट साधल्यासारखें होईल. ती कोणती म्हणाल तर—तितक्याच प्रमाणावर धर्मग्रंथाच्या प्रसाराचें पुण्य तुमच्या पदरीं पडेल. तर हें त्याचें लडिवाळपणाचें मागणें तुम्ही सर्वांनीं पूर्ण केलें पाहिजे. हें मागणें तुमच्यापाशीं मागण्याचा चिपळूणकर मंडळीस परमेश्वरी न्यायानें आतां हक्क प्राप्त झाला आहे.

ज्या फांसाबद्दल आम्ही तुम्हांस इतकी सक्तीची मागणी करीत आहोंत त्याचें स्वरूप थोडक्यांत कसें आहे तें पहा. आजपर्यंत महाभारताचे नऊ भाग प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यास खर्च सुमारें साठ हजार रुपये झाला आहे. त्यापैकीं आतांपर्यंत सुमारें बत्तीस हजार वसूल झाला असून सुमारें अठ्ठावीस हजार रुपये मूळ खर्च झालेल्या रकमेपैकीं देणें व या रकमेवरील आठ वर्षांचें व्याज (नऊ टक्क्याप्रमाणें आहे) तें मिळून आज चिपळुणकर मंडळींतील शेवटच्या माणसावर सावकारी देण्याचा केवढा मोठा बोजा आहे याचा आमचे सुज्ञ आश्रयदाते जरा शांत चित्तानें विचार करतील तर वर जी आम्ही त्यांना दिसण्यांत कांहींशी सक्तीची शिफारस केली आहे ती युक्त कीं अयुक्त याचा उलगडा सहज होईल. याकरितां बंधुजनहो, आमच्या मागणीचा अव्हेर अगर तिरस्कार न करितां आम्हांस वर सुचविल्याप्रमाणें मदत करण्यास आपण निःसंशय पुढें याल, अशी आम्हांला खात्री आहे व असें केल्यानें चिपळुणकर मंडळींतील गेलेल्या माणसांच्या अनाथ व पोरक्या झालेल्या बायकामुलांस तारल्याचें श्रेय आपल्या पदरांत पडेल.

वाचकहो, येथें आणखी एक हिशोबी गोष्ट आम्ही तुमच्यापुढें ठेवितों तिकडे लक्ष द्या. महाभारताच्या भाषांतराचे भाग नऊ असून प्रत्येक भागाच्या प्रती पांच हजार आहेत. असे नऊ भाग मिळून संपूर्ण ग्रंथ होत असून त्याची किंमत अवघी २४ किंवा १६ रुपये (लायब्ररी एडिशन २४ रुपये व पातळ कागदावरील नंबर २ ची प्रत रुपये १६) म्हणजे आमच्या मतें स्वस्ताईची कमाल आहे. कारण नऊ भाग मिळून रॉयल अष्टपत्री डबल

कालमी एकंदर सर्व पुस्तकांचीं मिळून पानें सुमारें सहा हजार आहेत. एवढें प्रचंड काम महाराष्ट्रांत (एकाच ग्रंथाचें) चिपळुणकर मंडळीवांचून अन्य कोणी केलें नाहीं असें म्हटल्यास त्यांत गर्वोक्ति केल्याचा दोष आमच्या पदरीं येतो असें आम्हांस वाटत नाहीं. जो खरा प्रकार आहे तोच आम्ही आपल्या आश्रयदात्या बंधुभगिनीपुढें मांडला आहे. पण यामुळें आज आमची स्थिति कशी झालेली आहे व येथून पुढें तरी आमच्यावर कोणता प्रसंग येणार आहे तें एका सर्वेश्वरासच माहीत ! पण अजुनहि आम्ही अशी खाली बाळगितों कीं, ज्या जगच्चालकानें आम्हांस निमित्त मात्र पुढें करून आमच्याकडून असलें आह्मांस दुःसाध्य असें काम करविलें तोच सर्वसाक्षी, पूर्णब्रह्म गोपाळकृष्ण पांडवांप्रमाणें—महाराष्ट्रांतील बंधुभगिनीकडून आमच्या सर्व संकटाचा परिहार करवून व मंडळीच्या सर्व आशा सफल करून—मंडळीस आपल्या चरणकमलीं प्रेमानें स्थान देईल यांत मुळींच शंका नाहीं.

प्रिय वाचकहो, या ९ व्या भागांत खिल जें हरिवंशपर्व त्या पैकीं भविष्यपर्व पूर्णपणें आलें आहे. व हरिवंशपर्व आणि विष्णुपर्व हीं दोन पर्वें मागील ८ व्या भागांत आलीं आहेत. हीं तीन पर्वें मिळून ग्रंथ सुमारें सोळा हजार आहे. हा सोळा हजार व आदिपर्वापासून स्वर्गारोहणपर्वा——अखेर चवऱ्यायशीं हजार मिळून मूळ भारत ग्रंथ एक लक्षावर कांहीं थोडा भरतो; अशा या त्रिकालाबाधित सिद्धांतांनीं ओथंबलेल्या व अखिल जगांतील सुविचारी विद्वानांस मान्य झालेल्या ग्रंथाचें भाषांतर आठ वर्षांनीं कां होईना पण एकदांचें आमूलाग्र प्रसिद्ध झालें. तेव्हां आतां आह्मी आपल्या मूळ प्रतिज्ञेंतून मोकळे झालों आहोंत. पूर्वीं प्रसिद्ध झालेल्या संकल्पांपैकीं आतां फक्त उपसंहारच शिल्लक राहिला. परंतु मध्यंतरींच्या काळांत अपूर्वतर्कित अशा कांहीं अडचणी उत्पन्न झाल्या आहेत. तरी या बाबीसंबंधानें आमचा विचार चालू आहे. व कांहीं तरी योजना करून हेंही काम पूर्ण करून वाचकवर्गास दिलेल्या अभिवचनांतून मुक्त होण्याचा आमचा संकल्प आहे. इतकें येथें नमूद करण्यापलीकडे अधिक बोलवत नाहीं.

आतां आठवा भाग जो हरिवंश त्याकडे वळूं. वांईकर मंडळी हरिवंश प्रसिद्ध करीत असतां, आपले गळ्याला सावकाराची तांत लावून घेऊन चिपळूणकरांनीं निराळें भाषांतर कां प्रसिद्ध करावें असें कोणास वाटेल तर त्यांतील वास्तविक प्रकार असा आहे कीं, आम्ही हें आपसुखानें केलें नाहीं. पण **शतसाहस्र्यां संहितायां** या शब्दाची यथार्थता हरिवंशावांचून होत नाहीं, अर्थात् समग्र भारताचें सुरस भाषांतर देण्याची आमची प्रतिज्ञा अपूर्ण राहते अशी जेव्हां कांहीं वाचकांनीं हाकाटी केली तेव्हां तिची न्याय्यता लक्षांत बाणल्यानें आम्हांस कर्तव्यैकशरण होऊन असा ऋण काढून सण करावा लागला. शिवाय वांईकरांनीं हरिवंशाचा अंक काढण्यापूर्वींच आमचे भाषांतराचा प्रथमपर्वाचा खर्डा लिहून पडला होता. खेरीज वांईकराची भाषांतरपद्धति आमच्या एकूण भारताचे भाषासरणीशीं भिन्न असल्यानें त्यांचें भाषांतर आम्हांस सामील करणें शक्य नव्हतें. एतावता अगतिक होऊन आम्हांला हा मार्ग स्वीकारावा लागला. असो.

या ग्रंथाचें भाषांतर आमचे परमामित्र व आम्हांबद्दल पूर्ण सहानुभूति (स्वतःच्या

अशक्तपणाकडे लक्ष न देतां) बाळगणारे रा. रा. **महादेव हरि मोडक बी. ए.** यांनीं केलेलें आहे व अगदींच निरुपाय झाल्यामुळें मोडक यांच्या विनंतीवरून शेवटचे सुमारें पन्नास अध्याय वे. शा. सं. रा. **विद्यावाचस्पती, विद्यालंकार महोपदेशक आप्पाशास्त्री राशिवडेकर** यांनीं केलेले आहेत. हें भाषांतर कसें झालें आहे व त्यांत विशेष गुणधर्म काय आहेत हें ठिकठिकाणीं ज्या टीपा व पाठभेद रा. मोडक यांनीं दिले आहेत त्यावरूनच सहृदय वाचकांच्या ध्यानांत येईल.

प्रियवाचकहो, रा. मोडक यांस आह्मी एवढेच श्रम देऊन राहिलों नाहीं तर त्यांच्या प्रकृतीकडेहि न पहातां स्वार्थपर बुद्धीनें आम्हीं त्यांना प्रुफाकडे पहाण्याबद्दल विनंति करून तेंहि काम करावयास लाविलें व त्यांनींहि आमच्यावरील प्रसंग जाणून शक्ति नसतांनाहि तसेंच तें शेवटास लाविलें. त्याबद्दल मोडक यांचे व त्याचप्रमाणें विद्यावाचस्पती यांचे आम्ही फार फार आभारी आहोंत. आतां आपणांस अशी शंका येईल कीं, इतके तुम्ही निष्ठुर कसे व असा तुमचेवर प्रसंग तरी कोणता कीं मोडक यांच्या अशक्तपणाकडे दुर्लक्ष्य करून तुम्ही त्यांना प्रुफाचेंहि काम सांगितलें? तर तो प्रसंग म्हटला म्हणजे रा. रा. रघुनाथ गंगाधर गद्रे यांचा अकालीं मृत्यु हा होय. कै० गद्रे यांस सन १९१० सपटेंबर ता० १९रोजीं एकाएकीं सुमारें एक तास त्यांची प्रकृति बिघडून काळजाचे विकारानें देवाज्ञा झाली. रा० गद्रे यांनीं भागवताच्या आरंभापासून भारताचे सात भाग प्रसिद्ध होईपर्यंत प्रेसकडील काम किती चोख रीतीनें केलें त्याचें वर्णन करावयास आमचेजवळ शब्दच नाहींत म्हटलें तरी चालेल. त्यांनीं नुसतें छापखान्यांतीलच काम केलें असें नसून कै० चिपळूणकर यांचे पश्चात् तर स्वार्थत्यागपूर्वक मंडळीस जी मदत केली ती फारच महत्वाची होती. अशा रीतीच्या माणसाचा ऐन आणीबाणीच्या वेळीं वियोग झाल्यानें जी हानी होते ती शब्दांनीं व्यक्त करतां येत नाहीं. रा. गद्रे यांस पुरे दोन महिने झाले नाहींत तोंच आमच्यावर आणखीही एक दुःखाचा प्रसंग ओढवला. कंपनीच्या व्यवस्थापक मंडळीपैकीं रा. रा. माधवराव दिनकर गोखले यांस ता० १७ नवंबर १९१० रोजीं देवाज्ञा झाली. यांच्या मृत्यूनेंहि कंपनीच्या दुःखांत व दौर्बल्यांत भरच पडली आहे. तात्पर्य १९१० सालांत हे जबरदस्त दोन प्रसंग गुदरल्यामुळें आम्ही असहाय झाल्यानें गद्रे यांचे कामाकडे रा. मोडक यांस लक्ष्य देण्याबद्दल विनंति करणें भाग पडलें.

महाभारताच्या छपाईचे वगैरे कामीं जगद्धितेच्छु छापखान्याचे मालक रा. रा. केशव रावजी गोंधळेकर व त्यांचे चिरंजीव रा. दत्तात्रय केशव गोंधळेकर यांनीं आमचेवरील प्रसंग जाणून केवळ धंद्याच्या दृष्टीनें या कार्याकडे न पहातां हें प्रचंड काम अंगावर घेतलें ह्मणूनच तें आज पूर्णपणें तडीस गेलें, सबब त्यांचे आभार मानावे तितके थोडे आहेत.

कंपनीचे सावकार वे. शा. सं. रा. रा. श्रीधर विनायकशास्त्री राजवैद्य भोरकर, श्रीमंत काशिनाथ विनायक बावडेकर मुनसफ, कोर्ट पिरंगुट, संस्थान भोर; रा. रा. काशिनाथ मनोहर माचवे, रा. रा. माधवराव बाबुराव किबे, रा. रा. रामचंद्र भिकाजी जोशी, रा. रा. सदाशिव महादेव दिवेकर प्रभृतीनींच हें काम शेवटास नेलें आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. चिपळुणकर मंडळीनें अनेक खटपटी करून चोहोंकडून लोकाश्रय मिळविला, परंतु लोकाश्रय मिळेल तेव्हांच काम संपवावयाचें असेंच धरून आह्मीं

चाललों असतों तर हें काम आज कधींच शेवटास लागलें नसतें. तात्पर्य, वरील मंडळींनीं व्यवहार करितांना सुद्धां सहानुभूतीनेंच आह्मांस वागविलें तेव्हां त्यांचे व मुख्यतः श्रीधरशास्त्री यांचे आभार मानणें हें आमचें कर्तव्य आहे. श्रीधरशास्त्री यांच्या निरपेक्षतेचें शब्दांनीं वर्णन करितां येत नाहीं. तेव्हां सर्वेश्वर आमचे हातून या सर्वांचे गळे लवकर मोकळे करवो, अशी त्याची आह्मी अनन्यगतिकत्वानें प्रार्थना करितों.

येथवर आह्मी आमचे अनेक हितेच्छु, स्नेही आणि मुद्रक, भाषांतरकार इत्यादिकांचे आभार मानिले. परंतु, " सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयंते " या न्यायाप्रमाणें ज्या महात्म्यांनीं आम्हांस निरपेक्ष बुद्धीनें कांचनदान देऊन हें कार्य तडीस लाविलें, त्यांचे आभार विशिष्ट रीतीनें मानणें प्राप्त आहे. चालू भागाला ज्या उदारधींनीं द्रव्यदान दिलें त्यांत एक ध्यानीं मनीं स्वप्नीहि नाहीं असें नांव देण्याचा सुयोग आला आहे. तो ऐकून अनेक वाचक आम्हांप्रमाणेंच साश्चर्यानंदभरित होतील. हें नांव म्हणजे महाराष्ट्राचे पूर्व भूपती **श्रीमंत कै० बाजिराव साहेब पेशवे** यांच्या आज जीवमान असलेल्या अत्यंत वयोवृद्ध कन्या श्रीमती---गंगारूप मातोश्री **सरस्वतीबाई उर्फ बयाबाई साहेब महाराज आपटे.** बाईसाहेबांची सांपत्तिक स्थिति कालविपर्ययानें बदलली असतांनाही त्यांनीं केवळ हे आपले पुराणग्रंथ व हीं आपलीं माणसें असें म्हणून आम्हांस साह्य दिलें याबद्दल आम्हीं त्यांचें अभिनंदन किती करावें तें समजत नाहीं.

यापुढें, **श्रीमंत सरकार बापूसाहेब कागलकर संस्थान कागल, (सीनियर) व फलटण संस्थानचे अधिपति श्रीमंत सरकार बापूसाहेब निंबाळकर**—यांपैकीं श्रीमंत कागलकर यांजकडून रक्कम हातीं आली असून निंबाळकर यांचा आश्वासनपर ठराव आला आहे; याही गुणग्राही व उदारमती संस्थानिकद्वयाचे तसेंच **श्री० सरदार गुलाबराव रामराव वाघोलीकर जहागिरदार मु० पुणें** यांनींही यथाशक्ति मदत केली आहे म्हणून त्यांचेही आम्ही अत्यंत आभारी आहों.

कृतज्ञाचे वाणीला उपकर्त्यांचे गुण गाण्यापेक्षां प्रियतर कामगिरी दुसरी कोणतीच नाहीं व तिचा तिला कधीं कंटाळाही नाहीं. ती एकप्रकारचें तिला पौष्टिक खाद्यच आहे. व तें तिला जों जों मिळेल तों तों तिची शक्ति अधिकच वाढते. याच न्यायानें या स्थळीं आणखीहि दोन महाशयांचें स्तोत्र करण्याचें सुखकर कर्तव्य आमचे वाणीचे वाट्यास आलें आहे व तें आह्मी परमोत्साहानें करितों.

या स्तोत्राला विषयीभूत नांवें म्हणजे **श्रीमत्क्षात्रियकुलावतंस तुकोजीराव पवार के. सी. एस्. आय्. महाराज सरकार राज्य देवास १ (सिनीयर) व महाराज साहेबांचे कनिष्ठ बंधु श्रीमत्क्षत्रियकुलावतंस जगदेवराव पवार ऊर्फ भाऊसाहेब महाराज विश्वासराव बहादूर संस्थान सुपें—जामगोद,** हीं होत.

या पैकीं श्रीमंत देवास सरकार यांनीं आमचे कामगिरीबद्दल जी आदरबुद्धि व्यक्त केली व आमची हकीकत ऐकून घेण्याचे कामीं जें सौजन्य व कळकळ दाखविली ती शब्दांनीं व्यक्त करण्याचें आम्हांस सामर्थ्य नाहीं. आमचे वाणीचे या दौर्बल्याबद्दल आम्हांस फार खेद होतो, परंतु निरुपाय आहे. खरोखर महाराजांचें अल्प वय ध्यानांत घेतां त्यांचे ठायीं इतकी रसवत्ता व गुणज्ञता पाहून आम्हाला साभिमान कौतुक वाटतें. परमात्मा म-

हाराजांना सहपरिवार दीर्घायु करो. कोणी म्हणेल "मृदंगो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम्" तुम्हाला महाराजांनीं खाद्य दिलें म्हणून तुह्मी त्यांचें स्तोत्र करितां. परंतु अशांतली गोष्ट सुतराम् नव्हे. खरोखरच महाराजांचे गुण कोणाहि सहृदयाची वाणी पल्लवित करावयास रहाणार नाहींत असें आह्मी खात्रीनें सांगतों. ज्यांस अनुभव येईल ते आमचे वाणीची सत्यता पहातील. तूर्त आह्मी असल्या सद्गुणमंडित महाराजांची मूर्ति तरी आमचे वाचकांस पहावयास मिळावी म्हणून त्यांची छबी त्यांचे परवानगीनें या खंडासोबत देत आहों. श्रीमन्महाराजसाहेब यांनीं या भागाचे प्रकाशनास योग्य साहाय्य देऊन आह्मी आरंभिलेल्या वाग्यज्ञाच्या सांगतेचें बरेंच श्रेय संपादन केलें म्हणून आह्मी हा खंड त्यांस त्यांची परवानगी घेऊन सादर अर्पण करीत आहोंत त्याचा ते स्वीकार करोत.

वरील महाराजांचे कनिष्ठ बंधुत्वाला सर्वथा साजे अशीच कृति **श्रीमंत जगदेवराव ऊर्फ भाऊसाहेब महाराज** यांनींहि आमचे ग्रंथासंबंधें केली, एवढें येथें सांगितलें म्हणजे पुनरुक्तीचा दोष न येतां महाराज भाऊसाहेब यांचाही योग्य गौरव केलासें होईल, असा आम्हांस भरंवसा वाटतो.

याशिवाय या प्रचंड सत्कार्यास आजपर्यंत जशी अनेकांनीं मदत केली तशी करण्यास आम्हीं बरेच महाराजे, राजे, संस्थानीक, सरदार, जहागीरदार आणि शेटसावकार यांजकडे पुस्तकें व अर्ज पाठवून आह्मांस मदत करण्याबद्दल विनंति केली आहे तर तेही आम्हांस निराश न करितां पुढील पुस्तकांत (उपसंहाराचे प्रस्तावनेमध्यें) त्यांचा नामनिर्देश करण्याची संधी देतील, अशी आशा आहे.

येथपर्यंत आह्मी शक्य तो प्रयत्न करून प्रत्येक पुस्तक सर्वांगसुंदर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि, मानवी कृति सर्वथैव निर्दोष असते असें कसें ह्मणतां येईल ? तेव्हां यांत जर कांहीं हस्तनेत्रादि दोषानें उणीव राहिली असेल तर तीबद्दल सुज्ञ व सहृदय वाचक क्षमा करतील अशी आशा आहे. अखेरीस श्रीदयाघन प्रभूच्या चरणीं नम्र भावानें लीन होऊन महाराष्ट्रवाचकवर्गाची रजा घेतों.

प्रकाशक.

भाषांतर व आभारवचन.

प्रस्तुत खंडाचे म्हणजे हरिवंशाचे भाषांतरांत भाषेचें वळण मागील खंडांप्रमाणेंच बहुतेक आहे; तथापि, मागील भागवत, रामायण व भारत पर्वें १८ हीं सर्व अखेर आमचे सुहृत् व सहकारी रा. रा. रघुनाथ गंगाधर गद्रे यांच्या एकट्याच्याच दृष्टीखालून गेल्यानें त्या सर्वांत जो एकसारखेपणा होता तो, ते दुर्दैवानें या खंडाचे वेळीं परलोकवासी झाल्यामुळें यांत आला असेलसें म्हणवत नाहीं. शिवाय 'पुष्करखंड' म्हणून भविष्यपर्वांतील अध्याय ७ ते अध्याय ३२ पर्यंत जो खंड आहे, त्याचें विषयस्वरूपच भिन्न असल्यामुळें,व विशेषतः त्यांतील बरेच शब्द रूपकी, श्लिष्ट व पारिभाषिक असल्यामुळें, पुष्कळ ठिकाणीं त्या भागाचा तर्जुमा करितांना इतर ठिकाणांइतकें स्वातंत्र्य राहिलें नाहीं. शब्दाचे मर्जीला संभाळूनच वाक्यरचना करावी लागली व इतकें करूनहि त्यांतील सांकेतिक अर्थ, व एकूण विषयाचा भाव विशद होऊं शकला नाहीं, त्यामुळें पुष्कळ ठिकाणीं पायथ्याशीं बारीक टीपा, व विशेषतः प्रति–अध्यायारंभीं अध्यायांतील विषयाचें सामान्यस्वरूप दाखविणाऱ्या पोक्त टीपा दिल्या आहेत. याचेच पुढील कांहीं अध्याय आमचे निःशक्ततेमुळें एका विद्वान् स्नेह्याचे हवालीं केले होते. त्यांची सरणी अर्थातच वेगळी आहे, व आमचे मतें वाईकरांचे भाषांतराची छटा घेऊन उठली आहे. परंतु ही गोष्ट आमचे निदर्शनास कॉपीला छापखान्याचें मागणें आल्यावर आली, तेव्हां पुनः सृष्टि करण्याला अवकाश उरला नाहीं, हें पाहून स्वस्थ बसावें लागलें. तथापि झाला प्रकार प्रांजलपणें जाहीर करणें न्याय्य समजून तसें केलें आहे.

हा मुख्य पुराणाचे भाषांतराचा प्रकार झाला. आतां या ग्रंथाला अखेर 'योगखंड' म्हणून एक मोठें परिशिष्ट जोडिलें आहे, त्याचा मुख्य हेतु पुष्करखंडाचे आरंभीं पुढें दिलाच आहे. फक्त त्यांतील भाषांतरा संबंधानें सांगावयाचें. त्यांत जो इंग्रजी खंड दिला आहे, त्यांतील इंग्रजी उताऱ्यांचें जें भाषांतर आहे, तें प्रयोजन नसल्यामुळें, शब्दशः केलें नसून, केवळ तात्पर्यसूचक आहे. आणि मराठी बाजूंतील एकंदर विषय व पातंजल सूत्राचें भाषांतर हीं मुख्यतः हेमाडपंतकृत 'पातंजलयोगदर्शन' यांतून व प्राणायाम–क्रिया, मुंबई येथील 'हल्लीं बंद पडलेल्या' आर्य- धर्म नामक मासिकांतून घेतली आहे. या उताऱ्यांबद्दल त्यांचे मूळ कर्त्यांचे आम्ही फार आभारी आहों. पहिले गृहस्थांबद्दल आह्मी मुद्दाम शोध केला, पण ते शांत झाल्याबद्दल आमचे एका मित्राचें खास पत्र आलें, व दुसरे मासिकांत लेखकाचें नांव नाहीं व मासिकही बंद पडलेलें त्यामुळें प्रत्यक्ष भेटीची फारशी सोय उरली नाहीं. तथापि सद्ग्रंथ हे जनकार्यार्थच लिहिले असतात, ही लेखकवर्गाची नेहमीची उदारबुद्धि ध्यानीं आणून आह्मी गैरपरवाना सदर ग्रंथांतून मनमुक्त उतारे घेतले आहेत. पण ही गोष्ट आह्मी मोठ्या आनंदानें, प्रांजलपणें व साभार प्रसिद्ध करितों. हें योगसूत्रांचें भाषांतर कै० व्यंकटराव रामचंद्र यांनींहि केलें आहे. पण कोणी केलें तरी व्यासभाष्याचा तर्जुमा, मग आपण आणखी एक आपल्या शब्दांनीं 'आमचें' ह्मणून एक निराळें करून

विद्वत्ता मिरविणें यापेक्षां पूर्वसूरींचे उतारे घेऊन उघडपणें त्यांचे आभार मानणें हें कांहीं गैर नाहीं, किंबहुना हेंच अधिक श्रेयस्कर असें वाटून आह्मी तेंच केलें आहे. 'ग्रंथपरिचय' ह्मणून जो प्रास्ताविक भाग जोडला आहे त्यांत अनेकांचे उतारे घेतले आहेत व त्यांचे सर्वांचे आह्मी ऋणी आहों. अष्टादशपुराणांचें सार हा भाग बंगाली गृहस्थ दुर्गादास लाहिडी यांच्या 'पृथ्वीर इतिहास' या बंगाली ग्रंथावरून घेतला आहे. व पुराणासंबंधीं कांहींशी माहिती पंडित ज्वालाप्रसाद मिश्र यांचे ग्रंथांतून घेतली आहे, या सर्वांचेही आह्मी कृतज्ञतापूर्वक आभार मानितों.

वाई येथील पुराणप्रकाशक मंडळी 'हरिवंशाचें' भाषांतर करीत असतां आम्ही पुनरुक्तींत पडलों नसतों. पण सगळेंचचमत्कारिक झालें. वाईकर मंडळीची आजपर्यंतची रीति स्वतंत्र पुराणांची भाषांतरें करण्याची आणि 'हरिवंश' हें आज मितीस तरी स्वतंत्र पुराण नसून 'भारताचें' केवळ एक पर्व म्हणून गणिलें जातें. अर्थात् अठरा पर्वें सोडून मंडळी एकटेंच व तेंहि अखेरचें पर्व हातीं घेतीलशी आम्हांस कल्पनाहि नव्हती. व अजूनहि त्यांचे कृतीचें रहस्य उलगडलें नाहीं. शिवाय हरिवंशाशिवाय, भारत संपूर्ण होतच नाहीं असें अनेक विद्वानांनीं आमचे पदरीं माप घातल्यामुळें अगतिक होऊन आम्हांस हें काम पत्करावें लागलें, हें सुप्रसिद्धच आहे. त्यांतूनहि वांईकरांची भुमका आमचे कानावर येण्यापूर्वीं 'हरिवंश पर्वाचे' भाषांतराचा खर्डा होऊन पडला होता. व एकूण भाषांतरहि त्यांचे आधींच पूर्ण झालें असतें, परंतु दरम्यान शांतिपर्व, व श्रीमद्भगवतद्गीता—पुनरावृत्ती—हीं कामें आम्हांवरच येऊन पडल्यामुळें हरिवंशाचें काम बराच वेळ बंद ठेवावें लागलें. पुढील कामास आरंभ झाल्यानंतर कांहीं वेळीं वांईकरांचें अंकांतील भाग जेथें आमच्याशीं मिळते आले तेथें, "**अथवा, कृतवाग्द्वारे ग्रंथेस्मिन् पूर्वसूरिभिः**" या कालिदासोक्तीवर दृष्टि देऊन आम्ही त्याचा फायदा घेतला आहे. व ही गोष्ट आम्ही वांईकर मंडळी व त्यांचे भाषांतरकर्ते वे.शा.सं. विष्णुशास्त्री बापट यांस साभार प्रदर्शित करितों. या ठिकाणीं याच संबंधीं दुसरीहि एक गोष्ट, स्नेहभावानें या मंडळीस सुचवितों. त्याबद्दल त्यांनीं रोष मात्र न करावा. कारण, त्यांचें दोषाविष्करण करावें असा हेतु नसून त्यांनीं पुढें सावध व्हावें एवढ्यासाठींच ही सूचना आम्ही देत आहों. आमचे भाषांतरांत आम्ही तळाशीं ज्या अनेक टीपा दिल्या आहेत, त्यांत पुष्कळ ठिकाणीं वांईकरांचे अर्थाची नापसंती दाखविली आहे. पण हिचें मूळ कारण पहातां भाषांतरकर्त्यांचें अज्ञान नसून पाठाचें गचाळपणच आहे. त्यांनीं आधारभूत घेतलेली पोथी अपपाठपूर्ण असावी असें त्यांच्या मूळावरूनच दिसतें. अर्थात् पाठच चुकीचा असल्यानें अर्थहि चुकीचा झाला. असो. पुढील पुराणांचे भाषांतराचे वेळीं त्यांनीं प्रथम पाठशुद्धि करवून मग भाषांतर करवावें इतकेंच त्यांस नम्रपणें सुचविणें आहे.

या खेरीज आभारवचन म्हणजे आमचे परम विद्वान्, शास्त्रांत केवळ गुरुस्थानीय असे गृहस्थ मित्रवर्य विद्यावाचस्पति अप्पाशास्त्री राशिवडेकर यांसंबंधें. अंगीकृत कार्याचा प्रकृतिदौर्बल्यानें आमच्यानें जेव्हां निर्वाह होईना, तेव्हां विनंति केल्यावरून सदर गृहस्थांनीं हस्तावलंब केला[1] म्हणून आम्ही उत्तीर्ण झालों.

---

१ वे. अप्पाशास्त्रीनीं भविष्यपर्व अ० ८०–१३५ यांचें भाषांतर केलें आहे.

याशिवाय रा.रा. त्र्यं. गु. काळे व ए.आर. जोशी. बी.ए.एल्.एल्.बी. यांनींहि साह्य केलें आहे. तेव्हां त्यांचें आम्ही आभार मानितों. छापील खर्डा तपासण्याचे कामीं छापखान्याचे व्यवस्थापक द.के.गोंधळेकर व दुसरे एक कै. नाना खरे नांवाचे गृहस्थ यांनीं बरीच बाजू संभाळली. व अखेर सर्वचपरी आमचा सांभाळ ज्यांनीं केला असे गृहस्थ म्हणजे चिपळूणकर मंडळीचे उर्वरित भागीदार—रा. रा. बाळकृष्ण पांडुरंग ठकार. या गृहस्थासंबंधें आम्ही जें लिहीत आहों तें ते आम्हांला भाषांतराचें मूल्य देतील.—कारण अजून सारा भविष्यकाळच आहे, आणि त्याला त्यांनीं तरी काय करावें ?—यासाठीं नव्हे; तर खरोखरच या गृहस्थांचे लायकीचा चिपळूणकरांचे मृत्यूनंतर जो आम्हांस पावलोपावलीं अनुभव आला आहे त्याचे जोरावर हें आम्ही लिहित आहों. यांचे नामस्मरणाबरोबर डोळयांस पाणी येतें. व आम्हांस वाटतें कीं या प्रचंड भारतानें या गृहस्थांची त्यांचा लेशहि अपराध नसतां जी दैना दैना करून सोडिली आहे तिची आमच्या समर्थ व सदय वाचकांपैकीं कोणाला तिळभर जर कल्पना येईल तर एका कवीनें ह्मटलें आहे '**दद्यात् स्वपिशितान्यपि**' कीं दाता आपले अंगचें मांस देखील काढून देईल अशी स्थिति होईल. आह्मांस स्वत: ठाऊक आहे कीं हे गृहस्थ भोरास कोणाची पायरी न चढतां शाल्योदन जेवून स्वगृहीं सुखानें होते. परंतु, यांचे चिरमित्र चिपळुणकर यांस अकाल मृत्यूनें नेतांच वस्तु स्थितीकडे न पाहतां, केवळ आपले मित्रानीं आरंभलेलें राष्ट्रीय काम मध्यें पडूं द्यावयाचें नाही, तडीस लावावयाचें, मग आपलें कांहींही होवो असा उदार संकल्प करून उडी घालून हे पुढें आले. परंतु गतमित्राचे पश्चात् यांचे हातीं सूत्रें येईतों मध्येंच अनेक बखेडे उत्पन्न होऊन एकंदर स्थिति इतकी भयंकर झाली कीं, दुसरा तर मूर्च्छितच पडता; पण यांनीं असाधारण धैर्य धरून कार्यावलंब केला व घरदार, चीज, वस्त, सर्व सावकाराला वाहून व त्याशिवाय घेणें शक्य होतें तितकें ऋण अंगावर घेऊन हा ग्रंथ तडीस पोंचविला. कांहीं स्नेह्यांनीं यांस हें काम सोडून देण्याबद्दल बुद्धिवाद दिला पण ते कृतमति असल्यामुळें त्यांनीं आपला निश्चय सोडिला नाहीं. ते ह्मणाले या अभागी राष्ट्रांत असला दिव्य ग्रंथ वारंवार निपजत नसतो, तेव्हां एकानें हातांत करवंटी घेऊन जर एवढें राष्ट्रीयकाम होत आहे तर आळस कां ?—आणि या वज्रनिभ दृढनिश्चयाचे बळावरच त्यांनीं या ग्रंथाचा पल्ला पोंचविला.

यावप्रमाणें त्यांची बाजू त्यांनीं केली. याबद्दल आम्हांस वाटतें कीं सर्व सहृदय महाराष्ट्रीयांनीं कृतज्ञ असलें पाहिजे. आणि एवढी कृतज्ञता जर महाराष्ट्रीयांजवळ असेल, तर त्यांचे श्रमाचें चीज होण्यास राहूं नये. आतां परीक्षेचीच वेळ आली आहे. कित्येकांस असा भास आहे कीं, या काहाणींत आहे काय ? ते एक पोटाचा धंदा करीत आहेत. आज सावकार काढिला तर उद्यां ग्रंथ विकून लाट मारितील. सावकाराचें ऋण फेंकून देऊन खिसा भरून स्वस्थ बसतील. हा भ्रम. कै० मल्लापा बसाप्पा वारद यांस होता. (यांचे औदार्याची माहिती सर्वांस आहेच.) या सबबीवर हे प्रथम कांहीं आश्रय देईनात. परंतु पुढें जेव्हां लायक गृहस्थांकडून खरी खरी स्थिती त्यांजपुढें येऊन या सर्व व्यवसायांत या ब्राह्मणास तीन कवड्या देखील मिळत नाहींत.—तुरीची काठी तुरीवर झाडली म्हणजे भाग्य, असें त्यांचे गळां उतरलें.—, तेव्हां त्यांनीं त्यास शंभर रुपये बक्षीस दिले. आणि आम्हांस खात्री आहे कीं, अशा रीतीनें साहाय्य करणारे दुसरेहि गृहस्थ निघतील. मात्र त्यांस या ग्रंथाची अनन्य साधारण वस्तुस्थिति कळली पाहिजे. आमचे परिचयांतील एका गृहस्थास आह्मी ग्रंथाची

एक प्रत—रु. १६ ची घेण्याविषयीं विनंति केली. ते म्हणाले मजजवळ **द्रविडाचें सार** आहे. आह्मी म्हटलें हा **समग्र ग्रंथ** आहे. आणि हा निर्माण करण्यास **आज आठ वर्षेपर्यंत अनेक विद्वान् लेखक, व्यवस्थापक, मुद्रक, यांचे श्रम होऊन** शिवाय **जवळ जवळ पाऊणलक्ष रुपये भांडवल खर्चावें लागले आहे.** विचार करा. १६ किंवा २४ रु. आपण शंभरदां मिळवाल. पण वरील गोष्ट जुळून येऊन असला ग्रंथ या अभागी देशांत दोन पिढ्यांत तरी निघेल काय ? त्याबरोबर त्या गृहस्थांचें काळीज हललें व त्यांनीं म्हटलें ' आपलें म्हणणें अक्षरशः खरें आहे. मला प्रत द्याच आणि ती पुनः टिकाऊ कागदाची व बांधणीची द्या. मी रु. २५ खुषीनें देतों." असा प्रकार आहे. तेव्हां देशांतील यावत् गुणज्ञ, सुखवस्तु, धर्माभिमानी लोकांनीं वरील गोष्टी ध्यानीं घेऊन रा. ठकार यांचे श्रमाचें सार्थक करावें, एवढी सविनय प्रार्थना आहे.

दुसरे एकदोन गृहस्थ म्हणाले, ग्रंथ चांगला आहे; पण वाचण्यास वेळ नाहीं. आह्मी म्हटलें, ' मेहेरबान, आपणासाठीं हा यत्नच नाहीं. खरें पुसाल तर हा यत्न असंस्कृतज्ञ व विशेषतः स्त्रीवर्गासाठीं आहे. कारण, मागील पिढींत आपल्या आयाबहिणी, त्यांना तुम्ही भोळ्या म्हणा, वेडच्या म्हणा, खुळ्या म्हणा, देवालयांत जाऊन पोथीपुराण ऐकत त्यामुळें तरी आपल्या पूर्वजांच्या भक्ति, ज्ञान, विज्ञान, नीति, व्यवहार इत्यादिकांनीं पूर्ण अशा ह्या गोष्टी त्यांच्या कानीं पडत; पण हल्लींच्या पिढींतल्या ह्या तुमच्या गळपट्टे विणणाऱ्या देवळांतहि जात नाहींत आणि घरींहि मनोरंजना पलीकडे त्यांचे हातीं कांहीं पडत नाहीं. त्यांना इच्छा नाहीं असें नाहीं. देवळांत मात्र जाण्यास त्या भिडावतात. पण घरीं साधन झाल्यास त्या त्याचा फायदा अवश्य घेतील. आणि अशा मर्यादशील, मितज्ञानी, जिज्ञासुवर्गाकरितांच मुख्यतः आमचा यत्न आहे व तो त्यांना मान्यहि आहे. परंतु हा ग्रंथ त्यांचे हातीं घालण्याचें साधन आहे तुमचे स्वाधीन, एथें त्यांनीं काय करावें ?

हें बोलणें आमचे स्नेहास पटलें व तो म्हणाला, खरी गोष्ट. ग्रंथ घेतला पाहिजे. पुनः मिळणार नाहीं. व भावी पिढीचें शिक्षकत्व आयांकडे असल्यानें स्त्रियांचाच या ग्रंथाशीं परिचय अधिक पाहिजे.

सारांश, ज्यांना ज्यांना ग्रंथाची खरी योग्यता कळली त्यांनीं त्यांनीं त्याचे अल्प मूल्याची पर्वा न करितां त्याचा स्वीकार केला आहे व अशीच इतरांची प्रवृत्ति या अमोल व वारंवार न मिळणाऱ्या ग्रंथाचे संग्रहाकडे व्हावी, म्हणून त्याची अंतस्थिति आह्मी वाचकांपुढें मांडिली आहे. याहि उपर असल्या ग्रंथाचे संग्रहाचे कामीं जे उपेक्षा करितील, त्यांचा योग नाहीं असें म्हणावें लागेल.

असो. अखेर ज्या जगच्चालक प्रभूनें हातपायांस शक्ति देऊन आज आठ वर्षांनीं कां होईना, हा प्रचंड ग्रंथ तडीस नेवविला; त्याचे चरणीं अनंत प्रणाम करून व त्याचे अनंत उपकार बोलून हें आभारवचन पुरे करितों.

" काय म्यां पामरें बोलावीं उत्तरें,
परि त्या विश्वंभरें बोलविलें—"

महादेव हरी मोडक.—भाषांतरकार.

मुद्रकाची प्रार्थना.

मे. ग. वि. चिपळुणकर आणि **मंडळीनें** प्रकाशित केलेल्या श्रीमन्महाभारताचे भाषांतराच्या छपाईचे कामीं आह्मीं आपल्याकडून निरनिराळ्या माणसांवर (कॉपी लिहिणार, कंपाझीटर वगैरेंवर) देखरेख ठेवून शक्य तितक्या काळजीनें हें काम करून घेतलें आहे. तथापि आह्मीं कितीही व्यवस्था ठेविली असली तरी ती **मनुष्यकृतीच** असल्यामुळें जर कोठें नजर चुकीनें वाक्यरचना करण्यांत किंवा टाइप जुळण्यांत ‘ ध च्या जागीं मा ’ असें होऊन अर्थांतर होत असल्यास किंवा विपरीतार्थप्रतीती भासल्यास अधिकारी वाचकांनीं ही अपरिहार्य गोष्ट आहे हें ध्यानांत वागवून त्याबद्दल आम्हां सर्व मंडळीवर रुष्ट न होतां कृपाच करावी एवढी सर्वांस नम्रपणें प्रार्थना आहे.

सर्वांचा कृपाकांक्षी,

केशव रावजी गोंधळेकर,

जगद्धितेच्छु प्रेस पुणें.

सद्गृहस्थांचें विनंतिपत्र.

" श्रीमन्महाभारताचें मराठी सुरस भाषांतर "

श्रीमद्व्यासकृत महाभारताचें महत्व हिंदुधर्मीयांपैकीं तरी कोणास वर्णून सांगावयास नको. संस्कृत पंडित, अपंडित, बाल, वृद्ध, स्त्री, पुरुष कोणी असो, प्रत्येकास या पूज्य ग्रंथांतील कांहीं तरी आख्यानें कोणत्या तरी रूपानें माहीत असतात. या ग्रंथांतले श्रीमद्भगवद्गीतेसारखे भाग तर तोंडपाठ करून रोज त्यांचें आवर्तन करणारे कितीतरी लोक आहेत.

वेदतत्त्वें प्राकृतांस सुलभ करण्याच्या हेतूनें श्रीमद्व्यासांनीं हा **पांचवा वेदच** निर्माण केला अशी समजूत आहे. यांत देवांचा व त्यांच्या भक्तांचा इतिहास मनोरंजक रीतीनें मुख्यतः सांगितला आहे, तरी त्यांत प्रसंग साधून अध्यात्मविद्या विस्तारिली आहे. धर्माधर्म विचार सांगितला आहे. व्यवहार नीति पढविली आहे, राजनीति उपदेशिली आहे. सारांश अनंत कालापासून आजपर्यंत मनुष्याच्या चित्ताला थक्क करून टाकणाऱ्या अत्यंत गहन अशा धर्मतत्त्वांच्या विवेचनापासून तों रोजच्या व्यवहारांत येणाऱ्या अडचणीच्या प्रसंगीं उपयोगीं पडणाऱ्या उपदेशापर्यंत सर्व कांहीं यांत आलेलें आहे. गूढ तत्त्वांचें उद्घाटन करणारे वादविवाद व प्रश्नोत्तरेंहि आहेत. तशाच इसापनीतिसारख्या नीत्युपदेशपूर्ण पशुपक्ष्यांच्या लहानसहान गोष्टीहि आहेत. समाजरचनेच्या इतिहासाचें संशोधन करूं पाहणारास तर हा ग्रंथ केवळ रत्नांची खाण आहे.

आजपर्यंत जुन्या कवींचीं ओवीबद्ध किंवा आर्यावृत्तांतील सारें वाचूनच लोक आपली तृषा भागवित होते. पुढें गद्यांतही एकदोन सारग्रंथ प्रसिद्ध झाले. **परंतु मूळ मुळींच न सोडतां, त्यांतलें मर्म स्पष्ट करून, सोप्या, सरळ व सुंदर भाषेंत लिहिलेला हा एवढाच ग्रंथ आहे.** याच्या प्रकाशनानें चिपळूणकर मंडळीनें एक मोठें राष्ट्रकार्य केलें आहे. या कामीं या मंडळींनीं जवळ जवळ साठ हजार रुपये खर्च करून हा प्रचंड ग्रंथ महाराष्ट्रीयांपुढें ठेविला आहे.

हें भाषांतर विद्वद्वर्य **डॉ० सर भांडारकर** प्रभृतींनीं ठिकठिकाणीं मुळाशीं ताडून पाहून त्याच्या शुद्धपणाबद्दल व मार्मिकतेबद्दल उत्तम शिफारसपत्रें दिलीं आहेत; परंतु खेदाची गोष्ट ही आहे कीं, या ग्रंथास जितका जरूर लोकाश्रय मिळावा तितका अद्यापि मिळाला नाहीं. चिपळूणकर मंडळींनीं परिश्रम अतोनात केले, आणि सावकार काढून द्रव्य अतोनात गुंतविलें असूनही शिवाय थोडेंसें काम (उपसंहार) शिल्लक आहे. तें लोकाश्रयाच्या अभावीं पूर्ण होणें अशक्य आहे असें निदर्शनास आल्यावरून हें विनंतिपत्र काढलें आहे. या पत्राच्या द्वारें एवढीच विनंति आहे कीं, या प्रचंड सत्कार्यास साहाय्य करून चिपळूण-

कर मंडळीच्या श्रमाचें चीज करावें. ऐपत असेल त्यांनीं देणगी म्हणून कांहीं तरी मोठी ठोकळ रकम द्यावी.

हें शक्य नसेल त्यांनीं पुस्तकाच्या प्रती—निदान एक प्रत—घ्याव्या.

ज्यांना स्वतः ग्रंथ घेण्याची सवड नसेल, त्यांनीं परहस्तें तरी हातभार लावावयाचा म्हणून शक्य ती खटपट करावी.

सारांश, कोणत्या तरी मार्गानें, परंतु त्वरित, साहाय्य केल्यास मंडळीस आपले आंगावर घेतलेलें काम संपविण्यास फार सोपें जाणार आहे. अगदीं अखेरचें व कळकळीचें सांगणें हें आहे कीं, पैसा मिळून जाईल. परंतु ज्या ग्रंथाला अनेक विद्वानांचा संहतप्रयत्न व जवळ जवळ पाऊण लक्ष रुपये भांडवल लागतें असला हा ग्रंथ निदान एकदोन पिढ्यांत-हीं पुनः छापविण्याचें सामर्थ्य या सध्याच्या महाराष्ट्रांत नाहीं. सबब हा प्राप्त आहे तों सहृदयांनीं याचा संग्रह करावा. सूज्ञास याहून अधिक काय लिहावें ?—कळावें.

गोपाळ कृष्ण गोखले.	रंगनाथ नरसिंह मुधोळकर.
दाजी आबाजी खरे.	हरि सिताराम दीक्षित.
भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर.	मोरेश्वर गोपाळ देशमुख.
सिताराम विश्वनाथ पटवर्धन.	गणेश व्यंकटेश जोशी.
मोरो विश्वनाथ जोशी.	गणेश श्रीकृष्ण खापर्डे.
पुरुषोत्तम परशुराम खरे.	महादेव वामन भट.
हरि नारायण आपटे.	दामोदर सांवळाराम यंदे.

प्रकाशकाची प्रार्थना.

सदैव त्वय्येवार्पित-सकलचिंताभरामिमं ।
यदित्वं मामंब त्यजसि समयेऽस्मिन् सुविषमे ।
तदा विश्वासोऽयं त्रिभुवनतलादस्तमयते ।
निराधारा चेयं भवति खलु निर्व्याजकरुणा ॥

—जगन्नाथ—

सा० न० वि० वि० सकल महाराष्ट्र-भाषाबंधुहोः—

आपल्या शास्त्रांत यावत् पुरुषार्थांत धर्माला आद्यस्थान दिलें आहे. धर्म हा व्यक्तीचें समाजाचें, देशाचें, राष्ट्राचें व यावत् मानवीजातीचें केवळ चैतन्य आहे—जीवन आहे. आमचेकडे तर प्रत्यक्ष **परमात्म्यानें अवतार** घेण्यास "धर्मपरित्राण" हें एकच कारण आहे. राजशासनहि धर्मशासनावांचून लंगडें आहे. कोणत्याही देशांत हजारों दंपत्यें किंवा कुटुंबें जीं नीतीनें वागतात तीं केवळ पिनलकोडाचे भयानें नसून व्यास, वाल्मिकि, मनु, वसिष्ठ, खिस्त, बुद्ध, महंमद, झोरास्तर इत्यादि धर्माचार्यांचेच कायदे त्यांस नीतीचे मार्गांत राखीत आहेत. अर्थात् या सत्पुरुषांचीं वचनें ज्यांत संगृहीत आहेत असले ग्रंथ त्या त्या राष्ट्राचें सर्वस्व होत. व म्हणून प्रत्येक जीवानें ते सर्वात्मना राखिले पाहिजेत.

आपले देशांत हे ग्रंथ म्हणजे विशेषतः पुराणें होत. त्यांचे योग्यतेविषयीं नारद म्हणतातः—**वेदाःप्रतिष्ठितादेवि पुराणैर्नात्रसंशयः** ॥ म्हणजे वेदांना देखील निःसंशय पुराणांनीं बळकटी आणिली आहे. या सर्वहि पुराणांत 'श्रीमन्महाभारत श्रेष्ठ आहे.' आपण प्रत्यहीं पितृतर्पणाचे वेळीं "**भारत व भारताचार्य**" यांस उदक देतों. याहून या ग्रंथाची परममान्यता काय वर्णावी ?

श्रीज्ञानेश्वर भारताविषयीं म्हणतातः—"हें काव्य सर्व काव्यांचा राजा, सर्व ग्रंथांतील श्रेष्ठ ग्रंथ होय. रसाला रसाळपणा येथेंच आला, चातुर्य येथेंच शहाणें झालें, तत्वार्थाला येथेंच गोडी चढली, सुखाचें सौभाग्य येथेंच वृद्धि पावलें, येथेंच कलांना कौशल्य आलें, याचा पराक्रम फार अपूर्व आहे; म्हणूनच याचे केवळ श्रवणानें जनमेजय मुक्त झाला.

श्रीज्ञानेश्वरांचे हे शब्द मनांत घेऊन आह्मी आठ वर्षांपूर्वीं ह्या प्रचंड ज्ञानाकरांतील रत्नें सर्वांपुढें उघडी करून मांडण्याचा प्रयत्न आरंभिला व तो जनमान्य होऊन सांप्रत अवसितप्रायहि झाला आहे. परंतु, दुर्दैवानें या प्रयत्नांत आमची स्थिति कस्तुरीमृगाप्रमाणें झाली आहे. कस्तुरीचा परिमल देवासुर-मनुष्यांना गुंगवून सोडितो खरा, परंतु, तोच परिमल तिच्या जनक मृगाचे प्राणघातास कारण होतो. त्याचप्रमाणें ज्या ह्या प्रचंड **महाग्रंथाचे सुरस महाराष्ट्रस्वरूपानें** आज मराठी भाषेलाहि सौभाग्य चढलें आहे असें विद्वान

कबूल करितात, त्याच ग्रंथाचे निर्माणकार्यांत आमचे अनेक बळी पडले! ही जीवहानी व द्रव्यहानीचा आंकडेबंद हिशोब तपासणारांनीं वर अभिप्राय दिलाच आहे.

आतां कोणी ह्मणेल कीं, ही उठाठेव तुह्मी मूळ केलीत कां, आणि आतां आमचेपुढें रडतां कां? (बाकी असला प्रश्न ज्या हृदयांत लेशतरी कृतज्ञता व कौतुक वसत असतील त्याकडून नाहींच येणार) तर त्याचें उत्तर असें आहे कीं, असलीं महत्कार्यें कोणीं तरी प्राणसंकट स्वीकारण्यास तयार झाल्याशिवाय होतच नसतात. असा आमचा अनुभव आहे ह्मणूनच—

डॉक्टर सर भांडारकर यांनीं म्हटलें आहे कीं या तोडीचा ग्रंथ या देशांत इंग्रजी राज्य सुरू झाल्यापासून अद्याप झाला नव्हता. कारण, हें साहस करण्यास कोणी धजेना. आतां साहस हें कुशलपरिणामी झालें असतां शूरत्वाचे सदरांत पडतें. विपरित झालें असतां मूर्खत्वाचें पडतें. हा न्याय लोकांनीं ध्यानांत घ्यावा. शिवाय स्त्रीपुरुषांचे सौंदर्याला सौभाग्य चढविणारीं मुक्तारत्नें वर आणण्यासाठीं जर कोणी समुद्रतळीं बुडी घेतली आणि त्याचा तेथें प्राण गुदमरूं लागला तर त्या मुक्तारत्नांनीं भूषित होणाऱ्या उपरिस्थानीं त्याचे साहसाचें योग्य प्रायश्चित्त म्हणून त्यास तेथेंच मरूं देणें हें मनुष्यतेस उचित होईल कीं, त्याला वर काढणें उचित होईल ? याचाहि न्याय सुज्ञ, सहृदय व दयार्द्र वाचकांनींच करावा.

चतुःखंडाला ललामभूत असा **ताजमहाल** जरी एका प्रेमी वेड्यांपिराचा अविचार असला तरी तो सर्वांना चिररक्षणीय आहे यांत संशय नाहीं. त्याचप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथ जरी आमचे अविचाराचें फळ असलें तरी तें रक्षणार्ह आहे, हें काय सांगावें ? व रक्षणाचें श्रेय अर्जनापेक्षांहि जास्त आहे.

सारांश, सर्व महाराष्ट्राला अभिमानास्पद असा हा ग्रंथ निर्माण करून आपले पुढें ठेवून ह्मणजे आपली चाकरी करून नंतर आपणापाशीं भाकरी मागत आहों ती आह्मांस घाला; व जिकडे द्रव्यांश तिकडे पुण्यांश हें ध्यानीं घेऊन सर्व जनतेचा उद्धार करणारा हा ग्रंथ घरोघरीं करण्याचें श्रेय जोडा. हें श्रेय जोडण्यास स्वार्थत्याग ह्मणजे उभ्या हयातींत एकवार वीस पंचवीस (रु० १६ साधी प्रत. रु० २४ लायब्ररी एडिशन). रुपये खर्चणें या पलीकडे नसून श्रेय मात्र अनिर्वचनीय होणारें आहे. सुज्ञांस अधिक काय सुचवावें ? कळावें लोभ असावा हे विनंति.

आपला कृपाकांक्षी

बाळकृष्ण पांडुरंग ठकार, सेक्रेटरी,

ग. वि. चिपळूणकर आणि मंडळी.

बुधवार पेठ पुणें सिटि.

ग्रंथपरिचय.

वसुदेव-सुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।
देवकी-परमानंदं कृष्णं वंदे जगद्गुरुम् ।

संकल्पमात्रानेंच अनंत ब्रम्हांडांचे उत्पत्ति-स्थितिलय करणाऱ्या व सर्वशक्तिमान् शा ज्या परमात्म्याच्या कृपेनें, अनेक संकटांतून, अनेक दुर्योगांतून व नैकविध विपज्जा-तूनहि आमचा रस्ता सुधरून या महाभारत ग्रंथाचें भाषांतररूपी मजलीचे अंतिम सीमेस ाठवर्षांचे अखेर कां होईना, आम्ही सुखरूप पोंचलों, त्याचे चरणीं प्रथम प्रेमपुरःसर ाशिर लववून पुढील दोन शब्द लिहितों.

कविकुलमुकुटमणि कालिदासाचे कृतींत एका कंचुकीनें म्हटलें आहे कीं:—

आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता । या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः ।
काले गते बहुतिथे मम सैव जाता । प्रस्थान-विक्लव-गतेरवलंबनाय ॥

अर्थः—राजाच्या अंतःपुरावर जेव्हां माझी नेमणूक झाली तेव्हां त्या अधिकाराची निशाणी ्हणून, सांप्रदायाप्रमाणें, ही माझे हातांतील वेताची काठी मी हातीं धरली. परंतु, याप्र-ाणें बरींच वर्षें लोटून आज मला वार्धक्य प्राप्त झालें असतां, हीच काठी, मी चालतांना माझे ाय लटपटूं लागले ह्मणजे मला टेंका देण्याचे उपयोगास आयतीच येऊं लागली. किंवा सिद्ध प्लूतार्क नामक ग्रंथकारानें म्हटलें आहे कीं ' प्रथम प्रथम मी केवळ उदरनिर्वाहाचें साधन ह्णून सन्मान्य व स्मरणीय अशा सत्पुरुषांची चरित्रमाला लिहिण्याचे नादीं लागलों; परंतु, चम-कार असा झाला कीं, अशा रूपानेंहि मी त्यांचे चरित्रांचें परिशीलन करण्यांत कांहीं वर्षें घाल-वेलीं असतां पुढें पुढें मला स्वतःच आपले वर्तनांत त्या महात्म्यांचें अनुकरण करण्याची च्छा उत्पन्न होऊं लागली व कांहीं कालानें ती प्रबळ होत जाऊन आपणही तद्रूप व्हावें अशी उत्कंठा झाली व तीमुळें माझ्या एकूण वर्तनाचें धोरणच बदललें. ' असाच कांहींसा ्रकार प्रस्तुत लेखकाचाहि झाला. सात वर्षांपूर्वीं, एक पोटाचा धंदा म्हणून **चिपळूणकर ंडळीकरितां भारताचें भाषांतर** करण्याचें काम मी पत्करलें; व यथामति, यथाशक्ति तें आज सात वर्षेंपर्यंत चालवून, ईशदयेनें, तें माझ्याच हातून अवसितही झालें. वास्तविक ाहातां आतां या ग्रंथाचा माझा संबंध सुटलाच; परंतु, मौज ही आहे कीं, या भाडोत्री परि-श्रयांतच या ग्रंथावर इतकें प्रेम जडलें व त्याबद्दल इतका आदर वाढला कीं या आदराचीं कारणें अंशतः तरी आपले प्रिय वाचकांसहि सांगावीं अशी एक प्रकारची अंतःप्रेरणाच झाली आणि म्हणूनच, ही कामगिरी भाषांतरकरवित्या मंडळीनें उद्दिष्ट नसतां किंवा मला तिनें सांगितली नसतांहि, मी केवळ स्वप्रेमानें करीत आहें. तर याबद्दल भारताचे वाचक व भा-षांतरप्रयोजक मंडळी या उभयांनींहि मला क्षमा करावी.

पुढील पानें वाचीत असतां त्यांत कांहीं मजकूर असा आढळेल कीं ज्यासंबंधें ऊहापोह करण्याचें अभिवचन, आमचे या भारताचे भाषांतराचे प्रथमखंडाचे प्रस्तावनेंत आमचे चिरंतन-मित्र, प्रसिद्ध विद्याव्यसनी व लेखनपटु सुप्रसिद्ध कादंबरीकार रा. रा. हरिभाऊ आपटे यांनीं लोकांस दिलें आहे, व त्यामुळें वाचकांस पुनरुक्तीचें भय पडेल. परंतु वाचकांस हें येथें स्पष्ट-पणें कळविलें पाहिजे कीं, येथें माझे मतीस आलें तें मी आपल्या जबाबदारीवर लिहिलें आहे. माझीं मतें हरिभाउंचे मताशीं संवादी किंवा विरोधी कशींहि असलीं तरी त्याचें श्रेय किंवा दोष त्यांजकडे नाहीं.

लेखाचे मथळ्यावर ‘ ग्रंथपरिचय ’ अशीं अक्षरें लिहिलीं आहेत, तीं पाहून, कदा-चित कांहीं वाचकांना असें वाटेल कीं, या लेखांत मीं प्रस्तुतच्या पुस्तकांत किंवा खंडांत ज्या ग्रंथाचें हरिवंशाचें-भाषांतर दिलें आहे, त्या संबंधानें कांहीं विशेष ओळखीच्या गोष्टि सांग-णार असेन. असें वाटणें हें साहजिक आहे; पण वाचकांस येथें हें सांगितलें पाहिजे कीं, प्रस्तुत लेख केवळ इतक्या संकुचित स्वरूपाचा करून माझी मनीषा पूर्ण होत नाहीं. शिवाय ‘ हरि-वंश ’ हा जरी सामान्य जनतेच्या समजुतीला एक स्वसिद्ध ग्रंथ भासतो, तरी विद्वानांचे दृष्टीनें तो तसा नसून एकलक्षसंख्याक जो अत्यंत सुप्रसिद्ध कौरव-पाण्डवीय संग्रामाचा ‘ महा-भारत ’ संज्ञक इतिहास त्याचा केवळ एक अंश किंवा भाग आहे. मात्र तो फार महत्वाचा, मोठ्या योग्यतेचा व विशिष्ट आदरणीय भाग आहे, इतकेंच. अर्थात् ग्रंथ या शब्दाची व्याप्ति एका अंशाला देणें म्हणज तिचा संकोच करणें आहे. म्हणून असा संकोच न कारितां, हा आमचा ‘ ग्रंथपरिचय ’ म्हणणे महाभारताचा व तदंगभूत म्हणून प्रकृत अंशाचा—हरिवं-शाचा—परिचय आहे, असें समजावें. इतकेंच नव्हे तर ‘ हरिवंश ’ या भागाला **पुराण** ही संज्ञा असल्यानें अंशतः पुराणांचाहि विचार करणें आहे.

‘ महाभारत ’ हें नांव ऐकून तरी माहीत नाहीं व त्यांतील एकादी तरी गोष्ट ज्यास ठाऊक नाहीं अशी व्यक्ति या भरतभूमींतील वैदिकधर्मी स्त्रीपुरुषांत, निदान त्यांतील साक्षर किंवा सुशिक्षित अंशांत तरी सांपडणें विरळा. श्रुतिस्मृतींची माहिती ज्यांस नाहीं अशीं पुष्कळ मनुष्यें आहेत, पण भारताचा अंशतः तरी परिचय व्यक्तिमात्राला आहेच. इतकी या ग्रंथाची व्यापकता व लोकप्रियता आहे. व ती सकारण आहे. कारण, ‘ वेद ’ जरी आर्य सनातन धर्माचा आद्य किंवा मूलाधार ग्रंथ आहे, तरी तो अति गूढ असल्यानें, व त्याचे पठन पाठनास कांहीं विशिष्ट मर्यादा असल्यानें अर्थातच तो सर्वांचे परिपाठांत नाहीं. परंतु भारताचें पठनपाठन आचाण्डाल अप्रतिबंध असून तद्गतज्ञानाची योग्यता वैदिक ज्ञानाचे तोडीची असल्यानें व तशांतहि तो इतिहास असल्यामुळें जनरुचीस सहजच अधिक अनुकूल पडल्यानें, त्याचा प्रचार व आदर सार्वत्रिक आहे.

‘ महाभारताचा ’ हा आदर केवळ जनरुचीचे आनुकूल्यास्तवच नसून त्याचे उत्पत्ती-पासून मोठमोठ्या ऋषींनीहि त्याचा तसाच गौरव केला आहे. तैत्तिरीयशाखीय लोकांत ‘ देवर्षिपितृ-तर्पण समयीं ‘ इतिहासपुराणं ’ तर्पयामि म्हणून याला पाणी देतात. शिवाय भगवान् मनूंनीं श्राद्धकालीं आलेल्या पितरांनाहि ‘ इतिहास ’ ऐकवावा अशी आज्ञा केली आहे. मनु म्हणतातः—

"स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्रे धर्मशास्त्राणि चैवहि।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणान्यखिलान्यपि"

अर्थः—पितरांना वेद, धर्मशास्त्रें, आख्यानें, इतिहास व सर्व पुराणेंहि ऐकवावीं. याहून कोणत्याहि ग्रंथाचा अधिक आदर तो कसा करावा आणि कोणत्या देशांत कोणत्या युक्तीनें करूं शकतील? या औपचारिक आदराशिवाय, 'महाभारताचे' अध्ययनाबद्दल एक प्रकारचा सक्तीचा हुकूम देखील आहे. कारण एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं,

'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्'।
'बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति।'

म्हणजे वेदाचे ज्ञानाला इतिहास व पुराणें यांच्या अध्ययनानें विस्तृत करून बळकटी द्यावी. कारण, केवळ वेदमात्र ओरखाडणाऱ्या तुटपुंजी विद्यार्थ्याचें वेदाला भय वाटतें कीं, हा अल्पज्ञ कदाचित् माझे हाल करील.

यावरून वेदाची योग्यता जर पुरापुर लक्ष्यांत यावयास पाहिजे तर विद्यार्थ्यानें इतिहास पुराणांचा परिचय केलाच पाहिजे; नाहीं तर अज्ञानामुळें त्याजकडून वेदाची बेअदबी होईल. अर्थात् इतिहास पुराणें हें वेदाचें वैभव आहे. आणि सार्वभौम राजा जरी झाला तरी भोंवतालचे वैभवसामग्रीमुळेंच जसा तो जनदृष्टींत भरतो, तसा 'वेदाचा' प्रभाव जनतेचे हृदयांत ठसविण्यास हे ग्रंथ अत्यवश्यक आहेत आणि म्हणून युगायुगाचे ठायीं वेदांबरोबरच त्यांचीहि उत्पत्ति किंवा पुनरुपलब्धि यत्नपूर्वक केली जाते. श्रीमच्छंकराचार्यांनीं आपल्या शारीरक भाष्याचे प्रथमाध्यायाचे तृतीय पादांतील एकुणतिसावे सूत्रावरील भाष्यांत व्यासोक्ति म्हणून एक श्लोक दिला आहे, तो असाः—

युगांतेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयंभुवा॥

अर्थः— युगाचे अंतीं इतिहासासह वेद गडप झाले होते. परंतु, महर्षींनीं प्रथम ब्रह्मदेवाची त्या कामीं अनुज्ञा घेऊन आपल्या तपोबलानें ते सेतिहास वेद पुनरपि मिळविले.

कोणास असें वाटेल कीं, इतिहासाचा अगदीं श्रुतीचे पाटाशीं पाट थाटून दिला आहे एवढी इतिहासाची योग्यता कां असावी? वेद किंवा श्रुति म्हणजे श्रेष्ठतमज्ञान, त्याचे पंक्तीस इतिहास बसवावा कीं काय? पण बसवावा काय? हा इत उत्तर प्रश्न शिल्लक नसून भागवतांत स्पष्टच म्हटलें आहे कीं,

'इतिहासपुराणंच पंचमो वेद उच्यते'

ह्म० इतिहास व पुराणें हा पांचवा वेद म्हटला जातो; व हें ठीकच आहे. न्यायी राजांचे मुत्सद्दीमंडळांत किंवा कायदेकर्तेसभांत राजपक्षीयांचे खुर्चीशीं खुर्ची लावून लोकपक्षीय सभासदांस मान दिला जातो, ह्याचप्रमाणें सनातन धर्माच्या परमन्यायी संस्थापकानें वेदाबरोबरच इतिहास-पुराणालाहि जागा दिली.

वरील उपमा कोणास चमत्कारिक वाटेल; पण तसें वाटण्याचें कारण नाहीं. श्रुति ही ईशाज्ञा असल्यानें तो राजपक्ष उघडच आहे. आणि इतिहासाला लोकपक्षीय ह्मणण्यांत अनर्थ होत नाहीं. कारण, वात्स्यायन ऋषींनीं न्यायसूत्रांवरील भाष्यांत म्हटलें आहेः—

यथाविषयं प्रामाण्यं । यज्ञो मंत्रब्राह्मणस्य
लोकवृत्तमितिहासस्य । लोकव्यवहारस्थापनं
धर्मशास्त्रस्य विषयः

अर्थात् यज्ञाचे कामीं मंत्र-ब्राम्हणाचें प्रामाण्य, लोकवृत्ताचे कामीं इतिहासाचें व लोकव्यवहारस्थापनाचे कामीं धर्मशास्त्राचें; याप्रकारें यथाविषय प्रामाण्य समजावें. तेव्हां, इतिहासाचें प्रधानस्वरूप लोकवृत्तकथन हें आहे. आणि तें तसें असल्यामुळेंच व्यवहारदृष्टीचे लोकांना इतिहास फार प्रिय असतो. आजकालचे व्यवहारनिपुण इंग्रजादि पाश्चात्य लोकांत जें इतिहासाचें एवढें स्तोम आहे, त्याचें रहस्य तरी हेंच आहे. कित्येक ज्ञात्यांचें म्हणणें कीं इतिहास हें सगुण तत्वज्ञान आहे. आणि यामुळें ज्याप्रमाणें निर्गुणापेक्षां जनतेंत सगुणाचे उपासक अधिक, त्याचप्रमाणें केवळ सोंवळ्या तत्वज्ञानापेक्षां इतिहासरूपी सगुणरूपधारी तत्वज्ञानाचे भक्त अधिक; आणि तें ठीकच आहे. नीरु तत्वज्ञान हें सामान्य जीवांना नीरस व अरमणीय वाटतं; परंतु त्याच तत्वज्ञानानें इतिहासरूप शरीराचा आश्रय करून तें विग्रहि झालें कीं जनतेशीं खेळतें बोलतें आहेसें होऊन परिचयाला अधिक सुलभ जातें. आणि प्रत्यक्ष ईश्वराचेंहि अनेक अवतारांत श्रीकृष्ण परमात्म्याचा अवतार जो इतका प्रिय झाला याचें रहस्य तरी यांतच आहे. अनीबेझांट बाईनीं आपल्या 'अवतार' नामक पुस्तकांत म्हटलें आहे.

Shri Krishna is the God of the house-hold, the God of family life, the God whose manifestations attract in every phase of his self revelations. He is human to the very core; born in humanity, as he has said, He acts as a man. As a child, He is a real child, full of playfulness, of fun, of winsome grace. Growing up into boyhood, into manhood, He exercises the same human fascination over the hearts of men, of women, of children; the God in whose presence there is always joy, the God in whose presence there is continual laughter and music. When we think of Shri Krishna, we seem to hear the ripple of the river, the rustling of the leaves in the forest, the lowing of the kine in the pasture, the laughter of happy children playing round the parent's knees. He is so fundamentally the God who is human in every thing; who bends in human sympathy over the cradle of the babe, who sympathises with the play of the youth, who is the friend of the lover, the blesser of the bride groom and the bride, who smiles on the young mother, when her first-born lies in her arms: every where the God of love and of human happiness; what wonder that his winsome grace has fascinated the hearts of men.

भावार्थः—श्रीकृष्ण हा घरगुती, कुटुंबांतील, नित्य व्यवहारांतील देव होय. आणि त्याच्या लीला त्याच्या प्रत्येक कृतींत जनचित्ताचें आकर्षण करितात कारण तो नखशिखांत मनुष्यरूप असून, त्यानें म्हटल्या प्रमाणेंच, मनुष्यरूप धरिल्यामुळें तो कृतीहि मनुष्यांचीच करून दाखवितो. बाळपणीं पहावें तो खरोखरच अल्लड, खेळकर गमती व मोहक लीला करणारा पोर वाटतो. बाळपणांतून तो क्रमानेंच पौगंडपणास येतो, तेथून नंतर तारुण्यास पोंचतो. बरें त्याच्या लीला स्त्री, पुरुष, मुलें

या सर्वांच्या अंतःकरणास एकाद्या मानवी लीलेप्रमाणेंच चटका लावून सोडितात. तो कृष्ण-देव असा मौजदार कीं त्याचे सहवासांत असलें कीं सर्वदा आनंदाचा सुकाळ आणि हास्य-विनोद, गायन नर्तन इत्यादिकांची अखंड रेलचेल. या श्रीकृष्णाचें स्मरण झालें पुरे कीं त्या बरोबर जणूं यमुनाजलाचें खुळखुळणें, वनांतील वृक्षपर्णांचें सळसळणें, कुरणांतून गाईंचें हंबरणें, व आईबापाभोंवतीं भोंवतीं खेळणाऱ्या आनंदी लेंकराचें अनिमित्त हास्य या गोष्टींचें चित्र आपले पुढें उभें राहतें. मुख्यतः हाच देव प्रत्येक गोष्टींत इतका मानवी आहे कीं अर्भकांचे पाळण्याकडे तो मनुष्याप्रमाणेंच कळवळ्यानें धांवण्याला तयार, पुनः तरूण मंडळींचे फंदांत मिसळावयास एका पायावर उभा, प्रणयिजनाचा दोस्त, वधूपक्षाचाहि हितचिंतक, वरपक्षाचाहि वऱ्हाडी, बरें; त्या वधूला अल्पवयांतच मूल होऊन ती त्याला आपल्या हातांत खेळवितांना दृष्टीस पडल्यास तिची टवाळी करून तिला हंसावयालाहि सिद्ध. सारांश, देव खरा, पण मानवी प्रेमाच्या व सुखदुःखाच्या प्रत्येक गोष्टींत मिसळलेला; असा असल्यामुळें त्यानें मनुष्यमात्राच्या हृदयाला वेड लावून सोडावें, यांत आश्चर्य तें कोणतें? हें सहजच आहे.

असो; या लीलाविग्रही सगुणकृष्णमूर्तीप्रमाणेंच इतिहास हें तत्वज्ञानाचें सांवळें सगुणरूप असल्यामुळें तें सहजच कोरड्या तत्वज्ञानापेक्षांहि अधिक हृदयंगम होईल; व केवळ आदेशापेक्षां उदाहरण अधिक परिणामकारक होतें, हें रहस्य ध्यानांत घेऊन, लोकबंधु जगन्नायक परमात्म्यानें कल्पारंभीं सृष्ट्युत्पत्ति—समकालींच मनुष्यजातीचे हिताकरितां सेतिहास वेद ब्रह्मदेवांचे स्वाधीन केले. अर्थातच इतिहासहि वेदा इतकाच जुना आहे. कारण, आजकाल जरी इतिहास या संज्ञेनें " महाभारत व रामायण " हेच ग्रंथ प्रामुख्यानें समजले जातात, तरी इतिहास शब्दाची मूळ व्याप्ति इतकी संकुचित नाहीं. प्रत्यक्ष वेदांतहि अनेक जुने इतिहास उपलब्ध आहेत. वामनाख्यान, अहल्यासंवाद, पुरूरवा उर्वशीसंवाद, हरिश्चंद्र व शुनःशेप आख्यान, शर्यातिचरित, आत्रेय कथा, अजीगर्ताख्यान इत्यादि अनेक इतिहास आज वेदांत दृष्ट आहेत. आणि यांचा अंतर्भाव इतिहास शब्दांत करितां येतो, असा सायनाचार्यांचा अभिप्राय दिसतो. कारण, ऐतरेय ब्राह्मणाचे प्रस्तावनेंत सायनाचार्य म्हणतात. " **देवासुराः संयत्ता आसन्नित्यादयः इतिहासाः । इदंवा अग्रे नैव किंचिदासीदित्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यं पुराणजातः।**—भावार्थः—वेदामध्यें " देवासुराः संयत्ता आसन् " म्हणजे देव व असुर यांचें युद्ध जुंपलें. इत्यादि वर्णनें आढळतात, त्यांस इतिहास म्हणावें; व सृष्टीचे पूर्वी आज दिसतें आहे यापैकीं कांहींएक नव्हतें,' एथपासून उपक्रम करून सृष्टीची पुरातन अवस्था सांगणारा जो ग्रंथ त्याला पुराण असें म्हणावें.

श्रीमच्छंकराचार्यांनींहि आपले बृहदारण्यक भाष्यांत म्हटलें आहेः—

" **इतिहास इत्युर्वशीपुरूरवसोः संवादादिरुर्वशीहाप्सरा इत्यादि ब्राह्मणमेव । पुराणमसद्वाइदमग्र आसीदित्यादि** "

---

१ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं ।
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै (श्रुति) म्हणजे, जो ब्रह्मदेवाला प्रथम निर्माण करून त्याचे बुद्धीचे ठिकाणीं वेदांची प्रेरणा करितो.

म्हणजे---उर्वशीनामक अप्सरा व राजा पुरुरवा यांच्या संवादात्मक जें ब्राह्मणग्रंथांत वर्णन दिलें आहे, तें ब्राह्मणच इतिहास होय. आणि हें सर्व जगत् सृष्टिपूर्वी असद्रूप होतें." अशा प्रकारचीं जीं श्रुतिवाक्यें तींच पुराणें, असें समजावें.

अर्थात् 'महाभारत व रामायण' हे ग्रंथ त्यांचे लेखक जे व्यास व वाल्मीकि मुनी यांनीं स्वतः आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलेल्या गोष्टी त्यांत लिहिलेल्या असल्यानें जरी विशेषतः इतिहास ग्रंथ समजले जातात, तरी आमचेकडे इतिहासाची व त्याचे योग्यतेची कल्पना प्राचीनतमकालापासून--नव्हे--सृष्टिसमकालच होती हें स्पष्ट आहे. आणि परम कारुणिक प्रभूनें लोकांना '**सत्यं वद**'। **सत्यान्नास्ति परोधर्मः । सत्यान्नप्रमादितव्यम् । सत्यमेव जयते** । इत्याकारक आदेश किंवा उपदेश करीत बसण्यापेक्षां, हरिश्चंद्रासारख्या एकाद्या सत्यसंध राजाचा मूर्तिमान् इतिहासच त्यांचे डोळ्यांपुढें मांडावा म्हणजे तो अधिक परिणाम करील, हें रहस्य ध्यानीं घेऊनच सृष्ट्यादौ जेव्हां मनुष्यांकरितां वेद प्रकट केले त्यावेळीं त्या वेदांतच कांहीं इतिहासहि गुंफून ठेविले.

येथें पुष्कळांना अशी शंका येईल--नव्हे, ती आलेलीच आहे--यामुळें आम्हांस पुष्कळजण असा प्रश्न करतील कीं, बाकीचें हें तुमचें म्हणणें कबूल; परंतु ईश्वरानें वेद निर्माण केले किंवा दिले हें सिद्ध कराल तर पुढले म्हणण्याला जोर आहे, नाहीं तर एवढा वेळ गाइलेलें सर्व व्यर्थ आहे. वास्तविक पहातां आमच्या आजच्या लेखांतला **वेदांचें अपौरुषेयत्व** हा जरी मुख्य मुद्दा नाहीं तर तो प्रश्न प्रसंगानें पुढें आलाच आहे, तेव्हां त्या कामीं आमचें उत्तर आम्ही वाचकापुढें मांडल्यास अंशतः विषयांतराचा उद्भवणारा दोष क्षम्य होईल अशी आशा आहे.

आमचेकडे अनादिकालापासून अनेक मतांचे अनेक समर्थ वादी जन्मले, शंकराचार्यांबरोबरहि अनेकांनीं दारूण वाग्युद्ध केलें तथापि श्रुतींचें अपौरुषेयत्वावर घाव घालणारे लोक विरळाच आढळतात. कालकालचे सर्व एकाकार करूं पाहणारे व जुक्तीसे चालणारे **दयानंदसरस्वती** यांनीं आमच्यांत प्रचलित असलेल्या अनेक प्रमाण ग्रंथांत मनुष्यकृत म्हणून जरी फांटा दिला, तरी ईशनिश्वासभूत श्रुतीचा अत्यादर केला. किंबहु ा, श्रुतिवचनांचें इतपत कौतुक अलीकडे कोणी केलें नसेल, असें ह्मटल्यास चूक होणार नाहीं. असें असतां, आमची अशी पूर्वपरंपरा असतां, श्रुतींचेच आभिजात्यावर गदा आणण्याची बुद्धि ही अलीकडे आमच्यांतील कांहीं विद्वानांत कोठून शिरली ? याप्रश्नाचें उत्तर उघडच आहे कीं, आम्ही आपलेच अक्कलेनें व हिमाइतीनें क्रमशः शहाणे झालों; आह्माला एकदम अक्कलेचें किंवा ज्ञानाचें गाठोडें कोणीहि दिलेलें नाहीं 'अशाप्रकारची घमेंडी मारणारे व जेथें तेथें एव्होल्यूशन किंवा क्रमविकाशवादानें केवळ भारून गेलेले जडवादी जे कांहीं पाश्चात्य देशांतील विद्वान् त्यांचे मेंदूंत ही भेदबुद्धी निपजून, संसर्गधर्मामुळें ती आमच्यांतहि शिरली. परंतु ही बुद्धि केवळ विपरीत आहे, असें पुढील विवेचनावरून ध्यानांत येईल.

प्रथमतः ही एक गोष्ट नमूद केली पाहिजे कीं, ज्या कल्पनेनें गेल्या शतकांत इतकी प्रचंड क्रांति केली व अनेक विद्वानांना एक मोठें कोडेंच उलगडलें असें वाटूं लागलें, ती डार्विन साहेबांची उत्क्रांतीची कल्पना हिला लौकरच तिळांजुळी मिळण्याचा रंग आला आहे.

या कामीं ज्यांस खात्री करून घेणें त्यांनीं:—At the Death-Bed of Darvinism—हें ई. डेनर्ट—नामक जर्मन विद्वानानें लिहिलेलें पुस्तक वाचावें; अर्थात् आम्ही आपल्याच अकलेनें शहाणे झालों या वादास आतां भीक घालण्याचे दिवस लवकरच नाहींसे होणार हें खास.

दुसरी गोष्ट:—उत्क्रान्तिपक्षाचा वाद एकवेळ बाजूस ठेवून—जे कोणी वेद हा ईशप्रणीत नसून पौरुषेय म्हणजे मनुष्यकृतच आहे असें प्रतिपादन करितात, त्यांचे मुख्य मुद्दे कोणते व ते कितपत टिकतात हें आपण या स्थळीं तपासून पाहूं. पौरुषेयवाद्यांचा एक मुद्दा असा आहे कीं, वेदामधील " **अग्निमीळेपुरोहितं** " इत्याकारक संहिता किंवा आनुपूर्विघटित वर्णरचना किंवा संयोग हा मनुष्याशिवाय, ' **नामरूप हें तूजला नसे** ' अशा प्रकारच्या एका निराकार भूताला—महद्भूताला—ईश्वराला—कसा साधेल ? त्यांचा दुसरा मुद्दा कीं वेदांतील मण्डलें, ऋचा, सूक्तें, मंत्र, यांच्यावर मालकी सांगणारांच्या उघड उघड सहीशिक्याच्या निशाण्या आहेत. **विश्वामित्रऋषिः मधुछंदसऋषिः गोतमऋषिः** इत्यादि इत्यादि जर राजरोस अनेक ऋषींचे शिक्के आहेत, तर त्यांचा अर्थ काय करावयाचा ? व त्यांना धाब्यावर बसवून त्यांची मत्ता ईश्वराकडे द्यावयाची, या न्यायाला काय म्हणावें ? त्यांचा तिसरा मुद्दा असा कीं, वेदांतील कित्येक मंत्र अश्लील आहेत, कित्येक ज्ञानाची क्रमिक प्रगति दाखविणारे आहेत, कित्येक अनेक देवतांच्या किंवा ईश्वराच्या स्तुतीनें भरले आहेत, कित्येकांत अर्वाचीन स्थलांचा, पुरुषांचा उल्लेख आहे. अर्थात् वेदासारख्या पवित्र ग्रंथाला व विशेषत: तो जर ईशमुखांतून आला असेल तर अशाला ही अश्लीलवाणी अनुरूप कशी दिसावी ? दुसरें—ईश्वर सर्वज्ञ आहे—त्याचे ठिकाणीं जर अतीत, अनागत, वर्तमान या तिन्ही कालांचें किंबहुना अनंत कालाचें निखिलज्ञान समुच्चयानें अखंड स्थित आहे, आणि तें मोठ्या प्रेमानें अपल्या प्रिय जीवांस मिळावें या सद्धेतूनें जर वेदरूपानें त्यांस दिलें आहे, तर त्यांत एकदमच अखेरची पूर्णत्वाची कमालीची—गोष्ट कां सांगितली नाहीं ? तींत पायऱ्या कशाला ? त्याला अगम्य कांहींच नाहीं. मग असें चांचपडत मार्ग शोधित जाणाऱ्याच्या बोलीचें अनुकरण त्यांत कां ? तिसरें—आपल्या अंकित देवताची, किंवा आपली स्वतःची स्तुति करावयास आपणच सांगावें, हें अश्लाघ्य नव्हे काय !

यापलीकडे किरकोळ मुद्दे असतील पण, हा वाद प्रकृत स्थळीं मुख्य नसून केवळ प्रासंगिक असल्यामुळें त्यांजकडे आह्मी विशेष लक्ष्य देत नाहीं; शिवाय वरील आक्षेपांचें सयुक्तिक किंवा सप्रमाण निवारण झाल्यास बहुधा आपली इष्ट सिद्धि होईल अशी आशा आहे, म्हणून तेवढ्यांचाच विचार करितों.

या एकंदर प्रश्नांचा विचार करण्यापूर्वीं विशेषतः या प्रश्नमालेंतील जी आद्यशंका कीं केवळ मानवीमुखगत विशिष्ट स्थानाश्रयानेंच उत्पन्न होणारे असे जे **अकारगकारादि** वर्ण, व त्यांहीपेक्षां त्यांची विशिष्ट अनुक्रमपूर्वक घटना जींत अवश्यक आहे अशी ही वैदिक संहिता, त्या निरवयव व निर्तोडच्या महद्भूताला बोलतां येईल कशी ? हिचा उलगडा करण्यापूर्वीं, अशा त्या ईश्वरानें वेदसंहिता मनुष्यांस देणें हें जरूर किंवा समंजस आहे कीं नाहीं, हें प्रथम पाहूं. कारण मूळ कोणत्याही क्रियेला प्रयोजनच नसेल तर ती शक्य असूनहि कोणी करणार नाहीं. म्हणच आहे कीं, '**प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदोऽपि प्रवर्तते**—मठ-

बुद्धीचा माणूस देखील निष्प्रयोजन क्रिया करीत नाहीं, मग सर्वज्ञ ईश्वराबद्दल तर शंकाच नको. तस्मात् सृष्टिकर्त्या ईश्वरानें लोकांस, किंवा तत्प्रीत्यर्थ दुसरे कोणास हे वेद देणें जरूर आहे कीं नाहीं, हें आपण अगोदर छेडूं.

त्यानें ब्रह्मदेवास (हिरण्यगर्भास) प्रथम निर्माण करून त्याला वेद दिले अशा बद्दलचा लेखी पुरावा आम्ही वर दिला आहेच. शिवाय ही वेदरूपी कल्याणवाणी[1] आपण सर्वांस सांगावी अशी ईशेच्छाहि वेदांत स्पष्ट आहे. आणि लेखी पुराव्यापुढें इतर पुरावे वास्तविक रद्द समजले पाहिजेत. असें जरी खरें आहे, तरी लेखी पुराव्याचेहि विश्वसनीयतेबद्दल शंका येईल, अशांस युक्तिवादानें सिद्धि दिसली पाहिजे; म्हणून तिचा स्वीकार आपण करून काय बनतें तें पाहूं. सनातन धर्माची गोष्ट तूर्त एकीकडे ठेवून इतर कोणत्याही धर्मग्रंथांकडे किंवा तदनुयायी लोकांचे समजुतीकडे पाहिलें तरीहि ईश्वर हा जगत्कर्ता, जगन्नियंता, न्यायात्मा, परम दयाळु व ज्ञानसिंधु आहे, ही गोष्ट सर्वांस निरपवादरीतीनें मान्य आहे. त्याचप्रमाणें आज उपलब्ध असलेल्या निखिल पृथ्वीवरील वाङ्मयांत वेदाहून पुराणतर असा कोणताहि ग्रंथ नाहीं, ही गोष्टहि सर्ववादिसंमत आहे. अर्थात् मनुष्यांना सर्वांआधीं मिळालेला ग्रंथ वेदसंहिता हाच होय. आणि ‘ वेद ’ हा शब्दच आपली कामगिरी सांगतो आहे. वेद म्हणजे ज्ञान अर्थात् उपयुक्त ज्ञान. आणि ह्याची उपयुक्तता कोणाला? अर्थात् मनुष्याला. आणि ही उपयुक्तता कशाकामीं? अर्थात्, ज्या सृष्टींत किंवा ज्या संसारसिंधूंत तो पडला आहे किंवा त्याला ईश्वरानें घातलें आहे, त्यांतून त्यानें मार्ग कसकसा क्रमावा, या कामींच ती असली पाहिजे. आणि ती तशी आहे ही, असें जो कोणी साग्रवेद वाचून पाहील त्याचे प्रत्ययास येईल. आणि हें असेंच असावें हें परम दयार्द्र परमात्म्याचे न्यायीपणास अनुसरूनच आहे, हें कोणीहि कबूल करील. कारण—आपल्यांत एक म्हण आहे कीं, ज्यानें चोंच दिली त्यानें चाराहि निर्माण केला आहेच; किंवा दुसरी एक कांहींशी असभ्य—पण आमचे दार्ष्टांतिकाला अधिक मिळती अशी म्हण आहे, कीं जो विजार शिवील तो शंकानिवृत्तीचीहि सोय ठेवीलच. या म्हणीप्रमाणें ईश्वरानें जर ह्या आह्मां जीवांस केवळ स्वेच्छेनें या संसारनदींत ढकललें, तर त्या बरोबरच त्यांतून आम्ही तरावें कसें, हेंही आम्हांस त्यानें शिकविलेंच पाहिजे, एरव्हीं तो करुणामय किंवा न्यायमूर्ति या विशेषणांस अपात्र होईल. मग त्याला लोक निर्दय, कसाई असें म्हणतील. पण हीं विशेषणें आजपर्यंत त्याला कोणी देऊं धजला नाहीं. कोणतेंहि न्यायी सरकार झालें तर प्रथम कायदा करून तो सर्वांस जाहीर करितें. आणि मग तदनुसार वर्तन न केल्यास लोकांस जबाबदार धरतें. असें न करितां तें जर वागेल तर त्यास जुलुमी, अन्यायी, झोटिंग अशीं लोक नांवें ठेवितात, तीच गत ईश्वराची होईल. हल्लीं समुद्राचे पाण्याचे पोटांत किंवा खोलखोल कोळशांचे खाणींत काम करण्यासाठीं मजुरांस उतरवितात, पण ते आंत बिनधोक रहावे याविषयीं किती तरतुदी अगाऊ केलेल्या असतात, आणि करणें हेंच उचित आहे. कोणतीहि आई आपल्या मुलाला दूर गांवीं प्रवासास पाठविणें तर त्या बरोबर अगोदर पुरापुर पाथेय किंवा फराळाचें देते.मग, संसाराटवींतील दीर्घ व बिकट प्र-

---

१ “ यथेमांवाचं कल्याणिमावदानिजनेभ्यः ”

वासास जर आपलीं इतकीं लहान मोठीं मुलें पाठविण्याचीं, तर त्या जगन्मातेनें त्यांजबरोबर वेदरूपी ज्ञानमय पाथेय दिलें असावें यांत नवल तें काय ?

वरील विवेचनावरून जगत्पित्यानें मनुष्यांस त्यांचे रक्षणाकरितां उत्पत्तिसमकालींच वेदरूपी सामग्री द्यावी हें समंजस आहे एवढा मुद्दा सहृदय वाचकांच्या गळीं उतरला, असें आम्ही धरून चालतों. बाकी शास्त्रावर ज्याचा विश्वास असेल त्याला असें स्पष्ट आढळून येईल कीं, सर्वदर्शी परमेश्वराच्या कृतींत प्रत्येक गोष्टीचा बंदोबस्त इतका अटोकाट व आगाऊ केलेला असतो कीं, तें मनुष्याला साधणें मुष्किल आहे. सांप्रत वैवस्वत मन्वंतर आहे व त्याचीं अजून किति किति तरी वर्षें लोटावयाचीं आहेत, तेव्हां या पुढील म्हणजे आठवा मनु सुरू होणार. पण त्या मन्वंतरांतील व्यवस्थेचे मुख्य मुख्य कामगारांच्या नेमणुका एव्हापासून ठरून राहिल्या आहेत. विरोचनपुत्र बलि हा पुढील मन्वंतरांत इंद्र होणार, अश्वत्थामा हा व्यास होणार, दीप्तिमान् गालवादिक सप्तर्षि होणार, व सावर्णि हा मनु होणार, अशा प्रकारचा ठरावबंद केव्हांच होऊन चुकला आहे. यापैकीं मनूची कामगिरि लोकांना कायदे घालून देण्याची असते. म्हणूनच त्याची नेमणूक मूळारंभींच, किंबहुना, आगाऊच असते; आणि तो मग आपल्या मन्वंतराकारितां ' मानवधर्मशास्त्र ' किंवा ज्याला ' मनुस्मृति ' असें म्हणतात तो ग्रंथ रचितो. चालू मनूनेंहि रचलेला ' मनुस्मृति ' हा ग्रंथ याची साक्ष देतच आहे. आणि ' स्मृति ' म्हटली कीं ' **श्रुतिमूलाः स्मृतयः** ' हा शेरा कपाळीं ठेविलेलाच आहे. अर्थात् आधीं श्रुति असेल तेव्हां पुढें स्मृति. तेव्हां स्मृति जर उपलब्ध आहे तर तत्पूर्वीं श्रुतिहि असलीच पाहिजे. ' स्मृति ' शब्दाचा अर्थही या गोष्टीची साक्ष देतो. कारण, ऐकलेल्या ' श्रुति ' पैकीं जें कांहीं, **स्मरणांत** राहिलें त्यालाच **स्मृति** असें म्हणतात. अर्थात् ' मनुस्मृति ' आहे व ती मन्वंतरारंभींच घडली, हें जर कबूल आहे तर तन्मूलभूत ' श्रुति ' ही तिच्याहि पूर्वीं असलीच पाहिजे; व ' मनु ' हाच ' मानव ' जातीचा आदिपुरुष आहे, ही गोष्ट कबूल न करून चालावयाचेंच नाहीं. कारण जलप्रलय, मत्स्य व मनु, ही दंतकथा सर्वहि भिन्न भिन्न धर्मपुस्तकांत कोण्याना कोण्या रूपानें आहेच. शिवाय ' मानव ' हा शब्दच ' मनु ' शब्दापासून साधला आहे, ही या कामीं मोठीच साक्ष आहे. अर्थात् मनु हाच जर मानव जातीचा आद्य पुरूष आहे, व तो जर आपले ग्रंथास स्मृति म्हणतो व स्मृति हा शब्द जर श्रुतीची सापेक्षता व पूर्वगामिता पटवितो, तर कल्पारंभींच वेद किंवा श्रुतिमंत्र घडण्याला समर्थ अशी मानवजात उत्पन्न होण्यापूर्वींच श्रुति होती, हें सिद्ध झालें आणि मानवांपूर्वींच जर श्रुति सिद्ध होती तर तिचा कर्ता ईश्वरावांचून अन्य कोणी असणेंच शक्य नाहीं, हें उघड आहे.

असो, आतां निरवयव निर्तोंड्या परमेश्वरानें मनुष्यांना वेद द्यावा असें मानणें हें सयुक्तिक ठरलें असलें, तरी त्याला वर्णानुपूर्वींघटित वेदसंहिता सांगतां येतील कीं नाहीं हें आपण पाहूं. त्याला जर तोंड नाहीं तर तो बोलेल कसा व त्याला हात नाहीं तर तो लिहील कुठून, हें कोडें पुष्कळांपुढें उभें रहातें. परंतु हा त्यांचा संशय पाहून हंसूं येतें. कारण हा त्यांचा संशय म्हणजे, अन्नपूर्णेला पोटभर अन्न कसें मिळत असेल किंवा सूर्याचे घरीं उजेडाची सोय कशी असेल, असल्या प्रकारचा विलक्षणच म्हटला पाहिजे. जर श्रुतिशास्त्रांत

ईश्वरासंबंधें:—श्रोत्रस्य श्रोत्रमुतचक्षुषःचक्षुः। पश्यत्यचक्षुः सशृणोत्यकर्णः। यस्यभासा सर्वमिदंभाति । यन्नवाचाभ्युदितं येनच वागभ्युद्यते। म्हणजे; जो कानाचाहि कान व डोळ्याचाहि डोळा आहे; जो डोळ्यावांचूनच पहातो व कानावांचून ऐकितो; ज्याचे तेजानें वस्तु मात्र भासमान होते; ज्याचे वाचेनें उद्घाटन करवत नाहीं, परंतु ज्याचे योगानें वाणी बोलूं शकते,' असे अनेक पुरावे आहेत; व एकवेळ शास्त्रवचनें एकीकडे ठेविलीं तथापि, चतुर्दश भुवनांतील प्राण्यांच्या अनंतावधी जिव्हा किंवा वाचा ज्याच्या सत्तेनें हालतात, असें आपण पत्करितों, त्याच गृहस्थाला बोलतां कसें येईल, हें गूढ वाटणें म्हणजे निव्वळ अज्ञान नव्हे तर काय? बायकांची एक म्हण आहे कीं, 'गांवभर सुना आणि पाणी मागूं कोणा,' तशांतलीच अडचण त्या 'विश्वतोमुखाला' पडली म्हणावयाची.

Occult किंवा गूढविद्येचा ज्यांना थोडा बहुत अनुभव त्यांच्या सुकृतबलानें आला असेल, अशांना असल्या प्रकारची शंका कधीं येणारच नाहीं. कारण, त्यांना ही गोष्ट सहज सिद्ध आहे, असें उघड दिसेलच. परंतु, ज्यांची दृष्टि जडदेहापलीकडे गेली नाहीं म्हणजे जे केवळ बहिर्दृष्टि लोक आहेत, अशानांच ही शंका बाधणार आहे. तर अशांनीं हा विचार करावा कीं, आपण निद्रिस्त असतांना आपले तोंडांतली जीभ हालत नसते, गप्प असते. असें असतांना आपण व्याख्यानेचीं व्याख्यानें स्वप्नांत देतों; इतकेंच नव्हे तर यावत् इंद्रियांचे व्यवहार जागृतीप्रमाणें करितों व आपल्याशीं इतर इष्टमित्र जे अनेक कोसांचे अंतरावर आहेत, किंवा प्रसंगीं परलोकाला गेले आहेत, असलेहि लोक जागृतीप्रमाणेंच सर्वेंद्रियाचे व्यवहार करितात. हें आपण नित्य अनुभवितों; तर, त्याचें उत्तर काय? जागृतींतील सर्व इंद्रियें स्तिमित असतां, त्यांचे हे व्यापार करितो कोण? कोणी म्हणेल सूक्ष्म देह. ठीक. परंतु हा सूक्ष्म देह तुम्ही पाहिला आहे काय व तो तुमचे ताब्यांत आहे काय? व त्याचे व्यापार तुमच्या संकल्पानुरूपच होतात काय? जर नाहीं, तर तुमच्या जडजिव्हेपलीकडे कांहीं वाणीचें द्वार अनुभवास येतें, येवढें मानणें प्राप्त आहे. तेव्हां असल्या सूक्ष्म जिव्हा ज्याला चालवितां येतात, त्याला स्वतः शब्दाचें किंवा वाणीचें कांहीं साधन नसेल असें मानणें समंजस होईल काय? याही पलीकडे पुष्कळांनीं ग्रंथांत 'आकाशवाणी,' अशरीरिणीवाणीबद्दल वांचलें असेल. ही आकाशवाणी म्हणजे कांहीं तरी गप्प नव्हे, असें प्रस्तुतचा लेखक स्वानुभवावरून व त्याचे परिचयांतील कांहीं गृहस्थांचे अनुभवावरूनहि खात्रीनें सांगूं शकतो. त्याला अनृत बोलण्याचें कांहीं कारण नाहीं. शिवाय या कामीं ज्यांना संदेह असेल त्यांनीं ड्रेसर नामक विद्वानानें लिहिलेलें Power of silence. हें पुस्तक, मॅडमब्लव्हट्स्कीनें लिहिलेलें Voice of silence, इलिझाबेथटौन या बाईनें लिहिलेले ग्रंथ व त्या ग्रंथांत तिनें दिलेले स्वानुभव वाचावे म्हणजे खात्री होईल. ही अशरीरिणी वाणी कोणाची? अर्थात् परमेश्वराची किंवा हृदयस्थ जनार्दनाची आहे, असें म्हणणेंच भाग आहे. आणि असलीं साधनें ज्याचे ताब्यांत आहेत, त्याला वेद हा मनुष्यांना देणें अशक्य कां जावें? आणि अशाच

१ हा लिंगदेह देहापासून वेगळा करणारे योगी आहेत हें खरें; पण आम्ही वर निर्दिष्ट केलेले त्याचे चमत्कार योगहीनांचे ठिकाणींहि होत असतात, ते त्यांचे हुकूमानें होत नाहींत.

२ परक्यांचे, वेदबाह्यांचे, ग्रंथाचे हवाले आम्हीं सर्वत्र दिले आहेत, याला कारण कालमहिमा. आमचे ग्रंथ प्रमाण वाटत नाहींत असा काळ आला आहे, म्हणून हा द्राविडी प्राणायाम प्राप्त झाला.

वाणीचे आश्रयानें ईश्वरानें मनुष्यांस—ऋषींस—वेद दिला आहे, या गोष्टीची साक्ष ग्रंथांत शोधावयास नको. वेदांचा जो सुप्रसिद्ध पर्याय श्रुति—हा शब्द आहे, हाच या गोष्टीची साक्ष पुरवितो आहे. कारण, ईश्वरानें मनुष्याला वेद दिले ते म्हणजे एखाद्या कागदावर, ताडपत्रावर किंवा ताम्रपटावर लिहून दिले, असें कोणी म्हटलें नाहीं. तर त्रिकालज्ञ ऋषींचे बुद्धींत स्फूर्तिरूपानें ते प्रकट झाले किंवा ते अशरीरिणी वाणीनें ऐकविले आणि म्हणून त्यांनीं त्यांना 'श्रुति' म्हणजे 'श्रवण केलेले' असें अन्वर्थक नाम दिलें.

एवंच देवाला माणसाचें तोंड नसलें तरी त्याला मानवी वाणीनें बोलतां येतें, हें अनुभव व शास्त्रप्रमाणानेंहि सिद्ध होतें. शिवाय अनेक शास्त्रांचा व ज्ञात्यांचा आनुभविक सिद्धांत असा आहे कीं, शब्दमात्राची उत्पत्ति व लय हीं अनंतांतच आहेत. त्या विरहित त्यास अधिष्ठान नाहीं. 'कार्य हें कारणांत लीन व्हावयाचें,' हा सिद्धांतच आहे आणि त्याप्रमाणें आपण मनुष्यें जे शब्द उच्चारितों, ते शब्द आपण उच्चारतांच नाहींसे होतात किंवा लय पावतात. हे नाहींसे होतात कोठें? आपले तोंडांतून निघाले म्हणून तोंड हेंच त्यांचें कारण म्हणावें तर ते परत तोंडांतच नाहींसे झाले पाहिजेत; परंतु तसा अनुभव नाहीं. तर ते शब्द त्यांचें मूळ कारण जें आकाश त्यांत लीन होतात. आणि या आकाशाचा अखेर लय, त्याचें कारण जो आत्मा त्यांत होतो. कारण "**तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशःसंभूतः**" अशी स्पष्ट श्रुति आहे व ती आजकालचे पुष्कळ तत्त्ववेत्यांनीं पतकरलीच आहे. दिक्, काल, हे आत्म्यापलीकडे कांहीं नाहींत, असें अनेकांस कबूल करावें लागलें आहे. यावरून पहातां जरी आपण उच्चारलेले शब्द आपले मुखांतून निघाल्यामुळें आपण त्याचें कारण आहों, असें आपणांस वाटतें; तरी जे कोणी प्रांजलपणें विचार करतील त्यांस कबूल करावें लागेल कीं, आपण केवळ त्या शब्दाचें द्वार आहों; वाणीचे मालक नाहीं. तर साधु तुकारामानें म्हटलें आहे कीं, "**सखा भगवंत वाचा त्याची**" हेंच वाक्य प्रमाण आहे. अर्थात् ईश्वराला मनुष्यवाणीनें बोलतां येतें. अवतारी श्रीज्ञानेश्वरांनीं रेड्याचे मुखानें वेद बोलविला ही जर नुकते नुकतेची साक्ष जगजाहीर आहे, तर ईश्वराला वेद बोलणेंच तर मनुष्यवाणीचीच पर्वा करण्याचें कारण नाहीं, हें पतकरणें भाग आहे.

अर्थात्, ईश्वराचे मनांत लोकांस वेद द्यावेसें आल्यास त्यास ते बोलतां येणें अशक्य नाहीं व तेहि विशिष्ट वर्णव्यवस्थेनें युक्त असेहि बोलतां येणें शक्य आहे, कारण शब्दाची योजना ही मनुष्यांत देखील अंतःस्फूर्तीनेंच होते. आजपर्यंत शेंकडों हजारों माणसांचे व साधुसंतांचे अनुभव असे आहेत कीं ही अशरीरिणी वाणी—संघटित ऐकूं येऊं शकते. इलिझाबेथ टौन या अमेरिकन बाईनें लिहिलें आहे कीं, मला एक मासिक पुस्तक काढावयाचें असतां, मी असा निश्चय केला होता कीं, या पुस्तकाला कोणतें नांव द्यावें तें आपणांस या अमूर्त किंवा ईशवर्णीनेंच समजलें पाहिजे. त्याशिवाय नांव ठेवावयाचें नाहीं. मग या निष्ठेनें मी षण्मास यत्न करीत राहिलें; परंतु यश आलें नाहीं. तथापि, मी निश्चय न सोडतां तसेंच ध्यान राखलें असतां माझी जी अखेरची तारीख ठरली होती त्या तारखेस पटदिशीं Nautelus हें नांव द्यावें अशी वाणी कानीं पडली; व हेंच नांव देऊन या अमेरिकन बाईनें आपलें हें

मासिक हल्लीं चालविलें आहे. या खेरीज Occult Literature वाचावें म्हणजे शेंकडों गोष्टी मिळतील.

एतावता, मनुष्यजातीला तिचे रक्षणार्थ वेद देणें हें उचित असून, तें देणें ईश्वरास इष्ट वाटल्यास, तें करतां येणें शक्य आहे, हें सिद्ध झालें. आतां उरलेल्या आक्षेपांचा आपण विचार करूं.

मागें दिल्याप्रमाणें दुसरा आक्षेप म्हणजे वेदांतील मंत्रांवर भिन्न भिन्न ऋषींची स्पष्ट नांवें असतां ते मंत्र ईश्वरानें दिले, हें कसें संभवतें हा. याचें उत्तर असें आहे कीं, यास्कादिकांनीं 'ऋषि' या शब्दाचें जें निर्वचन केलें आहे, त्याप्रमाणें ऋषि हे मंत्राचे कर्ते—घडविते—नसून 'द्रष्टे' किंवा 'साक्षात्कारी' किंवा 'प्रकाशक' होत. म्हणजे ते ते मंत्र त्या त्या ऋषींस प्रतीयमान झाले. आणि हे मंत्र मूळ जरी ईश्वरानें दिले असले तरी जनदृष्टीला ते ते ऋषीच त्या त्या मंत्राचा लौकिकांत प्रचार करण्यास कारण झाल्यानें त्यांचेच नांवानें ते मंत्र प्रसिद्ध झाले. आणि असे प्रकार हमेष आजकाल देखील जगतांत चालतात. कोणी साहसी शोधक एखादा अज्ञात देश शोधून काढितो, आणि मग त्यास आपलेंच नांव देतो. अशीं नांवें आजच्या नकाशांत किती तरी मिळतील. वास्तविक पाहतां तो देश किंवा तें स्थान त्यानें निर्माण केलें नाहीं, तें पूर्वीं विद्यमानच होतें. पण तें जनदृष्टीला त्यानें आणिलें एवढ्या मानाबद्दल त्या स्थानास त्याचें नांव दिलें जातें, व दुनियाही या कृतीस अन्याय असें समजत नाहीं. इंग्रजी ज्योतिष शास्त्रावरील ग्रंथांत सूर्यादि ग्रहांचे गतींबद्दल कांहीं नियम दिले आहेत व या नियमांस Kepler's laws of motion—म्हणजे केपलरकृत गतीचे नियम असें म्हणतात. म्हणून एवढ्यावरून केपलरनें ते नियम निर्माण केले असें म्हणणें असमंजस होईल. कारण सृष्टींतील पदार्थांनीं अमुक कायद्यानें चालावें अशी हद्द केपलरला किंवा त्याचे काकालाहि करितां येणें शक्य नाहीं. तिचा कर्ता सर्वशक्तिमान् जगन्नियंता परमात्माच होय. त्यानें जेव्हां सृष्ट पदार्थ केले तेव्हांच त्यांचे गतीचे नियमहि केले व त्या नियमांप्रमाणेंच ग्रहादिकांच्या गति चालू आहेत. 'मग केपलरकृत गतीचे नियम' या शब्दाचा अर्थ काय म्हणून कोणी विचारल्यास त्याचें उत्तर हेंच कीं, केपलर या शोधक पुरुषानें अवलोकन करून जगांत प्रसिद्ध केलेले जे गतीचे नियम ते. याच न्यायानें या मंत्रांस ऋषींचीं नांवें दिलीं गेलीं आहेत.

याच गोष्टीचा आणखी पुरावा कोणास पाहिजे असल्यास सुप्रसिद्ध अशा रामरक्षा स्तोत्रांत आहेः—या स्तोत्रांत, "**अस्य श्रीरामरक्षास्तोत्रमंत्रस्य, बुधकौशिक ऋषिः**" असें आरंभीं लिहीलें आहे. अर्थात् "नांव, तोच कर्ता" हा वाद सांगण्याचे हिशोबाप्रमाणें रामरक्षेचा कर्ता 'बुधकौशिक' ऋषिच ठरतो. परंतु हेंच स्तोत्र पुढपर्यंत वाचलें, म्हणजे खरोखर ही कृती कोणाची आहे आणि बुधकौशिकाची मालकी त्यावर कितपत आहे, हें स्पष्ट होतें. त्यांतच पुढें लिहीलें आहे कीं:—

आदिष्टवान् यथा स्वप्ने रामरक्षामिमां हरः।
तथा लिखितवान् प्रातः प्रबुद्धो बुधकौशिकः॥

म्हणजे—हर जो शंकर त्यानें स्वप्नांत येऊन हें स्तोत्र जसें उपदेशिलें तसेंच्या तसेंच

बुधकौशिक ऋषीनें प्रातःकाळीं जागा होऊन लिहून ठेविलें:—असा रामरक्षेंतील पुरावा आहे. हुबेहूब याच, किंबहुना याहीपेक्षां अधीक, स्पष्ट प्रकारानें आमच्या एका दृढ परिचित गृहस्थाला एक बारीकसें ६।७ श्लोकांचें स्तोत्र रात्रौ झोंपेंतून जागें करून त्याचे उपास्य देवतेनें त्याचे कडून लिहून घेवविलेलें, आम्हांस ठाऊक आहे. तेव्हां आत्मप्रतीतीपलीकडे कोणताही पुरावा फिका असल्यानें, आम्हांस तरी या गोष्टीविषयीं संदेह उरला नाहीं. सारांश, मंत्रावर ऋषींचीं नांवें असल्यानेंच ते त्या मंत्राचे निर्माणकर्ते ठरत नाहींत.

तिसरा मुद्दा अश्लीलत्वाचाः—याचा परिहार असा आहे कीं आजकालच्या अश्लीलत्वाच्या कल्पना आणि पुराणकालच्या अश्लीलत्वाच्या कल्पना भिन्न होत्या. तें कशाला, आज देखील विशिष्ट लोकांस जे विशिष्ट आचार संमत वाटतात किंवा ज्यांत त्यांचे दृष्टीला कांहींच गैर वाटत नाहीं किंवा त्यांबद्दल त्यांचे मनांत विपरीत भावना येत नाहीं, तेच आचार अन्यधर्मीयांस किंवा अन्यजातीयांस गैर वाटतात. उघडच्या पावलानें चौघांत जाणें हें इंग्रजांस “ Barbarous, ” अशिष्ट वाटतें. आपणास तसें वाटत नाहीं. बरें, परस्त्रीशीं नुसतें बोलणें आपणांस अमर्याद वाटतें. पाश्चात्यांत तिजबरोबर नाचणें सभ्य वाटतें. तेव्हां अश्लीलत्वाचा किंवा सभ्यासभ्यतेचा निर्णय पुष्कळ अंशीं भिन्न कल्पनांवर अवलंबून आहे. देशस्थांत प्रत्यक्ष मामेबहीण आपली पत्नी होऊं शकते, परंतु, जिला आजपर्यंत बहीण म्हणून लेखीली तिलाच आपली उपभोग्य वस्तु म्हणून स्वीकारणें हें कोकणस्थांस गोड लागणार नाहीं. बरें, अन्य जातींकडे पाहिलें म्हणजे देशस्थांचे कृतीस नांव ठेवण्याचें कारण रहात नाहीं. कारण, मुसलमानांत भावंडाभावंडांत लग्नें होऊं शकतात; फक्त दूध बदललें म्हणजे संपलें. म्हणजे हा प्रश्न बराचसा कल्पनेवर आहे. आजकाल सुधारलेलें इंग्रजी राज्य आहे व सुधारलेल्या रीतीभातींचा सर्वत्र नगारा वाजून राहिला आहे. तथापि, मद्रासेकडे एका शहरीं गामस्थ लोक प्रातर्विधीला गेले असतां निःशंकपणें अनावृत शरीरानें चालत जाऊन एकाच जलाशयांत क्षालन करितात. हा प्रकार एखादे महाराष्ट्रीयानें पाहिला असतां त्याला उमासाच येतो. कालपर्यंत धुरीण अशा जपानच्या स्त्रिया परकी पुरुषासमक्ष देखील वस्त्र टाकून निःशंक स्नान करीत किंवा पाण्यांत पोहत, असें एका अमेरिकनानें लिहिलेलें वाचल्याचें आम्हांस स्मरतें. गुजराथेंतील रामनारायणपंथी नागर ब्राम्हणांत परपुरुषाचें मुख दृष्टीस पडल्यास त्या दिवशीं उपोषण करणाऱ्या स्त्रिया आहेत. त्याचेच उलट परपुरुषाशीं हातांत हात घालून सहल करण्यास जाण्याचा प्रचार सुधारलेल्या राष्ट्रांत आढळतो. बरें, हे सर्व प्रकार त्यांच्या त्यांच्या दृष्टीनें उचितच असतात, निदान दिसतात. याचप्रमाणें पुराणकालच्या शिष्टाशिष्टतेच्या कल्पनांत आणि आजच्या कल्पनांत अंतर असलें म्हणून नवल नाहीं. “ When Adam dwelved and Eve span who was then the gentleman ” हें इंग्रजी वाक्य सुप्रसिद्धच आहे. अशा वेळीं सभ्यतेची कल्पना कसली होती. मिल्टननें आपल्या Paradise lost मध्यें Adam & Eve चे जातरूपत्वाचें वर्णन मोठें मनोरंजक रीतीनें केलें आहे. त्याप्रमाणें पहातां आजच्या सभ्यतेच्या कल्पना आणि पुरातनकालच्या कल्पना यांत अंतर असल्यास तें क्षम्य आहे असें पतकरलेंच पाहिजे.

शिवाय हा प्रकार कांहींसा द्रष्ट्याच्या योग्यतेवर व लायकीवर अवलंबून आहे. सुप्रसिद्ध

अवतार श्रीज्ञानेश्वर यांची यथार्थनाम्नी भगिनी मुक्ताबाई ही निर्वस्त्र न्हातांना पाहून चांगदेव मुरडला असतां तिनें त्याला जो टोला दिला ती गोष्ट सर्वश्रुतच आहे. आतां या ठिकाणीं मुक्ताबाई ही काय जंगली होती म्हणावी कीं निष्कलंकवृत्तीची होती म्हणावी ? आमच्यानें तरी तिला पहिलें विशेषण देववत नाहीं.

दुसरी गोष्ट:—आर्यधर्म नांवाचें जें मासिक पुस्तक श्यामराव आणि मंडळी, ठाकूरद्वार, मुंबई, यांजकडून प्रसिद्ध होत असे, त्यांत कित्येक वेदमंत्राचा अर्थ महीधरासारख्या अपात्र किंवा अश्लील टीकाकारांनीं आपल्या मूर्खत्वानें कसा असभ्य केला आहे व वास्तविक त्या मंत्रांचा अर्थ कसा शिष्टसंमत होऊं शकतो, हें सोदाहरण स्पष्ट दाखविलें आहे. तें जिज्ञासूंनीं पहावें. या शिवाय श्रीमच्छंकराचार्यांचे वेळीं बरोबरीनें गाजलेला वेदाभिमानी कुमारिल भट्ट यानें आजकालच्यांना अश्लील वाटणाऱ्या ज्या कांहीं वेदांत आख्यायिका किंवा गोष्टी आहेत उदाहरणार्थ:—प्रजापतीचें स्वकन्यागमन, इंद्राचें अहल्याजारत्व इत्यादि, यांचा खरा सांकेतिक अर्थ करून दाखवून हा अश्लीलत्वाचा दोष साफ साफ उडविला आहे. मासल्याकरितां एकच उतारा देतों.

कुमारिल म्हणतो:—प्रजापतिस्तावत् प्रजापालनाधिकारादादित्य एवोच्यते। सचारुणोदयवेलायामुषः समुद्यन्नभ्येति। सा तदागमनादेवोपजायत इति दुहितृत्वेन व्यपदिश्यते ॥ तस्यांचारुणकिरणाख्य—बीजनिक्षेपात् स्त्रीपुरुषसंयोगवदुपचारः ॥ १ ॥ एवं समस्ततेजःपरमेश्वरत्वनिमित्तेन्द्रपदवाच्यं । सवितैव अहनिलीयमानतया रात्रेरहल्यशब्दवाच्यायाः । क्षयात्मकजरणहेतुत्वाज्जीर्यत्यस्मादनेनेवोदितेनवेत्यहल्याजार इत्युच्यते न परस्त्रीव्यभिचारात् ॥ २ ॥

भावार्थ:—प्रजेचें पालन करणारा म्हणून सूर्यालाच येथें प्रजापति म्हटलें आहे. व त्याचे पासून उषेचा (उषःकालाचा) संभव असल्यामुळें त्या उषेला त्याची कन्या म्हटलें आहे. व पुढें त्या उषेचेच पोटांतून अरुणोदयरूपानें सूर्याचेंच तेज लोकांपुढें प्रकट होतें. हा प्रकार ध्यानीं घेऊन, हें जनदृष्टीला कांहींसें गैर परंतु, मूळांत सर्वतोपरी शुद्ध व सत्यस्वरूप, असें रूपक केलेलें आहे. अर्थात् सत्यार्थाकडे पाहील त्यास यांत मूळावर अश्लीलत्वाला थारा दिसणार नाहीं. (२) इन्द्र या पदाचाहि अर्थ समस्त तेजोनिधित्वामुळें सूर्य असाच होतो. आणि अहल्या या शब्दाचा अर्थ 'रात्रि' असा होतो. कारण अहः म्हणजे दिवस हा तिच्यांत दडी मारतो—लीन होतो—किंवा ती दिवसाचे ठिकाणीं लीन होते, किंवा गडप होते म्हणून; आणि अशी जी रात्र तिचें जरण करणारा म्हणजे तिला क्षीण करणारा सूर्यच असतो म्हणून त्याला अहल्येचा जार असें म्हटलें आहे. कुमारिल म्हणतो:—वास्तविक सूर्यानें म्हणजे कोणा परस्त्रीचा संभोग केला आहे, म्हणून त्याला जार म्हटलें अशांतला प्रकार नव्हे.

या पुढला आक्षेप:—वेदांत अत्यंत मूढांना साजेशा शंकांपासून तो परम प्रबुद्धाचेहि बुद्धींत चढण्यास अवघड असे विषय कां यावे? यास उत्तर फारच सोपें आहे. शाळा घातली कीं तींत अत्यंत सुलभ अशा शब्दापासून तों अत्यंत दुर्बोध अशा ग्रंथापर्यंत विद्या-

ध्यांच्या अधिकारपरत्वें संग्रह अवश्य पाहिजे. त्याचप्रमाणें अधिकारीभेदावर दृष्टी देऊन लहान मोठे विषय वेदांत घालणें वेडेपणाचें म्हणण्याचें कारण आम्हांस तरी दिसत नाहीं.

या नंतरचा आक्षेप म्हणजे, इंद्र, वरुण, अर्यमा, उषा, इत्यादिक प्राकृतिक देवतांची स्तोत्रें, वर्णनें कशाकरितां व स्वतःची स्तुति कशा करितां ? याचें उत्तर असें आहे कीं, एक तर इन्द्र, मित्र, वरुण वगैरे भिन्न नांवानें भासणारा जो तो एकच आहे. कारण, "**इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्राबहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ।** (ऋग्वेद), असें म्हटलें आहे.

याखेरीज दुसरी अशी गोष्ट आहे कीं, हे इन्द्रादि भिन्न व्यक्ती मानिले तरीही आजकाल व्यवहारात देखील केवळ एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याची उपासना करून भागत नाहीं. कॉन्झरव्हेटर ऑफ फॉरेस्टची प्यार मोहबत संपादावयाची असल्यास बीटगार्डापासून मर्जी धरावी लागते. हाच प्रकार देवादिकांतहि आहे. सुप्रसिद्ध रसिक व मार्मिक कवि विठोबा अण्णा दप्तरदार हे आपले एका पद्यांत म्हणतात. "**विनंती करुनि चित्त वळवा । प्रभूला केव माझी कळवा । लंकानाथ बिभीषण जी । द्या प्रभुपाशीं दाद माझी । लक्ष्मणजी एवढी करा सवडी । द्या मज रामचरणीं आवडी । अहो तुम्हीं थोर थोर संत । घ्या मज आत्ममंडळांत । विठ्ठलपंत उभा दारीं । भिकारी दीन हांका मारी ।**

अर्थात्, प्रभू रामचंद्राची भेट पाहिजे तर बिभीषण, मारुतीपासून वळण बांधावें लागतें. तुळशीदासाला भूतानें रामभेट करून दिल्याची गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे. याखेरीज या मुद्यांत पोटबाब अशी आहे कीं आपले हस्तकाचा बोज राखविण्याची काळजी घेणें हें जो सुज्ञ वरिष्ठ अधिकारी असतो तो आपलें स्वतःचें कर्तव्य समजतो. व अशा अधिकाऱ्यांशीं कसें वागावें, काय अदबीनें चालावें, या कामीं आपले सहीनें वर्तनाचे मायने देखील घालून देतो. आजकाल देखील मामलेदारापासून तो समस्त चक्रवर्ती पर्यंत कोणास अर्जी कोणत्या शब्दांनीं करावी हें सरकारी रीतीनें ठरवून जाहीर केलेलें असतें व त्याला सोडून चालेल तर तो दण्डच समजला जातो. उदाहरणार्थ—राष्ट्रीयगीत म्हणतांना जर कोणी उभा न राहील तर त्यास शासन होईल. आणि हें असें करणें जरूर नाहीं असें कोण म्हणेल ? हाच न्याय ईश्वरी दरबारांतहि आहे. राजनिष्ठेची भाषा ज्यांस स्वतः होऊन स्फुरत नाहीं, आणि नाहीं असेच फार, अशांना सायास करूनहि शिकविणें हें एक कर्तव्यच नव्हे काय ?

वरील आक्षेपनिरसनाखेरीज आणखी एक महत्वाची गोष्ट आक्षेपकांनीं ध्यानांत ठेवावी म्हणजे त्यांचे किरकोळ आणखी आक्षेप असतील ते स्तब्ध होतील. ती गोष्ट म्हणजे ही कीं, आजकालचे जे वेद म्हणून उपलब्ध आहेत ते संपूर्ण ग्रंथ नाहींत. कारण, "**अनंता वै वेदाः**" असें म्हटलें आहे. व आज उपलब्ध असणारे वेद तर सहज बगलेंत मावतील इतकेच आहेत; अर्थात् हे अपूर्ण आहेत. 'चरणव्यूहादि ग्रंथांकडे पाहिलें असतां त्यांत प्रत्येक वेदांच्या किती तरी शाखा व त्याच्या संहिता दिल्या आहेत. नुसत्या सामवेदाच्याच सहस्र शाखा दिल्या आहेत. या आज उपलब्ध कोठें आहेत. अर्थात्, आज उपलब्ध असलेल्या वेदसंहितांचा पूर्ण अर्थ करण्याचीं साधनें लंगडीं पडलीं आहेत. कारण, विद्वानांची अशी एक आनुभविक म्हण आहे कीं, "**ग्रंथस्य ग्रंथांतरे टीका**" म्हणजे एका

ग्रंथाचा अर्थ दुसरे ग्रंथांत असतो. त्याप्रमाणें सर्व वेद आज उपलब्ध असते तर वेदार्थाचा उलगडा अधिक प्रकारें होऊन आज जीं कांहीं भ्रामक किंवा दुर्बोध स्थलें भासत आहेत तीं समंजसशीं वाटलीं असतीं. कारण, 'मेडम सॅव्हिनी' ही विदुषी असें म्हणते कीं, 'To know all, is to pardon all.' म्हणजे जी गोष्ट आपणांस अर्धवट किंवा एकांगी समजली असतां सदोषशी वाटते व ती करणारास आपण अपराधी ह्मणावयास तयार होतों, तीच गोष्ट सर्वांगीं पूर्ण समजली असतां पुष्कळदां आपलें गैरसमजाचें कारण दूर होऊन तिचा कर्ता निर्दोष आहे अशी खात्री होते; व आपला अविचारहि मागून ध्यानांत येतो. याचीं उदाहरणें प्रत्येकाचे अनुभवास पटतील. जुन्या मराठी क्रमिक पुस्तकांत 'गांवढेकरी आणि साप' ह्मणून दिलेली गोष्ट सर्वांस आठवतच असेल. तींत त्या इमानी कुत्र्यानें त्या गांवढेकऱ्याचे मुलाचें सापापासून रक्षण केलें असतांहि सर्व गोष्टीची पुरापुर चौकशी न करितां, केवळ त्याचें तोंड रक्ताळलेलें पाहून त्या शेतकऱ्यानें आपले इमानी नोकराचा प्राण घेतला. परंतु मग स्वस्थपणें त्यानें जेव्हां सर्व प्रकार पूर्णपणें दृष्टीखालीं घातला तेव्हां त्याला आपली चूक आढळून तो तोंडांत मारून घेऊं लागला. हा न्यायहि वेदाचे आजचे स्थितींत त्यावर आक्षेप घेणारांनीं ध्यानांत घेण्याजोगा आहे.

असो; येणेंप्रमाणें वेदाचे ईश्वरप्रणीतत्त्वावर येणारे प्रधान आक्षेपाचें यथामति निराकरण केलें आहे. मात्र हें निराकरण सामान्य वाचकांसही समजावें म्हणून चालचलाऊ लौकिकी युक्तिवादानें केलें आहे. या पलीकडे ज्या कोणास शास्त्रीय प्रमाणानें व युक्तीनें वेदांचें प्रामाण्य व अपौरुषेयत्व ठरविणें इष्ट असेल त्यांनीं या कामीं महर्षि जैमिनीकृत पूर्वमीमांसा वाचावी व तींतील, "**बबरःप्रावहणिरकामयत**" इत्यादि श्रुति घेऊन त्यांचे साह्यानें अनित्य संयोगाचा आक्षेप वेदावर आणून वेद पौरुषेय ठरविण्याचा पूर्व पक्षकाराचा यत्न, व "**परंतु** "**श्रुतिसामान्यमात्रम्**" इत्यादि सूत्रांनीं त्या आक्षेपांचें केलेलें खंडन, हें वाचावें. तसेंच व्यास महर्षींच्या शारीर सूत्रांतील "**शास्त्रयोनित्वात्**" हें सूत्र व त्यावरील श्रीशंकराचार्यांचें भाष्य वाचावें. व या शिवाय सायनमाधवकृत ऋग्वेदसंहितेच्या भाष्याचें विस्तीर्ण उपोद्धात प्रकरण वाचावें म्हणजे त्यांत या गोष्टी शास्त्रीय प्रमाणांनीं स्थापित केल्या आहेत. आणि जैमिनी महर्षि व सायन माधव यांच्या निरसनापुढें कोणाचे आक्षेप टिकतील, असें आम्हांस तरी वाटत नाहीं.

असो; वेद हे कल्पारंभीं ईश्वरानें मनुष्याकरितां ऋषिद्वारा दिले. व त्या वेदांतच ऐतिहासिक भागहि आहे. एवढें आपण ध्यानांत घेतलें असतां आम्हां लोकांना इतिहासाची माहिती किंबहुना इतिहासाचे अभ्यासाचा धडा प्रत्यक्ष सृष्टिकर्त्यानेंच घालून दिला आहे, असें दृष्टीस येईल. या बोलण्यावर कित्येकांचा असा सवाल होईल कीं इतकें जर अनादिसिद्ध इतिहासाचें वळण तुम्हांस आहे म्हणतां, तर आजकाल इतर राष्ट्रांकडे पहावें व हिंदुस्थाकडे पहावें, तर हिंदुस्थानाइतकें इतिहासाचें दारिद्र्य कोठेंहि नसेल. आज जर एखाद्या इंग्रजी पुस्तकालयांत गेलें तर नुसते इग्लंडचेच इतिहास एक आगगाडीच्या डबाभर मिळतील. पण हिंदुस्थानचा, विशेषतः हिंदूनें केलेला, एखादा देखील इतिहास मिळणें मुष्किल. कांहीं कांहीं पुस्तकें दिसलींच तर तीं देखील परस्थांनींच लिहिलेलीं; असें कां? इंग्रज तर नुकतेपर्यंत रानटी स्थितींत

होते असें तुम्हीं त्यांस हिणावतां, असें असतां इतक्याशा अल्पकाळांत त्यांची इतिहासशास्त्रांत इतकी प्रगति व्हावी; व ह्यूम, हॅलॅम, गिबन, ग्रोट, असे अनेक नामांकित व तात्विक दृष्टीचे इतिहासकार त्यांत निपजावे आणि तुम्हां लोकांना ब्रह्मदेवाचे मुंजीपूर्वींपासून इतिहासाचें वळण आहे अशी तुम्ही बढाई मारीत असून, तुमच्यांत एकहि इतिहासकार होऊं नये हें काय?

या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, आह्माला जर इतिहासाची कला माहीत नसती तर 'रामायण व महाभारत' या सारखे अद्वितीय इतिहास आह्मी कसे लिहिले असते? कारण, कोणी कितीहि घमेंड मारिली तरी **इतिहास** या दृष्टीनें घ्या, **काव्य** या दृष्टीनें घ्या, **कल्पित कथा** या दृष्टीनें घ्या, **नीतिशिक्षक** या दृष्टीनें घ्या, **सामाजिक इतिहास** या दृष्टीनें घ्या, **तत्त्वज्ञान** या दृष्टीनें घ्या, किंवा **विविध व्यावहारिक विद्या व कला** यांचे दृष्टीनें घ्या, **महाभारताचे** किंवा **रामायणाचे तोडीचा** ग्रंथ आजकाल तरी पृथ्वीवर नाहीं. हें *निर्विवाद आहे.

मग असेल अप्रतिम इतिहास लिहिण्याची आमचे लोकांतील अक्कल गेली कुठें? तर याचें उत्तर एका सुभाषित भाष्यकारानें ह्मटलें आहे कीं, "**मतिः स्फुरतिहि स्वस्थे नृणां-चेतसि**" ह्मणजे मनुष्याचें चित्त जर स्वस्थ असेल, तर त्याला सगळी अक्कल सुचणार, तें जर सदा '**भ्रमतसे सदा चाकसें**' अशा स्थितींत असेल, तर त्याला अक्कल सुचावी कशी? हें जर खरें आहे, तर महाभारतानंतर तसला इतिहास आम्ही लोक कां लिहूं शकलों नाहीं याचें उत्तर उघड आहे. कारण महाभारताचे कालानंतर लौकरच या देशावर परकीयांच्या

---

* यावत् जगतांत इतिहास या संज्ञेस पात्र जर कांहीं ग्रंथ असतील तर आमचें 'भारत व रामायण' हेच दोन ग्रंथ आहेत. हें आमचें ह्मणणें आह्मी खालीं दिलेल्या मोठमोठ्या पाश्चात्य विद्वानांच्या लेखांतील इतिहासाच्या व्याख्या या ग्रंथांस व इतर कोणत्याहि ग्रंथांस जे लावून पहातील, त्यांस सत्य आहे असें कळून येईल व मग ते आह्मांवर वृथाभिमानाचा आरोप करणार नाहींत; ह्मणून या व्याख्या खालीं देतों.

(1) History, as it lies at the root of all Sciences, is also the first *distinct* product of man's *Spiritual nature*, his Earliest Expression of what can be called Thought.

Carlyle, Essays on His.

(2) History, at least in its state of ideal perfection is a compound of *poety and philosophy*. It impresses general truth on the mind by a vivid representation of particular characters and incidents.

Macaulay. Essays.

(3) History, like religion, unites ali learning and power.

Ritcher; Levana.

(4) History is a cyclic poem written by time upon the memories of man. The past, like an inspired rpapsodist fills the theatre of everlasting generations with her harmony.

Shelley.

(5) Must not a great history be always an *epic* ?

W. C. Smith.

या ग्रंथांच्या योग्यतेसंबंधें स्वामी विवेकानंद ह्मणतातः—

These are the two encyclopœdia of the ancient Aryan life and wisdom, portraying an ideal civilization which humanity has yet to aspire after.

स्वाऱ्यांवर स्वाऱ्या येऊन देशाची दैना दैना झाली व येथील लोकांना स्वस्थतेचें नांव देखील उरलें नाहीं. याची साक्ष पुढील उताऱ्यांत आहे.

Destroying waves of invasion [swept] over [India] time after time. Alexander came and swept over the northern lands, and his armies rolled back again to Greece, enriched with eastern thought. Still bitterer the passion, still more cruel the humiliation, when wave after wave of the Northern Asian nations from Mangolia, from Turkasthana, holding the fiercest form of the faith of Islâm, the Islam of the sword, not of the pen, rolled over her and strove to overwhelm the faith of the Hindu people, and the Moghul throne was set upon the very site where Yudhisthira had reigned. Later still, one European nation after another played with the dice of war and commerce for the ruling of India. Her embankments were gone. No warriors or armaments, however heroic, were strong enough to stem the flood, the waves of the ocean of invasion swept from coast to coast and submerged the whole. "

सारांश, गेले दोन हजार वर्षांत जर या भूमिला स्वस्थतेचा एकहि दिवस लाभला नाहीं, ताटांतलें अन्न तोंडांत पडेल कीं नाहीं अशी जर प्रतिक्षणीं तिला अस्वस्थता वाटत होती, आज काय ग्रीसचा शिकंदर आला तर उद्यां उत्तरेकडोन कोणी तैमुरलंग आला, कोणी नादिरशहा आला, टॅर्टर आला, मोंगल आला व हिंदुधर्माची राखरांगोळी करूं लागला. पुढें पश्चिमेकडून पोर्तुगीज आले, फ्रेंच आले, दच आले, इंग्रज आले; नित्य नवी गर्दी. असा जर प्रकार चालू होता तर या भूमींत जन्मलेल्या कोणाहि मनुष्याला इतिहासासारखें गहन शास्त्र लिहिण्याला अवश्य लागणारी स्वस्थता व मानसोन्नति आणि साधनसंपन्नताहि कोठून असावी ? आणि याच्या अभावीं त्यानें हें महत्वाचें काम केलें नाहीं तर त्यास दोष कसा द्यावा. 'भर्तृहरीनें' म्हटलें आहे कीं, '**अवस्था वस्तूनि प्रथयतिच संकोचयतिच**' म्हणजे कोणतेहि वस्तूचा संकोच किंवा विकास परिस्थितीप्रमाणें होत असतो. आजकाल योगायोगानें, या आर्यभूमींत परकीयांचें कां होईना, परंतु एकछत्री राज्य होऊन सर्वत्र शांतता व साधनसंपन्नता प्राप्त झाल्यानें, आतां आम्हाला हे प्रश्न सूचूं लागले आहेत, कीं आमचे पूर्वजांनीं अमुक कां केलें नाहीं आणि तमुक कां केलें नाहीं, आपला इतिहास लिहून ठेवावा इतकी अक्कल यांस कशी नव्हती, इत्यादि. पण आमचे कडील इतिहासाचा अभाव समर्थ लेखकांचे अभावाचा नसून शांततेच्या अभावाचा पुष्कळसा परिणाम आहे.

या खेरीज इतिहासाच्या अभावाचें दुसरें एक सबळ कारण आहे तें हें कीं, " मान सांगावा जनांत व अपमान सांगावा मनांत " अशी एक प्रसिद्ध व सर्वसंमत म्हण आहे. तीप्रमाणें पाहतां गेल्या दोन हजार वर्षांचा काळ जर या देशांतील लोकांचे अपमानाचा, अवनतीचा, पडते दशेचाच काळ आहे, तर त्या काळाचा इतिहास लिहिणें म्हणजे त्यांत पदोपदीं आपले लोकांचें हीनत्वच वर्णीत बसणें आहे. आणि असें करण्याची उमेद भूतलावरील कोणत्याही राष्ट्रांत कोणी समंजस-नव्हे-अडाणी मनुष्य देखील धरूं शकेल, असें वाटत नाहीं. ज्याचा प्रभुकृपेनें उत्कर्षाचा काल येतो त्याला अनेक ढंग सुचतात. आपल्यांत म्हण आहे कीं, सोळावीची कला अंगीं चढली म्हणजे गर्दभीला देखील अप्सरेचे मुरके मारावेसे वाटतात व शोभतातहि. हाच न्याय यावत् मनुष्यकृतीचा आहे. आपला कमीपणा उत्साह-

पूर्वक चौथांपुढें मांडण्याची कोणालाहि हौस किंवा उमेद नसते. आणि यामुळेंच गेला काळ हा आमचे अवनतीचा असल्यानें त्याचा इतिहास लिहिण्याला फारसें कोणी न धजावें यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. इतकें होतें तरी अवसर मिळाला तेव्हां आमचे लोकांनीं 'राजतरंगिणी' 'श्रीहर्षचरितासारखे' लिहिलेले इतिहास आज सांपडतात व याहूनहि अनेक ग्रंथ त्यांनीं लिहिले असावे अशी शोधक लोकांना साक्ष पटते. जैनग्रंथभांडार शोधितां नवीन नवीन चरित्रग्रंथ सांपडले आहेत. परंतु हिंदूंची राजसत्ता नसल्यामुळें असल्या ग्रंथाला आश्रय किंवा त्याचे रक्षणाची काळजी घेणारा कोणी नसल्यानें त्यांतील पुष्कळांचा लोप झाला आहे. मुसलमानांनीं हिंदूंचे देवतांची, धर्माची, धार्मिक ग्रंथांची कशी व किती नासाडी केली आहे ती प्रत्येक इतिहासज्ञास सुविदितच आहे. प्रसिद्ध पंडित बुल्हर आपले 'विक्रमांकदेवचरिताचे' प्रस्तावनेंत म्हणतो कीं,

The reason why the Sanskritist longs in vain for works that could serve as foundations for his historical researches, lies not, therein, that *the rulers of India found no contemporaries willing* to *chronicle their deeds*, but *therein that nobody cared to preserve historical works from destruction* or make them accessible by copying and recopying the original Mss.

म्हणजे, ऐतिहासिक शोधकाला आधारभूत ग्रंथ मिळण्याची हल्लीं निराशा होते, याचें कारण हिंदुस्थानांतील राज्यकर्त्यांला तत्कालीन इतिहास लिहिण्यास समर्थ असे विद्वान मिळाले नाहींत हें नव्हे. परंतु, ग्रंथ लिहिले असतां ते बिनधोक राखण्याची व त्या ग्रंथाच्या अनेक प्रती करून त्यांस शाश्वती आणण्याची खटपट करणारा कोणी नव्हता हें होय.

एतावता, इतिहासाचें महत्व आम्हा लोकांस कळतें व ते लिहिण्याइतकी अक्कलहि आम्हांस आहे; हें वरील विवेचनावरून सिद्ध झालें; व असें असतां आमच्यांत इतिहास कां नाहींत याचीहि थोडीं कारणें आम्हीं सांगितलीं. याच कारणांत अप्रत्यक्ष रीतीनें अंशतः तरी भर घालणारें असें दुसरें एक कारण आहे. मोरोपंतांनीं म्हटलें आहें, "**घृत सांडुनि कारिल कोण आ तेला**" तूप असतां तेलाचा आदर कोण करणार ? किंवा अखिल जगत्पावनी श्रीगंगानदीचे उपकंठीं वस्ती असतांना खारेकुव्याची पर्वा कशी वाटावी ? त्याचप्रमाणें निखिल जगताला कौतुकाधानकारक व सर्वांगस्पृहणीय व महनीय असे रामायण, महाभारतासारखे इतिहास आम्हाजवळ असतां, या अलिकडल्या म्हणजे आमचे अवनतीचे काळांतील लुंग्या सुंग्यांच्या कर्मकाहाण्यांचा आदर कोणी करावा ? अर्थात्‌च, असल्यांचे इतिहास मिळाले तरी ते आम्हांस उपेक्ष्यच वाटणार. जर्मन संस्कृतज्ञ बुल्हर म्हणतोः—

For the Pandit, Rama, Arjuna, and Nala are as much historical persons as Shiwaji or Bajrao Peshva, only they appear so much more interesting to him, because their deeds are more marvellous and they are surrounded by the halo of sanctity that encircles the happier yugas in which they are *supposed* to have lived.

भावार्थः—हिंदुस्थानांतील पंडिताला राम, अर्जुन, किंवा नल हे शिवाजी किंवा बाजीराव यांच्या इतकेच ऐतिहासिक वाटतात; इतकेंच नव्हे, तर त्यांचे चरित्रांत त्याला शिवाजी, बाजीरावापेक्षां अधिक गोडी लागते, कारण एक तर त्यांचीं कृत्यें आधुनिकांपेक्षां-

हि अद्भुत असून ते ज्या चांगल्या काळांत जन्मले होते असें मानिलें जातें, त्या काळाच्या प्रभावामुळें त्यांचे भोंवतीं एक पवित्र तेजाचें मण्डल असल्या पंडिताला दिसतें. यामुळें त्याला राम, नल, युधिष्ठिर हेच अधिक प्रिय व आदरणीय वाटतात.

बुल्हरचें हें म्हणणें जरी खरें आहे तरी, त्याचें कारण, इतिहासाचेच अनास्थेचें आह्मी वर जें दुसरें म्हणजे अवनतिस्थितिरूपी कारण दिलें त्यांतच बहुतांशीं आहे. समजा, आमचा आज साम्राज्यवैभवाचा दिवस असता व Union Jack फडकत असता तर आम्हां-लाही नळ रामांची इतकी आठवण झाली नसती. स्वसामर्थ्यानें जर भरजरी पोषाख करून वावरण्याची ऐपत असेल तर वडिलांची जुनी शालजोडी कोण धुंडीत बसतो. परंतु, दीड रुपयाचे धाबळी पलीकडे जर स्वतःचें ऐश्वर्य नाहीं तर सामान्यतः मनुष्य जुनीच कां होईना पण शालजोडी सांवरून चौघांत बसूं इच्छितो. हाच न्याय अंशतः तरी रामायण महाभारता-वरील आजकालचे हिंदूंचे आदरबुद्धीस लागू आहे. कारण महाभारताचे दिवस, युधिष्ठिराचे दिवस, म्हणजे या भरतभूमीचे सर्वांगीण वैभवशिखराचे दिवस. त्यानंतर तसे दिवस आलेच नाहींत. त्यामुळें याच दिवसांची कीर्ति गाऊन आमची बढाई सांगणें आम्हांस इष्ट वाटावें, हें मनुष्यस्वभावास अनुसरूनच आहे.

एवंच, आमचे लोकांत अर्वाचीन काळीं इतिहासाचा दुष्काळ कां, याचीं कारणें वर दर्शविलीं; त्यावरून असें दिसेल कीं, इतिहास–प्रियता व इतिहासलेखन–क्षमता हीं उभयहीं आम्हांमध्यें होतीं व आहेत. पण त्यांचा वापर करण्याचा प्रसंगच आला नाहीं.

आमचे मुद्याचे समर्थनार्थ म्हणून आम्हीं जे कांहीं उतारे दिले आहेत त्यांत अखे-रचा जो बुल्हर पंडिताचा उतारा दिला आहे तो एक दृष्टीनें जरी आम्हांस कार्यसाधक झाला, तरी दुसरे बाजूनें पाहिलें तों ‘ निमाज पढावयास गेलों तों मशीद गळ्यांत आली. ’ असा अनिष्ट प्रकार झाल्याचें आमचे ध्यानांत आलें. कारण या विदेशी पंडितानें एकापक्षीं आमचा कैवार दाखविला. परंतु दुसरे पक्षीं ‘ **मूलेकुठारः** ’ असा प्रकार केला आहे. त्याचे उताऱ्यांत जे ‘ as much Historical ’ (तितकेंच ऐतिहासिक) व ‘ supposed ’ हे शब्द त्यानें वापरले त्यांत त्यानें नल, राम, युधिष्ठिर हे काल्पनिक आहेत असें ध्वनित केलें. आणि या पंडिताप्रमाणेंच ध्वनी काढणारे कित्येक तरी पाश्चात्य, व त्यांचे शागिर्द बनलेले एतद्देशीय कित्येक आधुनिक पंडितहि आहेत. ‘ ॲनिबझंट बाईच्या देखील ही गोष्ट ध्यानांत येऊन त्या म्हणतातः—

Now specially in modern days, when western thought is so much swaying and colouring the eastern mind, Indians as well as Europeans are apt to shrink from the idea of historical truths being conveyed in much of the sacred literature, those enormous periods, those long reigns of kings, those huge and bloody battles, surely they are all allegory, they are not history.

भावार्थः—विशेषतः सांप्रतच्या काळीं म्हणजे जेव्हां पाश्चात्य विचारांची पूर्वेकडील लोकांचे विचारांवर छाप पडून ते बदलत आहेत अशा वेळीं यूरोपियन व इंडियन या दोघां-नाहि हिंदूंच्या पवित्र पुराणग्रंथांत सांगितलेले मन्वंतरादि दीर्घ काळ, त्यांतील अनेक रा-जांच्या लांब लांब कारकीर्दी, प्रचंड आणि रक्तपातमय युद्धें, हीं सर्व ऐतिहासिक म्हणजे

खरोखरच्या घडलेल्या गोष्टी आहेत असें वाटत नसून या सर्व गोष्टी म्हणजे केवळ कल्पनेच्या भराऱ्या किंवा कविकृत रूपकें आहेत, असें वाटतें.

बरें, आमच्या खऱ्या इतिहासाला " कल्पना " म्हणून ते थांबते तरी पुरवतें. पण या कल्पनेचें स्वामित्वसुद्धां ते आम्हांस देण्यास कबूल नाहींत. ती देखील आम्ही उसनी आणली आहे. आमचें रामायण हें होमरचे इलियडवरून रचलें आहे. आमची भगवद्गीता येशूचे बायबलावरून घेतली आहे. अशा प्रकारचीं धडधडीत विधानें हे लोक करतात. याला काय म्हणावें? ही काय यांची परोत्कर्षासहिष्णुता म्हणावी, कीं असूया म्हणावी? आमचे मतें असले अनुदार हेतु असल्या विद्वानांचे ठिकाणीं असण्याचा संभव कमीच असावा. यांना असे आक्षेप घेण्यास कारण आमची आजची हीन स्थितीच होय. हा मानवी स्वभावच आहे कीं, गरिबाचे कपाळीं खरा कस्तुरीचा टिळा जरी असला तरी ती काळी माती असेल असेंच सामान्यतः माणसें धरून चालतात. एखादे भिक्षुकाचे बायकोचे गळ्यांत जर कोणी मोत्याचें पेंडें पाहिलें तर तें बहुधा खोट्या मोत्याचें असावें असें मानण्याकडे माणसाची सहज प्रवृत्ति असते. कदाचित् तें खरें ठरूं लागल्यास चोरीचें आहे असेंहि कित्येक धाडशी म्हणतात. त्याचप्रमाणें आजकालची आमची शरीरानें, संपत्तीनें, विद्येनें, पराक्रमानें, कलाकौशल्यानें, राष्ट्रीयत्वानें—सर्वच बाजूंनीं पराकाष्ठेची हीन स्थिति ज्यांचे धडधडीत डोळ्यापुढें उभी आहे, अशांना आम्हीच लोक पूर्वीं " आसमुद्रक्षितीशानां। आनाकरथवर्त्मनां। " अशा वर्णनास पात्र होतों, हें पतकरणें अवघड जावें हें स्वाभाविकच आहे व याबद्दल आम्हीं त्यांस नांवेंहि ठेवीत नाहीं. मात्र त्यांनीं जरी आपल्या समजुतीला अनुसरूनच आरोप केला असला किंवा प्रसंगीं नुसता विनोद केला असला, तरी त्याचें परिमार्जन करणें हें आमचें कर्तव्य आहे. नाहीं तर " मस्करीची झाली कुस्करी " असा अनिष्ट परिणाम व्हावयाचा. यासाठीं हे आक्षेप कितपत टिकाऊ आहेत तें आपण पाहूं.

यापैकीं, आम्ही हे ग्रंथ परक्यांपासून उतरून घेतले आहेत काय? या प्रश्नास सणसणीत उत्तर म्हणजे कै. नामदार तेलंग यांनीं रामायण हें होमरवरून घेतलें आहे काय? या आपल्या निबंधांत पुरविलें आहेच. तसेंच 'गीता' ही बायबलावरून घेतली आहे या विधानाचा परिहार आम्ही याच लेखांत पुढें एफ्. टी. ब्रुकसचे उतारे दिले आहेत त्यांवरून होईल; व याहून वाद करीत बसण्यास या स्थलीं अवकाशहि नाहीं.

आतां दुसरा मुद्दा राहिला कल्पितत्वाचा—भारत रामायण हे खरे इतिहासच आहेत, कीं केवळ कल्पित रचना आहेत? या आक्षेपास कांहींसें सविस्तर उत्तर देणें भाग आहे.

पहिलें उत्तरः ह्या जर केवळ कल्पित रचना असल्या व त्या परम कुशल लेखकानें किंवा कल्पकानें केल्या असल्या तर त्या 'अरेबियन नाइट्स' किंवा 'शेक्सपिअर' प्रमाणें केवळ लोकप्रिय होऊं शकल्या. परंतु, लोकपूज्य होऊं शकल्या ना. 'अरेबियन नाइट्स' आपले बिछान्यांत कुशीस घेऊन देखील निजणारा भगत भेटेल, परंतु त्याला देवघरांत ठेवून त्यावर गंधफूल वाहून कोणी नमस्कार करील, असें आम्हांस वाटत नाहीं. दुसरें: अरेबियन नाइट्स गोष्टींतील वर्णनाचे स्थानिक पुरावे वस्तुसृष्टींत कितीसे आढळतील? परंतु आमचे ग्रंथांत वर्णिलेल्या अनेक गोष्टींचे पुरावे इतक्या कालानंतरहि आजचे सृष्टींत किती तरी आढळतात.

तिसरें: अरेबियन नाईटमध्यें किंवा शेक्स्पिअरच्या केवळ काल्पित नाटकांत एखाद्या राजाचें वैभव कितीहि लोकोत्तर वर्णिलें असलें तरी त्यांतील एखाद्या राजाचा 'शक' लोकांनीं मानिला आहे, असें उदाहरण आहे काय? परंतु आमचे युधिष्ठिराचा 'शक' या भरतभूमींत अनेक शतकें पर्यंत राजरोस चालू होता, याबद्दल अनेक शिलालेख ताम्रपट, इत्यादिकांत व ज्योतिष ग्रंथांत विश्वसनीय पुरावे आढळतात. तर ही गोष्ट युधिष्ठिर नांवाचा खराखुराच राजा व तोही विश्वजयी होऊन गेला असल्याशिवाय शक्य आहे काय?

चौथें: या रचना जर काल्पनिक असतील तर कल्पना ही निष्प्रतिबंध असते. तिला इतिहासासारखी सत्याची अट नसते, हें सर्वांस कबूलच आहे. अर्थात् जेथें मन मानेल तसें बोलण्यास सवड आहे. तेथें कोणीहि शहाणा मनुष्य उत्तम व सर्वमान्य होईल असेंच बोलेल. व त्यांतहि विशेषतः स्वतःविषयीं किंवा स्वकीयांविषयीं कांहीं बोलणें झाल्यास शक्य तितकें निर्दोष व प्रशंसनीय असेंच बोलेल. मानसपूजेंतीलच नैवेद्याची तयारी व ब्राह्मणभोजन असेल तर नैवेद्याला नुसतें कडबोळेंच कां? सगळीं पक्वान्नें करावयाला कोणती नड? व एकच ब्राह्मण कां? लक्ष किंवा कोटीला आळस कशाला? हें उघडच आहे. त्याचप्रमाणें भारत गोष्टी या काल्पनिक असतील तर आमचें म्हणणें या अजब गोष्टी ज्या चतुर कल्पकानें रचिल्या किंवा निर्मिल्या तो स्वतःचे व स्वकीयांचें वर्णन तरी होतां होईल तों सर्वतोपरी अच्छिद्रच करील. व त्यांतलें त्यांतहि स्वतःचे उत्पत्तिसंबंधानें तर तो फारच जपून बोलेल. कारण प्रत्येक जीवाला स्वतःचे उत्पत्तीबद्दल किंवा जातकुळीबद्दल जो अभिमान असतो त्याचे पुढें इतर गोष्टींबद्दलचे अभिमान न्यून आहेत, हा सर्व जीवांचा नित्याचा अनुभव आहे. आजकाल आमचे चर्मकाराला देखील जाती कोण म्हणून विचारलें तर तो सोमवंशी ब्राह्मण म्हणून सांगण्याचा यत्न करण्यांत तरी कसर करणार नाहीं. आणि यांत त्याचा दोष नाहीं; हें सहज आहे. हें जर खरें, तर व्यासासारख्या अखिलज्ञानसंपन्न व साक्षात् नारायणपदाची बरोबरी करणाऱ्या गृहस्थानें, स्वतःचें जन्म सांगतांना आपण, आपला बाप, आपली आई सर्वांसच ज्यांत कमीपणा आहे, असलें वर्णन देणें संभवतें काय? पराशरासारखा त्रिकालज्ञ जितेंद्रिय ऋषि तो एखाद्या विषयी पामराप्रमाणें विवश होऊन नावेंतल्या नावेंत आणि तोहि जिच्या अंगाला वसवस मासळीची घाण सुटली आहे, अशा एका कोळ्याच्या पोरीवर आशक झाला व आपणास निर्माण करिता झाला, व नंतर आपणांस जन्मदाती हीच कोळीण पुढें शंतनु नांवाचा दुसरा नवरा करती झाली व आपला स्वतःचा वर्ण आपल्या कोळीण आईप्रमाणेंच काळा असल्यानें आपणास कृष्णद्वैपायन असें म्हणत; इत्यादिक आपणा स्वतःहास कमीपणा आणणाऱ्या व विशेषतः आपल्या उत्पत्तीचे बाबतींत हीनत्व देणाऱ्या गोष्टी, वर्णनाचें पूर्ण स्वातंत्र्य असतां व्यासांसारखा सर्वज्ञ कल्पून मांडील, हें संभवतें काय? मी 'अयोनिसंभव' आहें, असें ज्यानें म्हटलें असतें तरी एक वेळ पचून जातें, असा ज्याचा दैवी अधिकार, तो नांव हांकणाऱ्या कोळ्याच्या पोरीवर जबरी करून आपली उत्पत्ति झाली असलें वर्णन आपण होऊन कां पुकारील बरें! त्याकाळीं मर्जीस आल्यास दोन नवरे करणें कांहीं हरकतीचें कलम नव्हतें, म्हणून व्यासांस असल्या वर्णनांत कांहीं शंका आली नाहीं, असें म्हणावें तर पुढें 'अंबेनें' 'शाल्वराजाला मी

भनानें वरलें आहे ' असें सांगतांच भीष्मांनीं व तत्रस्थ महर्षींनींहि तिला अडकाठी आणली नाहीं, इतका अव्यभिचारित्वाबद्दल त्याकाळीं सर्वत्र मान होता. मग व्यास आपलेच आईचें असलें कुलंगडें जगापुढें कां मांडतात? बरें, स्वत:बद्दल हें झालें. आतां स्वकीयांबद्दलहि तेंच. पुढले पिढीला विचित्रवीर्य मृत होऊन त्याच्या स्त्रिया वांझ राहिल्या तेव्हां मात्राज्ञेवरून आपणच त्यांस गर्भदान केलें असें व्यासच सांगतात. बरें, त्याचे पुढील पिढींत असलाच कांहीं गोंधळ. कुंतीला कुमारपणींच कर्ण झाला. मग नवऱ्याचे घरांत आल्यावर—नवऱ्या-पासून नव्हे, देवांपासून तीन पुत्र झाले व तिच्या सवतीला त्याच युक्तीनें दोन मुलगे झाले: हा तिसऱ्या पिढीचा मासला. आतां पिढी चवथी: तेथेंहि जवळ जवळ तोच प्रकार. याज्ञसेनी कृष्णभगिनी, कृष्णप्रिया, इत्यादि उंची उंची विशेषणें जिला दिलीं तिला नवरे पांच करून दिले, हें काय या कल्पकाचें शहाणपण ? हे काय तिच्या जिवाचे धिंडवडे. आणि हें असलें मुद्दाम उकरून काढावयाला या शहाण्या व्यासाला कोणी सांगितलें ? कल्पनेचेंच जर साम्राज्य तर प्रत्येक पठ्ठ्याला वेगळी वेगळी बायको करून द्यायला पोरींचा दुष्काळ कां होता ? निदान कल्पनेच्या राज्यांत तरी हें संभवत नाहीं. अर्थात् मग द्रौपदीसारख्या सुको-मल तन्वंगीचे भोंवतीं हे पांच दांडगे कां ठेवावे ? निदान व्यासासारख्या कवीच्या सहृदयतेला तरी हें जाचावें ? परंतु, सत्यच असलें तर तेथें तो काय करील ? आजकालचे इंग्रज लोकांना नुसतें पावलाचें नख उघडें दिसलें तर असभ्यपणा वाटतो, असले लोक आपण दीड हजार वर्षांपूर्वी कातडीं पांघरीत होतों असें मोठ्या प्रेमानें कां सांगत असतील ? पण सत्यापुढें अशरण झाल्यामुळें सांगणें भाग येतें, तेथें काय करणार ! हाच प्रकार व्यासांचा समजला पाहिजे, दुसरें उत्तर नाहीं.

आपण आजकालचे न्यायाचे कोर्टांत प्रतिदिवशीं पहातों कीं, जो बनावट साक्षीदार असतो त्याची जबानी अत्यंत टापटिपीची व साफसूफ असते. कारण तेथें त्यास स्वातंत्र्य असल्यानें वाटेल तसें सुरस व सोईकर आख्यान रचितां येतें. परंतु ज्याला खरी जबानी द्यावयाची असते त्याचे बोलण्यांत किती तरी हास्यास्पद किंवा कमीपणा आणणारे प्रकार निष्पन्न होतात. यांतील बीजहि हेंच आहे. यावरून व्यासांची ही कल्पनासृष्टि असती तर असलें वेडेपण ते करतेना, हें पांच वर्षांचे पोरास देखील पटलें पाहिजे; हें उघड झालें. रामायणकर्त्या वाल्याकोळ्या संबंधेंहि हाच विचार समजावा.

बरें, हें स्वत:बद्दल व स्वकीयांबद्दल झालें. आतां या कल्पनासृष्टींतील किंवा नाट-कांतील इतर पात्रांबद्दल पाहूं. लुंगीसुंगी पात्रें बाजूस ठेवा. या भारत नाटकांतील सूत्रधारा-चेंच अर्थात् प्रधानतम असें पात्र घेऊं. हें पात्र म्हणजे परमात्मा श्रीकृष्ण. श्रीकृष्ण म्हणजे अखिल—ब्रह्मांड—नायक, सकल सूत्रधार, काळाचाहि काळ अशा अधिकाराचें त्याचें महत्व स्थापण्याचा व्यासांचा झोंक आणि असें असतां त्याला कोठें अर्जुनाचा खासदार, कोठें धर्म-राजाचा उष्टेंकाढ्या, असें त्यांनीं रंगवावें हें काय ? अशानें त्याचें लोकांस महत्व वाटावें कसें व व्यासांचें इष्टकार्य साधावें कसें ? नांव घेण्यांत अर्थ नाहीं. पण एका उमेदवार गृह-स्थाला कुठें पंधरा रुपयांची नोकरी लागली, त्याबरोबर मेहेरबानांनीं मातोश्रीस फर्मान काढिला कीं, " आई, आजपासून माझीं धोतरें तूं धूत जा. (लग्न झालेलें नव्हतें), कारण

आतां मी स्वहस्तें धोतरें धुणें म्हणजे कमीपणा आहे. अशानें रुबाब रहाणार नाहीं." पंधरा रुपड्यांचे ऑफिसरची अब्रू राखण्याला जर जन्मदात्रीला धोतरें बडविण्यास फर्मावें लागतें, तर त्रिभुवनाचे नियंतृत्व ज्याचेकडे स्थापित करावयाचें अशाला मोतद्दारी आणि ब्राह्मणजनकी सारखीं कामें सांगून त्यांचा बोज कसा राहील, हें व्यासांचे लक्षांत आलें नाहीं म्हणावें, कीं ते सत्यापुढें परवान् होऊन त्यांस असें वर्णन करणें प्राप्त झालें असें म्हणावें, याचा विचार वाचकांनींच करावा.

याच वर्गांतला, परंतु अंशतः भिन्न स्वरूपाचा आणखी एक मुद्दा आहे. तो असा कीं, हे सुप्रसिद्ध कल्पक, व्यास, वाल्मीकि, यांनीं असले हे जगड्वाळ काल्पनिक ग्रंथ निर्माण करून काय केलें ? यांत त्यांनीं प्रधानतः स्वतःचें महत्व स्थापित केलें कीं इतरांचें केलें आहे ? आमचे दृष्टीला तर साफ दिसतें कीं, ब्राह्मणापेक्षांहि क्षत्रियांचेच गौरव त्यांनीं एकंदरींत अधिक केलें आहे. बरें, असें त्यांनीं कां करावें ? भार्गव परशुरामानें एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी केली, असें जसें त्यांनीं सांगितलें, तसेंच या क्षत्रियांस जिंकून तोच सार्वभौम झाला व दिल्लीचे किंवा कोणते तरी तक्तावर बसून ब्राह्मणशाई करूं लागला, असें म्हणण्यास त्यांस कोणी मनाई केली होती ? बरें, क्षत्रियांचा अशा प्रकारें जर ब्राह्मणांनीं विध्वंस केला होता, इतकें जर ब्राह्मण क्षत्रियांचें उघड उघड वैर जुंपलें होतें, तर त्याच जातींत उत्पन्न झालेले जे श्रीराम व श्रीकृष्ण यांस तारक परमात्मरूप समजून त्यांचे चरण मस्तकीं धरावे व त्यांचें नाम अहर्निश त्यांनीं हृदयसंपुटांत वागवावें व इतरांसहि अभेदानें तोच उपदेश करीत सुटावें या कृतीस काय म्हणावें ? दुर्वासाचा रथ जर कृष्ण रुक्मिणी ओढीत आहेत, तर 'श्रीकृष्ण, जयकृष्ण' या नामांचा घोष करण्याचें दुनियेला शिकविण्यापेक्षां श्रीदुर्वास, जयदुर्वास असें शिकविणें अधिक समंजस दिसलें नसतें काय ? पण ब्राह्मणांना जरी देव वंद्य मानीत होते व ब्राह्मणांमुळेंच त्यांचीं नांवें अलंदुनियेला त्रिकाळीं माहीत होत आहेत, तरी असल्याहि ब्राह्मणांनीं 'आमचे' नांवाचा जप करीत जा किंवा आमचे नांवानें माळा ओढीत जा असा दुनियेला कोठेंहि उपदेश केला नाहीं. तसा केला असता तरी साफ पचण्याजोगा होता. तसें नकरितां

पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः।
पुण्यश्लोकोच वैदेहः पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥

असेंच लोकांस शिकविलें. हें ब्राह्मणांचें आत्मश्लाघेचें, जातिद्वेषाचें, आप्पलपोटेपणाचें, स्वार्थसाधुत्वाचें द्योतक आहे कीं त्यांच्या सत्यप्रियतेचें, सात्विकपणाचें, द्वेषराहित्याचे गुणादराचें द्योतक आहे, याचा विचार वाचकांनींच करावा. हा मागला दाखला राहो. परंतु अलिकडील दाखले घ्या. आळंदी पंढरी येथील वारकरी पंथांत हजारों ब्राह्मण टाळकरी आहेत. व ते, 'तुकाराम नामदेव' हे शूद्र—वाणी व शिंपी—होते हें पूर्ण जाणत असतांहि "नामदेव तुकाराम" म्हणून कंठ कोरडा पडेपर्यंत त्यांचा घोष करीत असतात व चोरुया-

---

१ "**स्मृतिमपि नते यांतिक्ष्मापाविना यदनुग्रहम्**।" भावः—व्यास वाल्मीक लिहून न ठेवते, तर राम तरी कोठें होता आणि कृष्णाचा गलबला कोणत्या गल्लींत, माहीत पडला होता !

मेळ्या रोहिदासाचेहि पालखीला उजवी घालून जातात, हें काय म्हणावें ? हें काय ब्राह्मणाचे जातिद्वेषाचें व आत्मप्रतिष्ठेचें लक्षण म्हणावें किंवा गुणपूजेचें व सत्यप्रियतेचें समजावें ?¹

आणखींहि अलिकडील उदाहरणें देतां येतील. पहिला बाजिराव हा ब्राह्मण होता व शिवाजी सारखाच शूर होता तरी बाजिरावजयंती करण्याचें कांहीं कोणा ब्राह्मणाला सुचलें नाहीं. असें कां ? जातीचा दुरभिमान व सत्याविषयीं उपेक्षा असती तर ब्राह्मणांत बाजिराव–जयंती पुढें आली असती. व मराठ्यांनीं किंवा क्षत्रियांनीं पाहिजे तर शिवजयंती करावयाची होती. परंतु तसें ब्राह्मणांनीं केलें नाहीं.

असो, याहूनहि आणखी पुरावे देतां येतील. परंतु सवड नाहीं. दिलेल्या पुराव्यावरून लक्ष्यांत येईल कीं, केवळ कल्पनास्वातंत्र्य असतें तर आपला कमपक्ष दाखविणारीं, निदान क्षत्रियादिकांचें आधिक्य व पूज्यत्व दाखविणारीं वर्णनें, हे ज्ञाते ब्राह्मण, कवी व इतिहासकार करतेना. अर्थात्, त्यांनीं जीं वर्णनें केलीं तीं सत्यापुढें निरुपाय होऊन किंवा सत्यप्रियतेस्तव केलीं. फलतः त्यांनीं लिहिलेले हे ग्रंथ कादंबऱ्या नसून खरेखुरे घडलेले इतिहास आहेत, हें सिद्ध झालें.

असें आहे तरी आमच्यांतील–परक्यांचें दूर राहो–पण आमच्यांतील, कित्येक आंग्लसंस्पृष्ट लोक ह्मणतात. कसलीं हीं पुराणें आणि इतिहास–कांहीं तरी बाडें आहेत. काय गप्पा–काय बाडा–काय असंभाव्य गोष्टी त्यांत लिहिल्या आहेत. ह्या खऱ्या कोणत्या दृष्टीनें मानाव्या? यांस पुरापूर उत्तर बिझांट बाईनें दिलें आहे. ती ह्मणतेः—

" When you read the *Puranas you consistently get the fact on the higher plane described in terms of the lower, with the result that it seems unintelligible, seems incomprehenseble; then you have what is called an allegory, that is, a reality which looks like a fancy down here, but is a deeper truth than the illusion of physical matter, aud is nearer to the reality of things than the things which you call objective and real. If you follow that line of thought at all, you will read the Puranas, with more intelligence and certainly with more reverence than some of the modern Hindus are apt to show in the reading, and you will begin to understand that when another vision is opened one sees things differently from the way that one sees them on the physical plane, and that, that which seems impossible on the physical is what is really seen when you pass beyond the physical limitations. From the Puranas then the stories come. "

" Let me take the first three Avataras apart from the remainder, Three animal forms; how strange ! Thinks the modern graduate. How strange that the supreme should take the form of these lower animals, a fish, a tortoise, a boar ! What childish folly ! ' The babbling of a race in it in fancy ! It is said by the Pandits of the western world; ' Do not be so sure.' Why this wonderful conceit as to the human form ? Why

---

१ हें उदाहरण येथें जात्याभिमानानें दिलें नाहीं तर सर्वच जातीनीं या गोष्टीकडे लक्ष देऊन अलीकडे बळावत चाललेली जातिभेदाची दृष्टि मंद करावी व गुणपूजेची दृष्टि वाढवावी या सद्हेतूनें दिलें आहे.

* महाभारत हें पुराणहि आहे व इतिहासही आहे. (आदिपर्व, उपोद्घात पहा.)

should you and I be the only worthy vessels of the deity that have come out of the illimitable mind in the course of ages ? What is there in this particular shape of head, arms, and trunk which shall make it the only worthy Vessel to serve as a manifestation of the supreme ishvara ! + +— From whose stand point, in the vast hierarchies from tho menial to the loftiest Deva, ths distinctions are but as anthills in comparison with Himself, and one form or another is equally worthy; so that it suits His purpose and manifests His will. "

* * * *

" You have in the Matsyavatar what geologists call the Silurian Age, the age of fishes, when the great divine manifestation in the form of the fish. Not so very ridiculous after all, you see, when read by knowledge instead of by ignorance, a truth as the Puranas are full of truth, if they were only read with intelligence and not with prejudice. "

* * * *

After proving with the help of science the truth of the fish, the Tortoise and the Boar manifestation, Anne Besant remarks:—

" Not so very ignorant after all, you see, the ancient writings ! For men are only rediscovering today what has been in the hands of the followers of the Rishis for thousand, tens of thousands of years. "

Speaking of Pralhada and the man-lion incarnation, She remarks.

" Hari, Hari, " cried the boy, and the pillar burst asunder and the mighty form came forth and slew the Daitya &c. A story ?—*Facts, not fiction;* truth, not imagination.

वरील उताऱ्यांचा सारांश.—पुराणांमध्यें अति उच्च कल्पना सामान्य दर्जाच्या मनुष्यांस समजाव्या ह्मणून खालच्या दर्जाच्या भाषेंत वर्णन केलेल्या असल्यामुळें ती वाचतांना वाचकांना उदात्त कल्पना समजणें बहुतेक अशक्यसें वाटतें. शिवाय त्यांत पुष्कळशा नीति—गर्भित—रूपकवजा कथा आहेत. त्या केवळ काल्पनिक भाकडकथा असाव्यात असें वाटण्याचा संभव असतो. पण विचारांतीं त्या भौतिक वस्तूंइतक्या भ्रामक नाहींत, इतकेंच नव्हे तर ज्या वस्तूंना आपण प्रत्यक्ष व सत्य समजतों त्याच्यापेक्षां त्या ज्यास्त सत्य आहेत, असें दिसून येईल. अशा दृष्टीनें पुराणांकडे पाहिल्यास त्यांतील रहस्यें आपल्याला उलगडूं लागतील, त्या ग्रंथाबद्दल अलीकडच्या कांहीं हिंदूपेक्षांही तुमच्या अंतःकरणांत ज्यास्त पूज्य बुद्धि उत्पन्न होईल व केवळ जड दृष्टीनें पहातां ज्या गोष्टी उकलत नाहींत त्या उच्च दृष्टीनें सुसंगत दिसूं लागतील. तसेंच ज्या गोष्टी प्रारंभीं अशक्यशा भासतात त्या भौतिक बंधनाच्या पलीकडे गेल्यानंतर प्रत्यक्ष घडत असलेल्या दिसून येतात. पुराणांवरून आपण आतां अवतारकथांकडे वळूं.

आपण प्रथम पहिल्या तीन अवतारांचाच विचार करूं. हे अवतार पशुयोनींत झालेले आहेत असें वाचतांच आधुनिक ग्रॅज्युएटाच्या मनांत येतें कीं, 'हें काय आश्चर्य आहे! ईश्वराचे अवतार ह्मणावयाचे आणि ते माशाच्या, कांसवाच्या, आणि डुकराच्या जातीचे! हा काय बालिश मूर्खपणा! पाश्चात्य पंडित हें वाचून ह्मणतात कीं, ही केवळ रानटी लोकांची रानटी बडबड आहे, झालें!' परंतु असलीं मतें ठोकून देणें बरें नव्हे. मनुष्यत्वाच्या आकाराबद्दल इतका विलक्षण अभिमान कां? ईश्वराच्या अनंत कल्पनेंतून निरनिराळ्या युगांत

निर्माण झालेल्या योनीमध्यें तुमची आमची मनुष्ययोनी हीच कायती श्रेष्ठ असा हट्ट कां ? ईश्वरानें अवतार मनुष्ययोनीमध्येंच घ्यावा असा विशेष या देहामध्यें आहे तरी काय ? खनिज पदार्थांपासून देवलोकांपर्यंत ईश्वरानें केलेल्या अफाट रचनेचा विचार करतां ईश्वराच्या मनानें सृष्टींतील प्राणिमात्रांमध्यें फरक असला तर तो अत्यल्प आहे. व ईश्वरास सर्व देह सारखेच आहेत. मत्स्यावतार यांत मत्स्ययुगाची कल्पना आहे. यावेळीं मत्स्यरूपानें ईश्वर अवतीर्ण झाला. ही कल्पना इतकी उपहासास्पद नाहीं, मात्र अज्ञदृष्टीनें न पहातां ज्ञानदृष्टीनें तिचा विचार केला पाहिजे. व अशा दृष्टीनें पुराणें वाचलीं तर तीं सत्य आहेत असेंच दिसून येईल.

शास्त्रांच्या दृष्टीनें मत्स्य, कूर्म व वराह या अवतारांचें समर्थन केल्यावर ऑनि बिझांटबाई लिहितात:—एकंदरींत प्राचीन ग्रंथ हे अडाणी कल्पनांनीं भरलेले नाहींत. कारण, हजारों, लाखों वर्षांपूर्वीं ऋषींनीं ज्या गोष्टी लिहून ठेवल्या व ज्या त्यांच्या अनुयायांपाशीं चालत आल्या आहेत त्याच आज मितीस शास्त्रीय शोधानें पुन्हां जगासमोर येत आहेत.

प्रल्हाद व नारसिंह अवतार यांसंबंधानें बाई ह्मणतात:—प्रल्हादानें हरिनामाचा उच्चार करतांच स्तंभ दुभंग होऊन त्यांतून नारसिंह प्रकट झाला व त्यानें दैत्यवध केला, ही काय नुसती काल्पनिक गोष्ट आहे ? नाहीं. ही कादंबरी नाहीं तर प्रत्यक्ष घडलेली वस्तुस्थिति आहे. ही कल्पना नाहीं, तर भूतार्थ आहे.

सारांश:—महाभारतादि पुराण ग्रंथ हीं बाडें नव्हत. हे खरेखरे इतिहास आहेत व हे आपणांसच नव्हत तर सर्व जगाला मार्गदर्शक आहेत.

पुराणांचे सत्यतेबद्दल हीं प्रमाणें दिलींच आहेत. त्यांतहि महाभारताचे ऐतिहासिकत्वाविषयीं म्हणजे कौरव पांडव व त्यांचें युद्ध या खरोखर घडलेल्या गोष्टी अशाबद्दल एक प्रत्यक्ष साक्षी मिळाल्याची चमत्कारिक गोष्ट एके ठिकाणीं मिळाली ती आम्ही येथें सादर करितों. ही गोष्ट अविश्वसनीय मानणारे आजचे काळांत पुष्कळ निघतील, हें जरी आह्मी जाणून आहों, तरी आम्हांस ती श्रद्धेय वाटते, म्हणून आह्मी देत आहों. जालवण येथील सुप्रसिद्ध साधु नारायण महाराज यांचे ग्रंथ रावसाहेब शंकर व्यंकटेश टांकी यांनीं प्रसिद्ध केले आहेत. या पुस्तकाचे आरंभीं नारायण महाराजांचा जीवनवृत्तांत दिला आहे, त्यांत असें लिहिलें आहे कीं:—

" एके दिवशीं महाराज आपले शिष्य नारायण भटजीं (रत्नागिरींत नारायण पेठेंत राहणारे देवरुखे ब्राह्मण) यांसह धौम्यारण्यांत फिरत असतां त्यांस एक प्रचंड शिळा एका गुहेच्या तोंडावर ठेवलेली आढळली. जवळ जाऊन पाहातात तों त्यांस दरवाज्याची फट नजरेस पडली व त्यांतून त्यांनीं मोठ्यानें हांक मारतांच आंत राहणारे मनुष्यानें दार उघडून त्यांस आंत घेतलें. त्या मनुष्याचा देह फारच मोठा असल्यावरून हा कोणी पुरातन काळचा हटयोगी असावा अशी महाराजांच्या व नारायणभटजीच्या मनांत कल्पना येणार, इतक्यांत त्यानें कर्णाच्या व अर्जुनाच्या युद्धाचा परिणाम काय झाला ? म्हणून संस्कृत भाषेंत प्रश्न केला. व त्यास द्वापर सरून कलियुग चाललें आहे असें महाराजांनीं उत्तर दिलें. नंतर

त्यानें आपण कर्णार्जुनाच्या युद्धाचे वेळीं पळून या गुहेंत येऊन लपून राहिलों व हटयोगाचे सामर्थ्यैकरून प्राणांताची वेळ प्रत्येक खेपेस टाळून आजपर्यंत देहरक्षण केलें असें सांगितलें."

याशिवाय त्यावेळचा चिरंजीवी अश्वत्थामा याचें नर्मदातीरीं प्रत्यक्ष दर्शन झाल्याचेंहि सांगणारे लोक आहेत. बाकी या आख्यायिका आहेत. त्यांवर विश्वास ठेवणें न ठेवणें हा वाचकांचे भावनेचा भाग आहे. आणि आह्मीहि ह्या आख्यायिका म्हणजे मुख्य आधार या दृष्टीनें घेत नाहींच. पण भरींत भर म्हणतात त्या न्यायानेंच यांचा आश्रय केला आहे.

एफ्. टी. ब्रूक्स हे आपल्या ' गॉस्पेल ऑफ लाईफ ' नामक पुस्तकाचे प्रस्तावनेंत महाभारत व गीता यांबद्दल बोलतांना म्हणतातः—

" What a peculiar—nay, extraordinary Book the Mahabharat is: what far reaching issues of unwritten History it deals with, in its curious dramatic Symbolism; and above all, how radically different, how dimetrically opposite, I should say the vital spirit of those Ancient Scriptures is, from *what India's prolonged degeneracy has misrepresented it to be.*

म्हणजे, महाभारत हा केवढा विलक्षण, नव्हे, लोकोत्तर ग्रंथ आहे व त्यांतील अनेकविध पात्रांच्या सांकेतिक वर्णनपर चरित्ररूपानें किती दीर्घ परिणामी असा अग्रथित इतिहास तो सुचवित आहे. व याहीपेक्षां अधिक लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी गोष्ट म्हणजे, या पुराण ग्रंथाचा खरा रहस्यार्थ—गेलीं अनेक शतकें पर्यंत अवनत स्थितींत वाढत आलेल्या सांप्रतच्या हिंदुस्थानवासीयांस वाटतो त्यापासून तत्वतः किति तरी भिन्न, नव्हे—केवळ उलट असा आहे!

आणि या अद्वितीय इतिहासांतील प्राणभूत जें गीतारत्न त्याबद्दल त्याच गृहस्थांचे पुढील अहमहमिकेचे शब्द वाचून आपले हृदयांत आनंदासह ईर्ष्या जागी झाल्यावांचून रहात नाहीं. ब्रूकस् म्हणतात कीं गीता हें हिंदुधर्मरूपी विशिष्ट धर्माचें पुस्तक नव्हे तर ज्याला सनातनधर्म म्हणतात, व जीव—विश्व—परमेश्वरांचा एकभाव घडून आणणारा जो या भूतलावर एकटाच व्यावहारिक धर्म आहे, त्या विश्वव्यापी शाश्वत धर्माचें हें पुस्तक आहे व त्या दृष्टीनें हिंदुस्थानांतील आर्यांपेक्षां आह्मां युरोपीयनांचाच वारसा त्यावर अधिक आहे. या पुस्तकांत जें ज्ञान चालत आलें आहे, तें सांप्रतचा मनु आपली मानव संतति मागील मन्वंतरांतील—अटलँटीन द्वीपांतील संततीपासून—वेगळी काढण्याचेही पूर्वींपासून म्हणजे अति अतिपुराणकालीं या आर्यभूमींत उत्कर्ष पावलें होतें*.

यांचें गीतेचें वर्णन एवढ्यानेंच संपलें नाहीं. ते पुढें म्हणतातः—

For myself I had rather call the book a record of spiritual divine Life-experience, a document of univesral Redemptions, a Poem of Poems by a Poet of poets, a gracious gift of super-man to yearning, striving

* (The Gita) is not really a ' Hindu ' Book at all unless you take Hinduism to mean, not ' Hindusm ' in a sectarian sense, but universalism, the one practical Religion (re-linking) of Man—God—Nature into one. An Aryan Book some of you might call it but it makes it almost more European than Indian. Also the wisdom which ' it hands on flourished, even here in India, ages before the *Menu* ever hatched out this Aryan Race of ours from its hoary Atlantean predecessor. '

man. And far brighter is the glory to India that her great, Ancients should have been such men and should have written such Books, than if these things were private Shibboleths for any narrow sects or jaundiced hereditary clique to keep under their own bushel & gloat over.

म्हणजे "माझा खुद्द अभिप्राय पुसाल तर हा ग्रंथ हा दैवी आध्यात्मिक अनुभवच आहे. हा निखिल विश्वाचें उद्धारसाधन आहे. मुक्तिहेतु आहे. हें काव्यांतील श्रेष्ठतम काव्य आहे व तें कवींच्याहि कवीनें केलें आहे. हा ग्रंथ म्हणजे सिद्धाची धडपडणाऱ्या मुमुक्षूंस सदय देणगी आहे. आणि या भरतभूमींतील पुराण पुरुषांनीं केवळ आपल्याच छापात राहणाऱ्या विशिष्ट पंथाच्या बगलबच्चांकरितां न लिहितां अखिल विश्वोद्धारक असे ग्रंथ लिहिले, यास्तव या भूमीचें स्तोत्र गावें तेवढें थोडें आहे."

हा गीता—भारतादिकांविषयीं ब्रूक्सचा पूज्यभावाचा भाग झाला आणि आतां या गीतेबद्दल त्यांचें उत्कट प्रेम किती आहे तें पाहिलें म्हणजे एक प्रकारें सादर कुतूहलच वाटतें. सृष्टिप्रेमी रसिक कविमणी वर्डस्वर्थ यांचीं एका धनगराची सद्गुणी व चार्वंगी कन्या पाहून जी कांहीं स्थिति झाली व त्या भरांत—

"हे मधुरे, तूं मला आपला बंधु समज, बाप समज, भाऊ समज, शेजारी समज कांहींही समज; पण गडे, तूं कशी तरी माझी आहेस एवढी सुखकर कल्पना मला पचेल अशी सोय कर." अशा प्रकारचा गळांपडूणा त्या म्हाताऱ्यानें आरंभला, तशांतली अवस्था, या सुंदर गीतारत्नाला पाहून या विदेशी बैराग्यांची झाली जाहे. प्रियवल्लभ रोमिओसाठीं ज्यूलिएट जशी स्वकुल-नाम-त्यागालाहि तयार झाली-तशांतला ह्या रसिकाचा प्रकार दिसतो. वेणीसंहारांतील एका पात्रानें जसें म्हटलें कीं, "एषा जातिरपि परित्यक्ता"—खरें आहे, ही मी आपली जात देखील सोडली, तोच मासला येथें झाला आहे. ब्रूकस् म्हणतो:—

I may fairly consider myself entitled to speak as an Indian, since I have neither home nor interests outside this land of my adoption, and am devoting my whole life to it and to Humanity through it—according to my lights may not be a Hindu (in the sectarian sense)—nor would I care to be. But I am certainly more of a Hindu than 'Hindus' who know and honour their scriptures less than I do, and occasionally displace Hinduism in their own lives. Hinduism (as we, friend Reader, understand it) is safe beyond the reach of these.

म्हणजे "या गीतेबद्दल बोलण्याचा कोणाहि भरतवासीया इतकाच मलाही न्यायानें हक्क आहे. कारण, या माझ्या स्वयंवृत भूमीपलीकडे एक जन्म माझें वसतिगृह नाहीं किंवा हितसंब-

*"And I would have
" Some claim upon thee, if I could
" Though but of common neighbourhood
" What joy to hear thee and to see
" Thy elder-brother I would be
" Thy father anything to thee.
Highlanders Girl, Wordsworth.

यहि नाहीं. आणि माझें ज्ञानाप्रमाणें माझें सर्व आयुष्य या भूमीच्या आणि तद्वारा यावान्मनुष्यजातीच्या सेवेला मी अर्पण केलें आहे. मग माझें हिंदुत्वाला काय बाध आहे ? आतां मला विशिष्टार्थी हिंदु समजूं नका. व मला तसलें हिंदुपण नकोहीं. पण खचितच या भूमींत जन्माला आले असूनाहे जे आपल्या पवित्र ग्रंथांचा मजपेक्षां कमी परिचय करितात व त्यांस कमी मान देतात, इतकेंच नव्हे तर प्रसंगीं आपल्या वर्तनानें त्या धर्मास काळिमा आणितात, **असल्या आडनांवी हिंदूंपेक्षां मी कितीतरी पटीनें खास हिंदु आहें.** आणि प्रिय वाचकहो, माझ्या समजुतीप्रमाणें जो खरा खरा हिंदुधर्म आहे त्याचें असल्या नालायकांचे उपेक्षेनें वालाग्रही महत्व ढळणारें नाहीं."

स्वामी विवेकानंद या गीतेबद्दल म्हणतात कीं:—

If you want to know the source of Emerson's inspiration, it is this book-the Gita. He went to see Carlyle, and Carlyle made him a present of the Gita, and this book is responsible for the concord-movement.

एकंदरींत 'इमर्सनचे' उपदेशावरून आजकाल अमेरिकेंत जी सर्वात्मतेची मोठी लाट उसळली आहे तिचा उगम कशांत तर या गीतेंत आहे. कारण इमर्सन हा प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता कार्लाईल याजकडे गेला असतां त्यानें त्यास गीता दिली. आणि त्यावरून इमर्सनला ही कल्पना आली.

याप्रकारें महाभारत व गीता यांचें महत्व पाश्चात्यहि केवढें मोठें मानितात हें दाखवून आतां प्रस्तुतचे खंडाचा विषय जो हरिवंशपुराण त्याजकडे वळूं.

भारताचे आदिपर्वांत (२-८२) पाहिलें असतां "**हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।**" असा उल्लेख आहे. अर्थात् 'हरिवंश—पुराण' हें भारतांतीलच एक पर्व आहे. (व म्हणूनच याचें आम्हांला भाषांतर करावें लागलें) अर्थात्, हा एक भारताचाच भाग किंवा खंड आहे. परंतु, याचें स्वरूप थोडें निराळें आहे. एक तर याला 'पुराण' अशी विशिष्ट संज्ञा आहे. व ती ठीक आहे. कारण पुराणाचीं जीं प्रसिद्ध पंचलक्षणें तीं यांत आढळतात. पण याशिवाय याला 'खिलपर्व' असें एक लांछन आहे आणि 'खिल' याचा अर्थ नीलकंठांनीं दिला आहे तो असा:—**यच्चशाखांतरस्थं शाखांतरे प्रयोजनवशात्पठ्यते यथा बव्हृचेषु श्रीसूक्तमेधा सूक्तादि तत्खिलमुच्यते । तत्राष्टादशपर्वात्मनीतिहासे हरिवंशाख्यं खिलं विष्णुपुराणं भविष्यपुराणरूपं तत्रतत्र सूचितस्य कृष्णमहात्म्यस्य मोक्षधर्मोपयोगिनो वैराग्यस्योपबृंहणार्थं पठितम् पुराणं खिलसंज्ञितम् ।**

म्हणजे वास्तविक अन्यत्र असणारा एखादा विषय प्रयोजनवशात् उसना घेऊन अन्यत्र पठन केला असतां त्याला 'खिलं' असें म्हणतात. आणि अष्टादशपर्वात्मक जो भारत इतिहास त्यांत ठिकठिकाणीं वर्णिलेलें जें कृष्णचरित्र त्याला बळकटी आणण्यासाठीं हें पर्व यास जोडलें असल्यामुळें याला 'खिल' असें म्हटलें आहे. अर्थात्, हें मूळ भारताकरितां रचलेलें नसावें. पण सर्व भारत म्हणजे कौरवपांडवांचें कलहरूप कारस्थान ज्या सूत्रधारावर उभें राहिलें त्या सूत्रधाराचें वर्णन केवळ पराश्रयानें यावें हें त्याचे वैभवास कमीपणा आणणारें होईल, असें कवीस वाटून त्यानें त्याचें वर्णन प्राधान्यानें ज्यांत दिलें आहे

असा एक वेगळाच भाग या भारतग्रंथांत सामील केला. व हें करणें न्यायाचें हि आहे. नाहीं तर 'धन्याचें नांव गण्या आणि नोकराचें नांव रुद्राजीबोवा' अशांतला न्याय व्हायचा.

याप्रकारें हरिवंशरूपानें श्रीकृष्णाचें चरित्र भारतांत सामील झालें आहे. व तसें करणें न्याय्यहि आहे. तथापि, हें सामील केलें आहे इतकें मात्र ध्यानांत धरिलें पाहिजे. मूळचें त्यांतलें नव्हे. म्हणजे ज्या टांकानें ज्या बैठकीला बाकीचें भारत लिहिलें त्याच टांकानें व त्याच बैठकीला हा हरिवंशात्मक भाग लिहिला असावा असें वाटत नाहीं. निदान व्यासांनीं जो चोवीस हजार संक्षिप्त भारत ग्रंथ लिहिला त्यावेळीं तरी हा भारताचा भाग म्हणून लिहिला नसावा. शिवाय भारतांत जो पर्वसंग्रहांत जमा धरला आहे त्याची श्लोक-संख्या बारा हजार दिली असून आज जो उपलब्ध आहे त्याची संख्या सोळा हजार आहे व ती तशी असणें आजचे वस्तुस्थितीस अनुरूप आहे. कारण आजचें भारत म्हणजे एक लक्षात्मक आहे. त्यापैकीं पहिले अठरा पर्वांत चौऱ्यायशीं हजारांहून कांहींसे अधिक श्लोक आहेत. तेव्हां लाखाला कमी पडणारी सुमारें सोळा हजार संख्या, तितका सांप्रत ग्रंथ असणेंच भाग आहे. परंतु ही स्थिति मूळची खास नसावी. सोळा हजार संख्या तर नव्हती हें भारतांतील बारा हजाराचे उल्लेखावरून स्पष्टच आहे. पण भारतांत देखील ह्या हरिवं-शाचा समावेश मागून केला असावा. व्यासांचे वेळचा असता तर मग महाभारत लिहूनहि समाधान होईना, तेव्हां नारदोपदेशावरून त्यांनीं भागवत ग्रंथरूपानें श्रीकृष्णचरित्र गाइलें ही आख्यायिका खोटी ठरते. कारण हरिवंश हा जर भारताचा भाग त्यांनीं लिहिलेलाच होता तर यांत कृष्णचरित्र पुष्कळच आहे. मग पुनरपि भागवताचें प्रयोजन का। होतें? आतां भागवतांत तेंच चरित्र, भक्तिप्राधान्यानें व अधिक विस्तारानें सांगितलें आहे, ही गोष्ट वेगळी. तथापि, जें थोडें हरिवंशांत त्यांनीं गाइलें होतें तेवढ्यानें त्यांची तळमळ मोडणें जरूर होतें.

दुसरी गोष्टः—त्याला 'खिल' ही संज्ञा दिली त्याचे उदाहरणांत नीलकंठानेंच म्हटलें आहे कीं, "**तथाऽध्वर्युवेदविहितोपि सोमयागो वेदांतरविहिताभ्यां स्तोत्र-शस्त्राभ्यां विना न पूर्यते एवं भारतपारायण–मपि हरिवंशं विना न पूर्यते इति ज्ञापनार्थं पर्वसंख्यायां श्लोकसंख्यायां चास्यांतर्भाव उक्तः। अन्यथा तत्र संख्यां-तरमेवावक्ष्यादिति।**

भावार्थः—वास्तविक सोमयाग हा अध्वर्यु वेदाचा विषय आहे, तथापि, त्याची पूर्तता अन्य वेदांत असलेल्या स्तोत्र व शस्त्रांच्या (हे मंत्र आहेत) संग्रहावांचून जशी होत नाहीं, त्याप्रमाणें भारताचे पारायणाचीहि पूर्तता हरिवंशपठनावांचून होत नाहीं. हें कळ-विण्यासाठींच या पर्वाचा भारताचेच पर्वांत व त्यांतील श्लोकसंख्येंत देखील अंतर्भाव करून टाकिला आहे. तसें नसतें तर या हरिवंशपर्वाला निराळी संख्या दिली असती. यावरून पहातां जरी भारतपूर्तीला हरिकथन अवश्य असलें तरी ज्याप्रमाणें स्तोत्र शस्त्रें हीं सोम-यागाला अवश्य खरीं, तथापि, तीं घरचीं नसून उसनीं आणलीं आहेत, त्याप्रमाणें हरिवंश हा भाग उसना आणिला आहे. आतां त्याची योग्यता पाहून त्याला केवळ पाहुण्याप्रमाणें न वागवितां अगदीं घरांतल्याप्रमाणें वागवितात, ही गोष्ट वेगळी. पण तसें असलें तरी पाहु-

ण्याचें ' उपनांव ' काय याचा शोध केला कीं, खरी गोष्ट उघडकीस येते. तसाच प्रकार येथें आहे.

आमचे या म्हणण्यास या उभय ग्रंथाचें तुलनात्मक अवलोकन केल्यानें बराच पुरावा मिळेल. तो असाः—व्यासांनीं जर सदरचा कृष्णचरित्रात्मक भाग त्याच बैठकीला व मूळच्याच संकल्पानें लिहिला असता तर भारतांत म्हणजे त्याच ग्रंथाचे पूर्वभागांत व हरिवंशांत म्हणजे भारताचेंच उत्तर भागांत, असें आपण म्हणूं—पुनरुक्ति व परस्परविरोध न येते. कारण अष्टादशपुराणें ज्याच्या डोक्यांत मावलीं त्याची स्मृति कांहीं लेचीपिची नव्हे. व जो प्रत्यक्षदर्शी म्हणवितो तो एकदां एक सांगतो व एकदां एक सांगतो आणि तेंहि पुनः त्याच बैठकींत व त्याच ग्रंथांत, हें म्हणणें गोड दिसत नाहीं. आणि वास्तविक प्रकार तर तसा आहे. उदाहरणः—' धुंधुचरित्र ' हें भारतांतील वनपर्वांत २०१ व २०४ या अध्यायांत आलें आहे. व तेथें असा शेरा आहे कीं, हे राजा, हें धुंधुमारोपाख्यान मी तुला पूर्णपणें सांगितलें आहे. असें असतां तीच गोष्ट, मात्र संक्षेपानें, हरिवंश अध्याय ११ यांत सांगितली आहे. पुनरुक्तीचेंहि असो; पुराणांत ती सर्वत्रच आहे. आणि अष्टादश पुराणांची परस्पर तुलना केली. तर एका पुराणांतील किती तरी गोष्टी किती तरी दुसऱ्या पुराणांत आहेतच. उदाहरणार्थः—रामायणकथा, कृष्णचरित्रें, मन्वंतरवर्णनें, आदिसर्गवर्णनें, सूर्यचंद्रवंशाचीं वर्णनें, वास्तविक एकच कर्त्याचे हे ग्रंथ असतील तर या पुनरुक्ति कां पाहिजे होत्या. पण त्या वादांत आम्ही पडत नाहीं. कल्पकल्पांतर कल्पनेनें त्याचें समर्थन केलें जातें हें आम्हांस माहीत आहे. असो, पण एकाच ग्रंथांतील पूर्वोत्तर भागांत विरोध आणि तोहि वर्णनांतील रंग भरण्यांत नसून मुख्य मुद्यांच्या गोष्टींत असणें हें एक कर्तृत्वाचें खचित विघातक आहे. व याकामीं भारत व हरिवंश यांत भक्कम पुरावा आहे. मात्र तो सर्व मांडण्यास अवकाश नाहीं. मासला देतों. भारतांतः—नहुषाचे पांच पुत्रांचीं नांवें:—

१ यति २ ययाति ३ संयाति ४ आयाति ५ अयति व ६ ध्रुव अशीं आहेत. तींच हरिवंशांत पाहतां १ यति २ ययाति ३ संयाति ४ आयाति ५ याति व ६ सुयाति अशीं आहेत. अर्थात् अखेरचे दोहोंत मेळ नाहीं. बरें, हेही असो. एकाला दोन भिन्न नांवें असतील. पण पुढील कोडें तर याहून बिकट आहे. भारतांत पुरुवंशवर्णन आदिवंशाचे अध्याय ९४ व ९५ यांत आहे. पैकीं ९४ चा ९५ शीं विरोध आहेच, पण तो संकोच विस्तार या सबबीवर सोडून देऊन ९५ त जी विस्तृत यादी दिली आहे, तीच प्रमाण धरून हरिवंशांतील यादी तिशीं मिळवून पाहूं.

---

१ यावर कोणी म्हणतील कीं, भवभूतीचे, महावीरचरित, मालतीमाधव व उत्तररामचरित्र यांत कांहीं श्लोक व वाक्यें पुनरुक्त आहेत. पण वाक्यांची पुनरुक्ति निराळी व प्रसंगांची व कथांची पुनरुक्ति निराळी. विशेषतः तोच श्रोता असतांना.

पूरु

भारत	हरिवंश
१ जनमेजय	१ जनमेजय
२ प्रचिन्वान्	२ प्रचिन्वान्
३ संयाति	३ प्रवीर
४ अहंयाति	४ मनस्यु
५ सार्वभौम	५ अभयद
६ जयत्सेन	६ सुधन्वा
७ अवाचीन	७ बहुगव
८ अरिह	८ शम्याति
९ महाभौम	९ रहस्याति
१० अयुतनायी	१० रौद्राश्व
११ अक्रोधन	११ ऋचेयुप्रभृति १०
१२ देवातिथि	१२ मतिनार
१३ अरिह	१३ तंसु
१४ ऋक्ष	१४ सुरोध
१५ मतिनार	१५ दुष्यंत
१६ तंसु	
१७ इलि	
१८ दुष्यंत	

येथेंहि संकोच विस्ताराची सबब आणली तरी दिलेले नांवांत तरी मेळ असावा तोहि

नाहीं. कोणी म्हणतात पुत्र म्हणजे वंशज, एवढ्यावर हे जुळवावे. आमची तयारी आहे. तथापि, हे सर्वत्र जुळत नाहीं. याचप्रमाणें पुराण पुराणांतरांतील वंशावळींतहि मेळ बसत नाहीं. उदाहरणार्थः—सूर्यवंशवर्णनांत वैवस्वतमनू यावरून पहातां श्रीरामचंद्राची पिढी खुद्द रामायणांत ३२ वी, ब्रह्मपुराणांत ९८ वी, विष्णुपुराणांत ६४ वी, हरिवंशांत ६० वी, अग्निपुराणांत ९१ वी, शिवपुराणांत ५० वी, श्रीमद्भागवतांत ६३ वी, बृहद्धर्मपुराणांत ३६ वी; याचप्रमाणें चंद्रवंशवर्णनांत युधिष्ठिर राजाचा क्रमांक चंद्रपुत्र बुधापासून भारतांत २८ वा, हरिवंशांत ३४, विष्णुपुराणांत ४७, श्रीमद्भागवत ४६, अग्निपुराणांत ३६, ब्रह्मपुराणांत २९, याप्रमाणें येतो. या प्रकारास काय म्हणावें ? एकाच गृहस्थानें इतकीं भिन्न विधानें करण्याचें कारण काय ? हें समजणें कठीण आहे.

आम्हांस तर असें वाटतें कीं, आजचीं अठरा पुराणें व्यासांनीं लिहिलेलीं नव्हत. मात्र त्या पुराणांना मूळभूत जो मजकूर तो व्यासांनीं आपले शिष्यांस सांगितला असावा. फार तर तो लिहून कांहीं ग्रंथ तयार केला असावा व पुढें त्यांच्या शिष्यांनीं प्रशिष्यांनीं भिन्न पुराणें बांधिलीं असावीं. तींहि आज उपलब्ध आहेत, त्यापेक्षां कांहीं तरी अल्परूपांत असावीं. कारण, पुढें शैव वैष्णवादि सांप्रदायांचे अभिमान बळावल्यावरहि पुराणांतून कांहीं मजकूर सामील केला असावा, असें म्हणणें प्राप्त आहे. तेव्हां व्यासांनीं या पुराणांना आश्रयभूत मूळ मजकूर जींत आहे असा एक ग्रंथ “ पुराणसंहिता ’ म्हणजे ज्यांत जुनीं सर्व पुराणें एकत्र गाइलीं आहेत असा एक पेंड तयार करून दिला व त्यांचे प्रबुद्ध शिष्यांनीं कदाचित् गुरूंची मनीषा जाणून हे अष्टादश प्रकार केले असें वाटतें व या तर्काला विष्णुपुराणांतील पुढील श्लोकांवरून बरीच बळकटी येते. विष्णुपुराणांत म्हटलें आहेः—

“ आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः । पुराणसंहितांचक्रे पुराणार्थविशारदः । प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत् सूतो वै रोमहर्षणः । पुराणसंहितां तस्मै ददौ व्यासो महामुनिः । सुमतिश्चाग्निवेश्यश्च मित्रयुः शांशपायनः अकृतव्रणोऽथ सावर्णिः षट्शिष्यास्तस्यचाभवन् । काश्यपः संहिताकर्ता सावर्णिः शांशपायनः । रोमहर्षणिकाश्चान्यास्तिसृणां मूलसंहिताः । चतुष्टयेनाप्येतेन संचितानामिदं मुने । आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्ममुच्यते । अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥ ”

यावरून पहातां श्रीव्यासांनीं असले प्रख्यात रोमहर्षण शिष्याला ही मूळ पुराणसंहिता सांगितली व त्याजपासून कश्यप, सावर्णि, शांशपायन यांनीं एकएक पृथक् संहिता केली. बाकीच्या रोमहर्षणानें स्वतः विभागून केल्या. व या चौघांच्याहि प्रकृतीचा समुच्चय होऊन हें ब्राह्म पुराण निर्माण झालें. हें सर्व पुराणांचें आद्य आहे. आणि पुराणज्ञ एकूण पुराणें अठरा असें ह्मणतात.

पुराणसमुच्चयनामक ग्रंथांतील एका उताऱ्यांत हा प्रकार थोडासा भेदानें लिहिला आहे. तो असा—

त्रय्यारुणिकश्यपसावर्ण्याकृतव्रणवैशंपायनहारीतेभ्यः षड्भ्यः षट् पुराणानि । रोमहर्षणाच्चत्वारि । व्यासात्सप्त । एवं सप्तदश पुराणानि व्यासाश्रमेऽ

धीत्य भागवतं शुको वदिष्यतीति व्यासाज्ञप्त उग्रश्रवा अपि शुकमुखात् शुश्राव ।

यांत–त्रय्यारुणि, कश्यप, सावर्णि, अकृतव्रण, वैशंपायन व हारीत या सहां पासून सहा, रोमहर्षणापासून चार व स्वतः व्यासांपासून सात याप्रमाणें सतरा पुराणें ऐकून झाल्यावर आतां अठरावें पुराण, श्रीमद्भागवत, हें शुकापासून ऐक, अशी व्यासाज्ञा झाल्यामुळें ते अठरावें, रोमहर्षण पुत्र जो उग्रश्रवा त्यानें शुकापासून ऐकलें, असें ह्मटलें आहे. याशिवाय पद्मपुराणांत या रोमहर्षणाची एक कबुली आहे. ती अशीः

वेदव्यासान्मया पुत्र पुराणान्यखिलानिच ।
तवाख्यातानिप्राप्तानि मुनिभ्यो वरविस्तरात् ।

यांत 'वरविस्तरात्' हे शद्ब लक्ष्यांत ठेवण्याजोगे आहेत. त्यांवरून व्यासांचें मूळ त्यांचे शिष्यांनीं फैलावून सांगितलें असें स्पष्ट आहे. व त्यानंतरहि वेळोवेळीं विद्वानांनीं त्यांवर फिरून हात दिला आहे, व हेंच मत समंजस आहे. एरव्ही भिन्न भिन्न पुराणांत इतकी विसंगति व पुनरुक्ति असणें शक्य नाहीं. आतां याचें उत्तर एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं,

क्वचित् क्वचित् पुराणेषु विरोधो यदि लभ्यते ।
कल्पभेदादिभिस्तत्र व्यवस्था सद्भिरिष्यते ।

कोठें कोठें पुराणांत जेथें विरोध दिसेल तेथें कल्पभेद समजून त्याचा परिहार समजावा. व या मताला पुष्टि आणण्यास कित्येक पुराणांत भिन्न भिन्न कल्पांचा उल्लेख दिसतो.

कूर्मपुराण हें 'लक्ष्मीकल्पांतील' चरित्रास धरून आहे. मत्स्यपुराण हें सत्यकल्पाला धरून आहे. गरुडपुराण, तार्क्ष्यकल्पास; ब्रह्मांडपुराण, श्वेतकल्पास; लिंगपुराण, ईशानकल्पास; वराहपुराण, मानवकल्पास; स्कंदपुराण, तत्पुरुषकल्पास, वामनपुराण, कूर्मकल्पास; वायुपुराण, श्वेतकल्पास; भागवत, सारस्वतकल्पास; नारदपुराण, बृहत्कल्पास; व अग्निपुराण, ईशानकल्पासः—धरून आहे. आणि व्यासांना ही जी माहिती मिळाली तिचे गर्भांत हा प्रकार असावा असेंहि ह्मणणें भाग येतें. पण "धाता यथा पूर्वमकल्पयत्" असा जर निर्णय आहे, तर कल्पभेदानें तरी इतका फरक कां व्हावा हें सांगणें कठीण आहे. त्यापेक्षां शिष्यप्रशिष्यांनीं आपले स्मृतीप्रमाणें हीं भिन्न पुराणें लिहिल्यामुळें आज दिसून येणारीं विरोध व पुनरुक्ति उद्भवलीं असावीं, हें ह्मणणें आह्मांस बरें वाटतें.

पुराणकर्त्याचा याप्रकारें जरी निर्णय मानिला तरी पुराणांचे पूर्वापर काळाबद्दल निर्णय करणें फार कठीण पडत आहे. कारण अठरापुराणांपैकीं बारा पुराणांत एकूण अष्टादश पुराणांचीं नांवें, व सहांत तर त्यांची ग्रंथसंख्याहि दिली आहे. तेव्हां अठरापैकीं बारांनीं एकमेकांच्या सठीच्या बुगऱ्या खाल्लेल्या दिसतात. तेव्हां यांत आतां वडील धाकुटपण तरी कसें ठरवावें?—फार कठीण आहे. प्रसिद्ध विद्वान् कै. का. त्रिं. तेलंग यांनीं "पूर्वेचे पवित्र ग्रंथ" या मालेंत जे भगवद्गीता, अनुगीता व सनत्सुजातीय यांचें भाषांतर करून दिलें आहे, त्यांत तिन्ही ग्रंथांपूर्वीं कालनिर्णयार्थ पुष्कळ पुष्कळ झटपट करून अखेर असें ह्मटलें आहे कीं, एकमतानें 'सिद्ध' ह्मणतां येईल अशी एकहि गोष्ट ठरवितां येत नाहीं. आणि हेंच कपाळ या कालनिर्णयाचे बहुतेक वादांचें आहे. भारतकालाबद्दल तर तर्कवितर्कच सारे.

जुनें मत द्वापारांतीं व कलीचे आरंभीं ह्मणजे पांच हजार वर्षांपूर्वीं, असें आहे. पण तें अलीकडे पुष्कळांस मान्य नाहीं. असा घोटाळा आहे. ह्मणून आह्मी या वादांत येथें तरी पडत नाहीं. पुनरुक्तीची कल्पना यावी ह्मणून अठराहि पुराणांतील मुख्य मुख्य विषय खालीं दिले आहेत.

१ **ब्रह्मपुराण**—हें **सूत व शौनक** यांचे संवादरूपानें सांगितलें आहे. याचे पूर्व व उत्तर असे दोन विभाग आहेत. पैकीं पूर्वार्धांत **सृष्ट्युत्पत्ति, देवासुर जन्मकथन व चंद्र-सूर्य-वंशवर्णन** आहे. **सूर्यवंशवर्णन** प्रसंगीं **श्रीरामचंद्राचें चरित्र दिलें** आहे. तें बरेंच आहे. त्याचप्रमाणें चंद्रवंशवर्णनप्रसंगीं **श्रीकृष्णाचें चरित्र** वर्णिलें आहे. **प्रियव्रत, उत्तानपाद, वेन, पृथु, पुरूरवा** प्रभृति राजन्य वर्गाचाहि परिचय येथें होतो. याशिवाय **दक्षप्रजापतीचा** जन्मवृत्तांत, पार्वतीचा जन्म व विवाह, हेही यांत आहेत. उत्तरार्धांत, पुरुषोत्तम तीर्थाचें सविस्तर वर्णन, श्रीकृष्णाचे गुणानुवाद, व धार्मिक व दार्शनिक तत्वांची आलोचना हे विषय आहेत. पुरुषोत्तम तीर्थवर्णनाचे ओघांत ओडिया जगन्नाथ या देवाचें पुरातन मंदिराचें वर्णन व त्या मंदिराचें सूर्य, शिव व जगन्नाथ यांचे उद्देशानें उत्सर्जनहि दिलें आहे. आतां या उत्तरखंडांत जें श्रीकृष्ण चरित्र दिलें आहे तें विष्णुपुराणांतर्गत श्रीकृष्ण-चरित्राशीं फारच मिळतें आहे. या पुराणाच्या अखेरचे अंशांत योगाची माहिती दिली असून युगधर्म, तीर्थप्रसंग, गंगेची उत्पत्ति, वर्णाश्रमधर्म, मृत्यु व पितृश्राद्धासंबंधें विवेचनहि दिलें आहे.

२ **पद्मपुराण**—हें स्कंदपुराणाचे खालोखाल विस्तृत आहे. याचे पांच खंड आहेत ते १ सृष्टिखंड, २ भूमिखंड, ३ स्वर्गखंड, ४ पातालखंड, ५ उत्तरखंड. सृष्टिखंडांत, भीष्माचे प्रश्नावर पुलस्त्यऋषींनीं केलेली धर्मतत्वाची व्याख्या आहे. पुष्करतीर्थमाहात्म्य, ब्रह्मयज्ञ, वेदपाठविधि, दानतत्व, विविधव्रतकथा, पार्वतीचा विवाह, गोमाहात्म्य, ताडकेचें उपाख्यान, कालकेय-प्रभृति दैत्यवध, ग्रहगणांची पूजापद्धति, हे मुख्यतः विषय आहेत २ भूमिखंडांत—**पृथ्वीवर्णन, पृथु, नहुष, ययाति** प्रभृति राजांचीं उपाख्यानें; शिवशर्मा, सुव्रत, च्यवन इत्यादिकांचे वृत्तांत, पितृमातृ--पूजा, धर्माची समालोचना, व हुण्डप्रभृति दैत्यांचा वध. एवंच या खंडांत इतिहास व भूगोल या दोहोंचा समावेश असून ह्या खण्ड सूत—शौनकाचे संवादरूपानें आहे. या खंडाचे एकशेंसत्तावीस अध्याय आहेत. या पुढील (३) स्वर्गखण्ड. याचे ४९ अध्याय असून शौनकाचे प्रश्नावर रोमहर्षणसूतानें स्वर्गाचें वर्णन दिलें आहे. यांत प्रथम सृष्टितत्व देऊन पुढें तीर्थमाहात्म्य, धर्मप्रभाव, वर्णाश्रमधर्म, योगधर्म व व्रतवैकल्यें इत्यादि वर्णिलीं आहेत. या खंडाचे तिसरे अध्यायांत भारतवर्षाची लांबी रुंदी, त्यांतील नद—नद्या, पर्वत व रहिवासी लोक यांचें वर्णन आहे. चतुर्थाध्यायांत समग्र भूमण्डलाचें संक्षिप्त वर्णन आहे. यांतच दिलीप, पृथु, युधिष्ठिरप्रभृति (२) राजांचें वर्णन आहे. शिवाय, निःसंतानत्व कां येतें, त्याचा परिहार कसा करावा, हें सांगण्यासाठीं श्रीधर राजाचें उपाख्यान, लक्ष्मीव्रत प्रसंगानें भद्रश्रवा राजाचें उपाख्यान, दीननाथ राजाचा नरमेध, श्रीकृष्णाचे जन्माष्टमीप्रसंगानें चित्रसेन राजाचें उपाख्यान इ. इ. (४) पातालखंडाचे ७२ अध्याय आहेत. यांत सूतानें

---

१ हा संक्षेप 'दुर्गादास लाहिडी' यांचे बंगाली ग्रंथावरून घेतला आहे. याहून विस्तार इष्ट असेल त्यांनीं ज्वालाप्रसादकृत 'अष्टादशपुराणदर्पण' किंवा रा. काळे यांचे 'पुराणनिरीक्षण' पहावें.

ऋषिगणांस **रामचंद्राचें वर्णन** सांगितलें आहे. **रामाचा राज्याभिषेक** व **अश्वमेध** येथूनच या खंडाचा प्रारंभ. यांतच अनेक तीर्थांचें व **श्रीकृष्णाचें वर्णन** आहे. श्रीरामचंद्र भरद्वाजाश्रमांत आतिथ्य घेऊन पुढें अयोध्येस जातात व तेथें कौसल्येचें मासिकश्राद्ध करितात. एथें हा खंड संपतो. ह्यांतील वर्णन शेषनामक नागानें केलें आहे. (५) उत्तरखंड–यांत शिवपार्वतीसंवादरूपानें अनेक धर्मतत्त्वांचें विवरण, सगराचें उपाख्यान, देवशर्म्याचें उपाख्यान, **जालंधराचें** आख्यान. नानातीर्थमाहात्म्य, **श्रीभागवतमाहात्म्य, गीतामाहात्म्य, भक्तिमाहात्म्य,** विष्णुसहस्रनाम, श्रीरामशतनाम, नृसिंह–मत्स्यादि अवतारवर्णन इ. इ. विषय आहेत.

३ **विष्णुपुराणः**—अठराही महापुराणांत हें पुराण सर्वशिष्टसंमत व विरोधशून्य आहे. याचे सहा अंश (भाग) आहेत. पराशर व मैत्रेय यांच्या प्रश्नोत्तररूपानें यांत धर्मतत्त्वांचा ऊहापोह आहे. प्रथमांशांत–सृष्टिवर्णन, ध्रुवाख्यान, वेन व पृथु यांचें आख्यान, प्रचेता व कंडु (महर्षि) यांचें चरित्र, प्रल्हाद चरित्र, व ईश्वरविभूतिराजाचें वर्णन आहे. दुसऱ्या अंशांत, प्रियव्रत राजाचे पुत्र व भारतवंशीय राजांचें वर्णन आहे. जम्बुद्वीप, भारतवर्ष, सप्तपाताळ, सूर्यादि ग्रह, सप्तलोकसंस्थान, जडभरताचें उपाख्यान, ऋभुनिदाघसंवाद, हे विषय आहेत. तिसऱ्यांत—मन्वंतरवर्णन, वेदव्यासमाहात्म्य, चार्वाक बौद्धधर्माची उत्पत्ति, शतधन्वाचरित्र, इ० आहे. चवथ्यांत—वंशविस्तारकथन, ब्रह्मा व दक्षप्रजापतीची उत्पत्ति, पुरूरवा व इक्ष्वाकूचा जन्म, ककुत्स्थवंश, कुशध्वजवंश, चंद्रवंश, पुरूरवा व जन्हु धन्वंतरी, क्षत्रवृद्ध नहुष, यदु, तुर्वसु, द्रुह्य, व यांचे वंश, अनूचा वंश व जनमेजयाचा वंश सांगून भविष्यमाण राजांचे वर्णनांत परीक्षिती, इक्ष्वाकू, बृहद्रथ व नंद यांचे भावी वंशांचें वर्णन आहे. पांचव्यांत—वसुदेव देवकी विवाह, व **श्रीकृष्णाचा जन्मापासून देहत्यागापर्यंत वृत्तांत,** कलियुगारंभीं अर्जुनास व्यासांचा उपदेश व परिक्षितीला राज्याभिषेक. हे विषय आहेत. सहाव्या अंशांत–कलिस्वरूप, कलिधर्म, प्रलयवर्णन त्रिविध दुःखनाशाचे उपाय, विराट्स्वरूप, केशिध्वजकृत बाह्य ज्ञानोपदेश व विष्णुपुराणाची फलश्रुति इ० विषय आहेत.

४ **शिवपुराणः**—हा महापुराणग्रंथही मोठा प्रचंड आहे. याचे लक्ष श्लोक व बारा खंड होते. असा एके ठिकाणीं उल्लेख आढळतो. महर्षि कृष्णद्वैपायनानें प्रथम सर्व पुराणें मिळून शतकोटी ग्रंथ रचला होता. परंतु पुढें मनुष्यें अल्पबुद्धि व अल्पायु पाहून त्यांतील चार लक्ष ग्रंथ मात्र त्यानें अवशेष राखिला. आणि छाटाछाटीमुळें मूळच्या लक्षापैकीं आजचे शिवपुराणांत केवळ २४००० च ग्रंथ आहेत; व त्याचे १ ज्ञानसंहिता, २ विद्येश्वरसंहिता ३ कैलाससंहिता ४ सनत्कुमारसंहिता ५ वायवीयसंहिता (पूर्वोत्तर भाग) व ६ धर्मसंहिता–असे ६ च खंड आहेत. या पुराणाचा प्रधान उद्देश शिवाचें तत्व व शिवाचें माहात्म्य सांगणें हाच जरी आहे, तरी प्रसंगानें अनेक गोष्टींचा समावेश यांत आहे. नैमिषारण्यांतील ऋषींना सूतानेंच ह्या पुराणांतील विषय सांगितले आहेत. त्यानें ब्रह्मांडाची

१ अष्टादश पुराणानंतर श्रीमद्भागवत लिहिलें या आख्यायिकेस विरोध येऊं पहातो. तसेंच भारतांत सर्वांहि अठरा पराणें लघुरूपानें घुसलीं. अर्थात्–भारत सर्वांनंतरचें, मग तद्गत भगवद्गीतेचें माहात्म्य पद्मपुराणांत कसें यावें ?

उत्पत्ति, ऋषि वगैरेंची सृष्टि सांगून पार्वतीची तपस्या, शिवाचा विवाह, कार्तिकेयाचा जन्म, गजाननाचें चरित्र, काशीमाहात्म्य, शिवपूजाविधि, शिवरात्रीपूजा, लिंगपूजा, इ. इ. सांगून, पुढें विविध पातकांचें फल, अन्नदान, जलदान इत्यादिकांचें फल, व प्रजापतिकृत सृष्टिरचनेचा प्रकार सांगितला आहे. पुढें पृथुचरित्र, अंग-वंगेशचरित्र, सूर्यवंश, सत्यव्रत व सगर यांचें उपाख्यान आहे. शिवसहस्रनाम व अष्टोत्तरनाम आहे. यांतील ज्ञानसंहितेचे ३३।३४ अध्यायांत गणेशाचें शिरच्छेदन व त्याशीं गजशीर्षाची योजना हे विषय आहेत. हे ब्रह्मवैवर्तातील गणेशखंडाचे १८–२० अध्यायांशीं मिळत नाहींत.

५ **लिंगपुराण**—यांत शिवमाहात्म्य, लिंगपूजा, हे मुख्य विषय असून याचे पूर्व व उत्तर असे दोन भाग आहेत. पहिल्यांत–सृष्टिविवरण, लिंगाची उत्पत्ति, दक्षयज्ञ, मदनदाह, शिवविवाह, वराहचरित्र, नृसिंहचरित्र, सूर्य व सोम-वंशवर्णन, इ. आहे. उत्तरभागांत, विष्णु-माहात्म्य, शिवमाहात्म्य, स्नानदानमाहात्म्य, गायत्रीमाहात्म्य इ० विषय. यांतच अष्टाविंशति अवतारकथा **श्रीकृष्णजन्म** व आर्यावर्तातील **राजवंशांचें वर्णन आहे.** या पुराणाचे मतें प्रलयानंतर वन्हिमय लिंग उत्पन्न होऊन त्यापासून वेदादिग्रंथ निर्माण होतात व ब्रह्माविष्णु यांना ज्योतिर्लिंगापासूनच तेज मिळतें असें आहे. या देशांत चालत असलेली शिवपूजा, लिंग-पूजा ही या पुराणांत सांगितलेल्या विधिप्रमाणेंच आहे असें पुष्कळांचें म्हणणें आहे.

६ **गरुडपुराण**—याचे पूर्वोत्तर असे दोन भाग आहेत. सृष्टिकथा, प्रजापतीची उत्पत्ति, सूर्य, विष्णु-लक्ष्मी, शिव-पादुका, गोपाल-हयग्रीव, दुर्गाप्रभृतींची पूजा-पद्धति; दीक्षाविधि, प्रायश्चित्त, तर्पण, सन्ध्या, श्राद्ध-स्नान-विधि, नानाव्रतें; रत्नोत्पत्ति, रत्न-परीक्षा; गृहधर्म, यतिधर्म, गयाकृत्य, सूर्यवंश, चंद्रवंश, जनमेजयवंश, **रामायण-हरिवंश-भारतकथन;** आयुर्वेदकथन सर्वरोगनिदान, विष्णु-नारायणध्यान, नृसिंहस्तव, व्याकरण-नियम, छन्द शास्त्र, एवढेंच नव्हे तर–स्त्री वशीकरण, मशकानिवारण असल्या देखील गोष्टी यांत आहेत. पुढें, नरकवर्णन, प्रेतवर्णन, सपिण्डीकरण इ० या पुराणाचे मतें अवतार एकवीस आहेत. याची ग्रंथसंख्या भागवताप्रमाणें एकुणीस हजार आहे. परंतु याच पुराणाचे प्रथमाध्यायीं ही संख्या आठहजार आठशें दिली आहे. या पुराणांत अनेक तांत्रिकीमंत्र, आयुर्वेदिक ओषधिप्रकरण आहे. रत्नप्रकरणाचे संबंधानें हिमालय, मातंगपर्वत, सुराष्ट्र, पुण्ड्र, कलिंग, कोशल, वेण्यातट व सौवीर हीं आठ हिऱ्याचे खाणींचीं स्थानें दिलीं आहेत. हिमालयांतील हिरे किंचित् लालसर, सौबीरांतील नीलकमलसदृश, सुराष्ट्रांतील ताम्रवर्ण, कलिंगांतील सोनेरी झांकीचे, मतंगदेशांतील पिवळट. हिऱ्याची परिक्षा क्षारांचे साह्यानें करावी. पृथ्वींतील सर्व रत्नें व लोहादि धातु हिऱ्यानें ओरखाडले जातात, परंतु हिरा दुसऱ्या कशानेंहि कापला जात नाही. इतर रत्नांचें मूल्य वजनदारीवर, परंतु हिऱ्याचें मोल त्याचे हलकेपणावर असें सांगितलें आहे. याच प्रकर्णीं मोत्यांचें वर्णन, त्यांची उत्पत्ति, मूल्य इत्यादि गोष्टि, सूर्यादिग्रहांचें प्रमाण, ज्योतिषसार, लग्नमान, प्रश्नगणना, व अनेक प्रकारची नीति, चाणक्य-नीति व विष्णुशर्म्याचे हितोपदेशांतील बरेच श्लोक या भागांतून उतरलेले आढळतात. राजनीतीहि फार उंची प्रकारची दिली आहे, असे यांत अनेक उपयुक्त विषय आहेत.

७ **नारदपुराण**—याचे चार पाद आहेत. पहिल्यांत मोक्षधर्म, मोक्षोपाय, दीक्षाग्रहण,

विष्णु-शिव-शक्ति यांची वर्णनें, व अनेक स्तोत्रें मंत्र दिले आहेत. दुसऱ्यांत—गाणपत्य, सौर, वैष्णव शैवप्रभृति संप्रदायाचे धर्म. तिसऱ्यांत—नारदसनत्कुमारांचे संवादमिषानें पुराणकथावर्णन, दानधर्ममीमांसा व व्रतवर्णनें आहेत. चवथ्यांत—काशी, पुरुषोत्तम, प्रयाग, हरिद्वार, कामाक्षी इ० अनेक पवित्र स्थलांचें वर्णन व वसिष्ठ, मांधाता, गौतम व मोहिनी यांचें वर्णन आहे, तथापि विष्णूचें गुणकीर्तन हा या पुराणाचा मुख्य कटाक्ष असल्यामुळें अनेक विषयांचे कथानकांचे साह्यानें श्रीहरीची उपासना कशी सिद्ध करावी हें यांत सांगितलें आहे. सांप्रत नारदीय व बृहन्नारदीय असे दोन ग्रंथ आढळतात. तथापि दोहोंचें लक्ष्य एकच आहे.

८ **श्रीमद्भागवत**—याचे द्वादश स्कंध आहेत. अनेक पुराणें व महाभारत गाऊनहि जेव्हां व्यासांस शांति येईना, तेव्हां श्रीहरीचे गुणकीर्तनावांचून शांति प्राप्त होणें नाहीं, असें अनुभवी नारदांनीं व्यासांस सांगितल्यावरून भक्तिरसपरिप्लुत हें काव्यरूप पुराण व्यासांनीं निर्माण केलें अशी आख्यायिका आहे. (हें पुराण प्रचारांत असल्यानें याचा सारांश देऊन जागा आडवीत नाहीं).

९ **अग्निपुराण**—हें पुराण सूतशौनकसंवादात्मक असून यांतील विषय प्रथम अग्नीनें वसिष्ठास सांगितले व व्यासांस वसिष्ठांनीं सांगितले अशी आख्यायिका आहे. इतर पुराणांप्रमाणेंच यांतहि मत्स्य, कूर्म, वराहादि अवतारवर्णनें; **रामायण, महाभारत, हरिवंशप्रभृति** स्थूल आख्यायिका; नानाविध पुजा व व्रतपद्धति, तीर्थमाहात्म्य व मंत्रमाहात्म्य दिलें असून विशिष्ट विषय म्हणून युद्धविद्या, धनुर्विद्या, साहित्यविद्या, पशुचिकित्सा, व्याकरण, छंदःशास्त्र, राजधर्म, रत्नवर्णन इ. दिले आहेत. यांतील कांहीं भाग गद्यरूपानें दिले आहेत. यांत तंत्रोक्त अनेक बीजमंत्र दिले आहेत. युद्धांतील अस्त्रनिर्माणपद्धति, युद्धपद्धति, यांत दिली असून नगर, ग्राम, दुर्गादि निर्माणकार्मीं शिल्पशास्त्राची माहिती आहे. सांप्रत ज्या दशावतारांच्या मूर्ति आपण मानितों त्याला अनुसरूनच या पुराणांतील दशावतारवर्णन आहे. यांत अनेक देव-देवींच्या मूर्तिचीं लक्षणें व संस्था सांगितल्या आहेत. यांत शब्दकोशहि दिला आहे. त्यांतून अमरसिंहानें कांहीं अंश घेतला असावा, असा पुष्कळांचा तर्क आहे.

१० **स्कंदपुराणः**—हें सर्वांत मोठें आहे. याचे सहा खण्ड आहेत. १ काशीखण्ड २ उत्कलखंड ३ प्रभासखंड ४ महेश्वरखंड ५ वैष्णवखंड व ६ ब्रह्मखंड. हे सहा खण्ड म्हणजे सहा स्वतंत्र ग्रंथ शोभतील; व हे भिन्न भिन्न काळीं भिन्न व्यक्तींनीं रचिले असावे असें अनुमान होतें. यांतील (१) काशीखंडांत—काशीसंबंधी तीर्थांचें वर्णन फारच बारकाईनें दिलें आहे. याच वर्णनाचे ओघानें गंगामाहात्म्य, गंगासहस्रनाम, सदाचार, स्त्रीवर्णन इत्यादि विषय दिले आहेत. दिवोदास राजाचें प्रतापवर्णन, पतिव्रतेचें आख्यान, शिवशर्म्याला मोक्षप्राप्ती इत्यादि विषय मोठे गमतीचे आहेत २ उत्कलखंडांत श्री जगन्नाथाचें माहात्म्य, व पूजापद्धति, उत्कलदेशाचें वर्णन, पुरी (जगन्नाथ)—स्थापन, पुरुषोत्तमक्षेत्राचें पारमाण, पुण्डरीक व अंबरीष यांचें जगन्नाथदर्शन, इंद्रद्युम्नराजाचें यज्ञानुष्ठान व स्वप्नांत भगवद्दर्शन, नंतर राजानें केलेला मूर्ति निर्माण करण्याचा उद्योग, काष्टमय मूर्तिचे ठायीं जगन्नाथदेवाचा आविर्भाव, इंद्रद्युम्नास वरप्रदान, स्नानयात्रा, रथयात्रा, इत्यादि जगन्नाथासंबंधीं अनेक गोष्टी, या खंडांत आहेत. ३ प्रभासखंडांत—प्रभासतीर्थवर्णन—४ महेश्वरखंडांत

शिवमाहात्म्य, दक्षयज्ञ, लिंगपूजा, इंद्रद्युम्न व दमनक यांचीं उपाख्यानें व विशेषतः हरगौरी-लीला हीं असून वासुदेवमहिमा व पांडवांचीं उपाख्यानेंहि यांतच आहेत. ५ वैष्णवखंडांत प्रधानतः विष्णुमाहात्म्य असून तदनषंगानें मार्कंडेय, अंबरीष, इंद्रद्युम्न, जैमिनी, नीलकंठ, नृसिंहप्रभृति अनेक उपाख्यानें, तीर्थमाहात्म्य, व्रतमाहात्म्य इ० फळ, फूल, तुलसीदल, नैवेद्य इत्यादिकांचे अर्पणानें प्राप्त होणारे फळांचें यांतच विशेष वर्णन आहे. ६ ब्रह्मखंडांत सेतुबंधरामेश्वरादि तीर्थवर्णन, श्रीरामचरित्र, विष्णुपूजामाहात्म्य, शालग्रामनिरूपण, उमा-महेश्वर व्रत व नानाविध दानधर्म-व्रतें आहेत. स्कंदपुराणाची ही मौज आहे कीं, त्यांत एकी-कडे शिवमाहात्म्य व दुसरीकडे विष्णुमाहात्म्य, एकीकडे विश्वेश्वर—अन्नपूर्णा माहात्म्य तर दुसरीकडे जगन्नाथ, बलराम, सुभद्रा यांचें माहात्म्य. यांचेंच एक 'अवंती—खण्ड' म्हणून ही एक खण्ड असून त्यांत तर तीर्थांची गर्दी आहे असें कोणी सांगतात.

११ भविष्यपुराण—यांचीं पांच पर्वें आहेत. प्रथम पर्वी—सृष्टिप्रक्रिया, तिथि माहात्म्य, शिव—विष्णु—सूर्य पूजावर्णन. दुसऱ्या, तिसऱ्या व चवथ्यांत शिव, विष्णु व सूर्य यांचेंच माहात्म्य अधिक विस्तरानें सांगितलें आहे. पांचव्यांत—स्वर्गवर्णन आहे. या पुराणांत भिन्न भिन्न धर्मांची एकवाक्यता करण्याचा प्रयत्न दिसतो असें कित्येक समज-तात. तथापि मुख्यतः ब्रह्मवर्णनाकडेच मुख्य कटाक्ष आहे. या पुराणांत शाकद्वीपवासी सूर्यो-पासक 'मग' जातीचा उल्लेख पाहून वुल्सनसाहेब तर्क करितात कीं, इराण (पारस्य) देशांतील अग्न्युपासक लोकांचा यांत 'निर्देश' असावा. असो. इतर सर्व पुराणांप्रमाणेंच यांतहि प्राचीन राजमंडळ व विशेषतः चंद्र—सूर्यवंशीय राजे यांचें वर्णन आहेच. परंतु, मौजेची गोष्ट ही कीं कांहीं प्रतींत मोंगल बादशाहा अकबर, कलकत्ता शहर व तेथील सुप्र-सिद्ध ब्राह्मो केशव चंद्रसेन यांचाहि उल्लेख आढळतो ! हें पाहून ह्यांतील बरेच भाग प्रक्षिप्त असावे असें म्हणणें भाग येतें.

१२ ब्रह्मवैवर्तपुराणः—याचे ब्रह्मखण्ड, प्रकृतिखंड, गणेशखंड, श्रीकृष्ण-जन्मखंड असे चार खण्ड आहेत. हें पुराण नैमिषारण्यांत शौनकादि ऋषींस पौराणिक सौतीनेंच सांगितलें आहे. यांत श्रीकृष्ण राधिकेचा लीलाप्रसंग विशेष खुलवून लिहिला आहे. याशिवाय इतर कोणत्याहि पुराणांत हा विषय असा रंगविला नाहीं. याच पुराणांतील ब्रह्मखंडांत सृष्टि—निरूपण प्रसंगीं श्रीकृष्णाचे शरीरापासून नारायणादि देवांचा आविर्भाव, रासमंडलाचे ठायीं राधेची उत्पत्ति, राधा-कृष्णांचे देहापासून गाई, गोप, गोपी इत्यादि-कांची उत्पत्ति व त्यापुढें चराचर विश्वाची उत्पत्ति वर्णिली आहे. प्रकृतिखंडांत सृष्टिकार्य प्रसंगांत दुर्गा, राधा, लक्ष्मी, सरस्वती, सावित्री या पंच—प्रकृतिभूत देवतांचें माहात्म्य वर्णिलें आहे. प्रसंगवशात् सावित्री, सत्यवान्, सुरभि, स्वाहा व स्वधा यांचीं उपाख्यानें, देवीमाहात्म्य, सुरथवंशवर्णन, गंगेचें उपाख्यान, रामायणी कथा, दुर्वासाचा इंद्रास शाप व लक्ष्मीपूजाविधि हे विषय आहेत. गणेशखंडांत—प्रधानतः गणेशमाहात्म्य देऊन प्रसं-गानें जमदग्नि, कार्तवीर्य, परशुराम इत्यादिकांच्या कथा दिल्या आहेत. श्रीकृष्णजन्म-खंडांत—कृष्णलीला पाल्हाळानें सांगितली असून त्यांतच व्रजलीला, मथुरेंतील वर्तन, राधा-कृष्णांचें पुनर्मिलन, गोकुलवासी जनांचें गोलोकगमन हे विषय आहेत. अवशिष्ट ब्रह्मवै-

वर्तांत महापुराण व उपपुराण यांचीं लक्षणें, सर्व महापुराणांची श्लोक संख्या, व सर्वहि महापुराणें व उपपुराणें यांचीं नांवें दिलीं आहेत; व ह्या गोष्टींत श्रीमद्भागवताशीं बहुंशीं मेळ पडतो. याचे अखेर उपांत्य अध्यायांत ब्रह्मवैवर्तांतील एकंदर विषयांचा संकलित नाम निर्देश आहे. ब्रह्मवैवर्ताचे मतें महापुराणाचें लक्षण दशविध (१०) म्हणजे:–१ सृष्टि, २ स्थिति, ३ प्रलय, ४ पालन, ५ कर्म, ६ वासनावर्णन, ७ चौदा मनूंचें नामवंशादि कीर्तन, ८ मोक्षनिरूपण, ९ श्रीहरिगुणकीर्तन १० इतर पृथक् देवतांचीं वर्णनें–असें आहे. तथापि सर्ग, प्रतिसर्ग, वंश, मन्वंतरें व चंद्रसूर्यवंशवर्णन, असें पंचविध लक्षणच बहुतेक पुराणोपपुराणांत आढळून येतें.

१३ **मार्कंडेयपुराणः**—यांत देवीमाहात्म्य, चण्डीपाठ, चण्डीचे आराधनेनें सकल विपत्तींचें दूरीकरण इत्यादि गोष्टी प्रामुख्यानें सांगितल्या आहेत. शिवाय हरिश्चंद्र, दत्तात्रय, द्रुपद, नहुष, ययाति, पुरूरवा, इक्ष्वाकु, रामचंद्र यांच्या कथा आहेतच. दर्शनाचें तत्व, सृष्टिरहस्य, तीर्थमाहात्म्य, द्वीपें, वर्ष यांचीं वर्णनें व पापपुण्याचें विवरण हे विषय आहेत. तथापि देवीमाहात्म्यावरच मुख्य भर आहे. सुप्रसिद्ध सप्तशति याच पुराणांतर्गत आहे.

१४ **वामनपुराणः**—प्रख्यात दानशौण्ड प्रऱ्हादपौत्र बलिराजा ह्यानें श्रीकृष्णाची निंदा केल्यामुळें त्याचा आजा प्रऱ्हाद यानें "तूं राज्यभ्रष्ट होशील" म्हणून त्याला शाप दिला; व परमात्मानें वामनरूपानें त्या दानशूर बळीचे यज्ञांत जाऊन त्यापासून त्रिपादभूमि मागून त्या प्रसंगांत त्याला पाताळीं घातलें, ही सर्वश्रुत कथाच या पुराणाचा मुख्य विषय आहे. याखेरीज ब्रह्मदेवाचा शिरच्छेद, कपालमोचनाचें आख्यान, दक्षयज्ञ, देवदानव युद्ध, महिषासुरवध, बलिवंशवर्णन, प्रल्हादकृत बलिशापदान, चण्ड–मुण्ड–वध, शुंभ–निशुंभ–वध, इत्यादि विषय आहेत. देवर्षि नारदाचे प्रश्नास उत्तररूपानें पुलस्त्य महर्षींनीं ह्यांतील विषय सांगितले आहेत.

१५ **वराहपुराणः**—परमात्म्यानीं वराहरूपानें या वसुधेचा समुद्रजलांतून उद्धार कसा केला हें यांत मुख्य वर्णन आहे. शिवाय, यांत पुराणाचें लक्षण, सृष्टिप्रकरण, प्रियव्रताचें उपाख्यान, दशावतारतत्व, अनेक व्रतकथा, तीर्थमाहात्म्य, जम्ब्वादिद्वीपवर्णन, अनेक देश, नद्या यांचीं वर्णनें, देव व देवी यांचें प्रतिमा–निर्माणविधान, इत्यादि विषय असून अखेर या पुराणांतील एकंदर विषयांची यादी दिली आहे. अन्नदान, जलदान, धेनुदान इत्यादि दानांचें माहात्म्य या पुराणांत आहे. यांतील एकशें बाराव्या अध्यायांत सर्व पुराणांची नांवें व त्यांतील श्लोकसंख्या आहे. यांतील पुराणलक्षण पंचविधच आहे. यांत अवतार म्हणजे मत्स्यादि दहाच दिले आहेत. यांत बुद्धद्वादशीव्रत सांगितलें आहे. त्यांत बुद्धाची सुवर्ण प्रतिमा करून पुजावी असें आहे. परंतु, हा बुद्ध म्हणजे कपिलवस्तु येथें जन्मलेला आधुनिक बुद्ध अर्थातच नव्हे. यास येथें हृषीकेश, दामोदर, चक्रपाणी इत्यादि विशेषणें दिलीं असून सत्ययुगांतहि हें बुद्ध–द्वादशीचें व्रत चालू होतें असें लिहिलें आहे.

१६ **मत्स्यपुराणः**—महाप्रलयकाळीं भगवंतांनीं मत्स्यरूप घेऊन मनु व सृष्टीची बीजसामग्री कशी राखिली तें यांत मुख्यतः सांगितलें आहे. मनु व मत्स्य यांचें

जें आख्यान शतपथब्राह्मणांत आढळतें तेंच पल्लवित करून या पुराणांत दिलें आहेसें वाटतें. शिवाय या पुराणांत नृसिंहमाहात्म्य, विष्णूचे दशावतार, अनन्ततृतीयादि व्रतें, व प्रयागादि तीर्थें, चंद्रवंश, सूर्यवंश, कुरुवंश, हुताशनवंश, व ययाति आणि कार्तवीर्यादिकांचीं उपाख्यानें; कल्प व युग यांचें वर्णन; प्रतिमा—लक्षण, देवमण्डप—लक्षण, सावित्री—चरित्र, ग्रहवर्णन, शुभाशुभयात्राफळ; पार्वतीजन्म, मदनदहन, शिवविवाह, कार्तिकेयजन्म, राजधर्म व भावी राजांचें विवरण हेंही यांत आहे. यांतच पूर्वील सप्तकल्पांचें वर्णन आहे. या पुराणावरूनच ख्रिस्ताचे जुने करारांतील 'नोहा व त्याची नांव' ही कथा घेतली असली पाहिजे.

१७ **कूर्म-पुराणः**—हें पुराण कूर्मरूपधारी भगवंतानेंच प्रथम नारद महर्षींना सांगितलें, तेंच सूतानें शौनकादि ऋषींस कथन केलें. पूर्वकाळीं या पुराणाच्या ब्राह्मी, भागवती, सौरी व वैष्णवी अशा चार संहिता होत्या असें दिसतें. परंतु प्रस्तुत ब्रह्मसंहिता तेवढी उपलब्ध आहे व हिलाच कूर्मपुराण समजून बसणें भाग आहे. हींत सृष्ट्युत्पत्तीपासून आरंभ होऊन, वंशानुकीर्तन, दक्षयज्ञ, वामनावतार, कृष्णचरित्र, युगधर्मादिकथन, दानधर्म, तीर्थमाहात्म्य, नित्यकर्म, अशौचविचार व ज्यांत अनुक्रमें ज्ञानयोग व ब्रह्मचारिधर्म सांगितले आहेत, अशा ईश्वरगीता व व्यासगीताहि आहेत. पैकीं ईश्वरगीतेचे अकरा अध्याय असून चारशें अठ्ठावीस श्लोक आहेत व सांख्ययोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग इत्यादिकांचें वर्णन श्रीमद्भगवद्गीतेचे तोडीचें आहे. शिवाय या पुराणांत शिव—दुर्गा माहात्म्याचें प्राधान्य आहे. या पुराणाचे मतीं वायुपुराण व शिवपुराण हीं महापुराणांत गणलीं पाहिजेत. या पुराणांत देवीसहस्रनामयुक्त देवीस्तव आहे.

१८ **ब्रह्माण्डपुराणः**—स्कंदपुराणाप्रमाणेंच हेंही पुराण अठरा धान्याचें कडबोळें आहे. त्यांतूनहि संपूर्ण ब्रह्माण्डपुराण तर आज मित्तीस दुष्प्रापच वाटतें आहे. सुप्रसिद्ध अध्यात्मरामायण याच पुराणाचे अंतर्गत आहे; परंतु, प्रस्तुत उपलब्ध झालेल्या प्रतींत हें अध्यात्मरामायण सांपडत नाहीं. शिवाय मूळ या पुराणाचे—प्रक्रियापद, अनुषंगपाद, उपोद्घातपाद व उपसंहारपाद असे चार पाद होते. परंतु प्रस्तुतचे प्रतींत पाहतां प्रक्रियापद व अनुषंगपाद यांचे कांहीं भाग आढळतात. अध्यात्मरामायण हा केवळ स्वतंत्र ग्रंथ म्हणूनच मिरवतो आहे. हें पुराण दृषद्वती नदीकाठीं यज्ञक्षेत्रांत महानुभव सूतानेंच सांगितलेलें आहे. तें पुराण आपण वेदव्यासांपासून ऐकिलें. व्यासांनीं तेंच वायुपासून ऐकिलें असें सूताचें म्हणणें. असो. यांतील विषयः—सृष्टिप्रकरण, कल्पनिरूपण, युगभेद, मन्वंतरक्रम, जंबुद्वीपवर्णन, भारतवर्षवर्णन, किंपुरुषवर्ष, अनुद्वीप, केतुमालवर्ष इ० वर्णन; भरतवंश, पृथुवंश, देववंश, ऋषिवंश, अग्निवंश, व संहिताकाराचे वंश; इ० इ० यांतच अंतर्भूत असलेला अध्यात्मरामायण ग्रंथ सुप्रसिद्धच असल्यामुळें त्यांतील विषय येथें देत नाहीं.

ही अठरा पुराणांची एकमेकांत घालमेल झाली. आतां महाभारत तर अठरा पुराणें रचल्यानंतर व्यासांनीं केलें हें तर सर्वसंमत आहेना ? तथापि महाभारती कथांचा अनेक पुराणांत उल्लेख आहे.

अष्टादश पुराणानि अष्टौव्याकरणानिच ।
ज्ञात्वा सत्यवतीसूनुश्चक्रे भारतसंहिताम् । भविष्यपुराण ।

श्रीमद्भागवतांत युधिष्ठिरास राज्याभिषेक यासंबंधानें एकाच अध्यायांत याचा उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणें अश्वत्थाम्याची दण्डकथा व कुंतीस्तव या दोन अध्यायांत संक्षेपानें भारताचा उल्लेख आहे. **देवीभागवतांतील** चार अध्यायांत भारतीय प्रसंगांचें वर्णन आहे. तेथें भीष्म, कर्ण, युधिष्ठिर व परीक्षितीची उत्पत्ति व पाण्डवांचे वनवास समयीं जयद्रथानें केलेल्या द्रौपदीहरणाचा उल्लेख आहे. **अग्निपुराणांत** तिसरे अध्यायांत एकुणसत्तर श्लोकांतच आदिपर्वापासून तो स्वर्गारोहणापर्यंत यावत् अष्टादश पर्वांचा संग्रह आहे. **शिवपुराणांतहि** महाभारताचा उल्लेख आढळतो. दुर्वासपारणा, अर्जुनाची इंद्रकील पर्वतावरील तपस्या, इंद्रसमागम, किरातअर्जुनयुद्ध, शिवकृतवरदान हे महाभारतोक्त प्रसंग शिवपुराणांत आहेत. परंतु महाभारतांतील मुख्य गोष्ट जी कुरु—पाण्डवांची वैरघटना तिचा उल्लेख मात्र कोणत्याहि पुराणांत प्रामुख्यानें नाहीं. यावरून भारतांतील बरीचशीं उपाख्यानें अन्य-पुराणांतून घेतलीं असावीं असें दिसतें. सावित्री—सत्यवान्, नल—दमयंती, हरिश्चंद्र, शकुंतला हीं अन्य पुराणांतूनहि बहुतेक अशींच आढळतात. **ब्रह्मवैवर्तपुराणांत** कुरु पाण्डवांचे मूळ वैराची हकीकत नाहीं, तथापि महाभारताचे आदिपर्वांतील जनमेजयाचा सर्पयज्ञ, जरत्कारूचें आख्यान, हे विषय किंचित् विस्तारानें दिले आहेत. **वामनपुराणांत** चित्रांगदेचा विवाह म्हणून एक प्रसंग आहे; परंतु तो भारतांतील चित्रांगदेचे प्रसंगाशीं सदृश नाहीं. कारण महाभारतांतील चित्रांगदा ही मणिपूर राजाची कन्या असून तिचा अर्जुनाशीं विवाह आहे; वामनपुराणांतील चित्रांगदा आपणास विश्वकर्म्याची कन्या म्हणवीत असून तिचा सुरथाशीं विवाह आहे. एवंच नामसादृश्यापलीकडे कांहीं नाहीं. भारताचे नमुन्यावर भारत—संहिता किंवा ज्याला लोकांत जैमिनीभारतच म्हणतात असा एक ग्रंथ महर्षि जैमिनींनीं लिहिलेला म्हणून प्रसिद्ध आहे. परंतु याचा एकूण विस्तार आश्वमेधिकपर्वाएवढा असून त्यांत बऱ्याचशा आधुनिक विषयांचा समावेश आहे.

इतर पुराणांप्रमाणेंच महाभारत व त्याचाच भाग म्हणविला जाणाऱ्या हरिवंशांतहि पुनरुक्ति व विसंगति आहेत. व याचें समाधान म्हणजे भारत (आजचे स्वरूपांत तरी) व हरिवंश हीं व्यासांनींच लिहिलेलीं नसावीं. भारत हें व्यासांचें नाहीं म्हणण्याची सोयच नाहीं व तें नाहीं म्हणण्याचें कारणहि नाहीं. कारण चोवीस हजार संक्षिप्त भारत व्यासकृत आहे असाच स्पष्ट उल्लेख आहे व तो कोणालाहि जाचण्याजोगा नाहीं. परंतु, हरिवंशाबद्दल तसा स्पष्ट शेरा नाहीं हें एक व त्याला ' खिल ' म्हटलें आहे; यावरून तें दुसरेकडून उसनें आणिलें आहे हें उघडच आहे. आतां ही उसनवारीहि आजकालची नव्हे, एवढें मात्र खास. कारण, **गरूडपुराण** व **अग्निपुराण** यांत हरिवंशाचें स्पष्ट कथन आहे. जैमिनी-अश्वमेधांतहि हरिवंशाचा उल्लेख आहे. तेव्हां याचेपूर्वीं तें असलेंच पाहिजे व तें असेलहि. मात्र सोळा हजार श्लोकांचें तर तें नव्हतें हें उघडच आहे. कारण पर्वसंग्रहांत बारा हजार संख्या सांगितली आहे. तेव्हां चार हजार ही अगदीं मागील मिळवणी आहे हें उघड आहे. व आंतील मजकूर पहातांहि तसा भास होतो. आमचे मतें भविष्यपर्वांतील वामनप्रादुर्भावा-

१ जैमिनीकृत समग्र भारत व्यासांनींच बुडवून टाकिलें. मात्र त्यांतील ' अश्वमेध ' प्रकर्ण तेवढें शिलक ठेविलें, तेंच हें जैमिनीकृत भारत, असाहि समज आहे.

पुढील (अध्याय ७२) हरिहरैक्यवर्णनाचा भाग मागून जोडलेला असावा. कारण, हरि व हर यांचें ऐक्य दाखविणें हें कांहीं कृष्णचरित्र सांगणाराला प्रतिज्ञात होत नाहीं. दुसरी गोष्ट, कलकत्याचे मन्मथनाथ दत्तांनीं हरिवंशाचें जें इंग्रजी भाषांतर प्रसिद्ध केलें आहे त्यांत वामनावतारापर्यंतच ग्रंथ आहे. तेव्हां त्यांच्या प्रतींत पुढील ग्रंथ नसावा. बाकी हा आमचा तर्क आहे. आमचें भाषांतर पान सातशें एकेचाळीस, अध्याय ब्याहत्तरावा, यावर प्रारंभींची टीप पहा. हींत वामनअवतारवर्णनाअखेर श्रीकृष्णाचे गुण कथन करणारें भारत समाप्त केलें असा शेरा आहे. तथापि सिद्धांत देण्याइतकी आमची तयारी नाहीं.

असो; कसेंहि असलें तरी ' हरिवंश ' हा जोड दुसरेकडील साराच उसना आहे, तर त्यांत भेळ घालण्यालाहि फारशी खंत वाटण्याचें कारण नाहीं. व भारत हें अष्टादश पुराणांचें सार असल्यानें तें त्याचे वैभवाला शोभे असें भव्य म्हणजे एक लक्षात्मक बनवावयाचें असें ज्या कोणा सुमतीच्या मनांत आलें असेल त्यानें हा जो जोड दिला आहे तो देण्यांत शिताफी बरीच केली आहे. त्याला आनुशासनिक पर्वांतून एक दोरा उगवून त्यांत गुंफून दिले आहे व अखेर अध्याय १३२ यांत तर मागल्या अष्टादशपर्वात्मक भारताच्याच मुसक्या आंवळल्या आहेत. कारण, **महाभारत**श्रवणाचें पर्वशः फलकथन या अध्यायांत सांगितलें. अर्थात् कोणतेहि कृतीची मर्यादा कालिदासानें म्हटल्याप्रमाणें ' **आफलोदय** ' असलीच पाहिजे. तेव्हां अठराहि पर्वें भारत वाचलें तरी वाचकास आपले कृतीचें फल दिसेपर्यंत पुढील वाट चाललीच पाहिजे. तेव्हां भारताचें फल या पत्यावर आणून दोन्ही ग्रंथाचा एक जीव दाखवून दिला आहे. व तें करणें हें ठीकच आहे. कारण, अंगीकृत वस्तूचा निर्वाह करून दाखविणें हेंच शहाणपणाचें लक्षण आहे.

आतां प्रश्न एकच राहिला कीं, हरिवंश ' जर उसना आणिला तर आणला कुठून ? याचेंहि उत्तर कठीणच आहे. कारण, कुठें संक्षेप, कुठें विस्तार मिळून कृष्णचरित्र, ब्रह्म, विष्णुपुराण, श्रीमद्भागवत, देवीभागवत, मार्कंडेय, ब्रह्मवैवर्त व (भारत) इतक्या ठिकाणीं सांगितलें आहे. तेव्हां या हरिवंशांत यांपैकीं तें कोठून घेतलें, हें सांगतां येणें कठीण. तथापि, पुढील तीन कारणांस्तव हें ' ब्रह्मपुराणांतून ' घेतलें असावें, असा आमचा तर्क आहे. एक कारण—' ब्रह्मपुराण ' हें सर्व पुराणांत पहिलें आहे असा बहुत ठिकाणीं उल्लेख आहे. व सायनाचार्यांनींहि 'पुराण' या शब्दावर 'ब्राह्मादि' अशी व्याख्या दिली आहे. दुसरें कारण, हरिवंशांत दिलेले श्रीकृष्णचरित्रांत ब्राह्मपुराणांतील वर्णनाशीं बरेंच साम्य आहे. मुख्यतः भागवत व ब्रह्मवैवर्तांत ' गोपीक्रीडन ' ज्या मासल्याचें आहे तसें नसून फारच मर्यादित आहे. तिसरें कारण, ब्रह्मपुराण व हरिवंश यांत एकंदर जवळ जवळ श्लोक ३७९–४०० तेच ते आहेत. इतकी उसनवारी जर धडधडीत दिसते आहे तर आतां संदेह कां पाहिजे. शिवाय खुद्द महाभारतांतहि ब्राह्मांतून कांहीं श्लोक जसेच्या तसेच घेतलेले आढळतात. उदाहरणः—ब्रह्मपुराणांतील २२३, २२९ अध्याय. अनुशासन—(भारत) पर्वांतील १४३, १४९, तसेच ब्राह्माचा २२६ अध्याय व अनुशासनाचे १४६ अध्यायांत श्लोकसाम्य आहे. बाकी भारताला उसनवारीचा स्पष्टच हक्क आहे. कारण, भारतं

१ कोणी ' **वायुपुराण** ' आद्य समजतात.

म्हणजे अठरा पुराणें मिळूनच केलें आहे. तें असो; पण यावरून व विशेषतः जर एक नव्हे दोन नव्हे ४१९ श्लोक एकसारखे मिळतात तर उसनवारीबद्दल संदेह नाहीं.

आतां याच पुराव्यावरून कोणी उलट पक्ष धरील कीं, हरिवंशावरून ब्राह्म कां नव्हे ? एक तर, हरिवंश ज्याचा अंश म्हणवितें तें भारत अठरा पुराणानंतरचें आहे. व दुसरें, हरिवंश हें ' खिल ' म्हणजे ग्रंथांतरांतील असतां, प्रयोजनपरत्वें इकडे घेतलें आहे, असें धडधडीत विधानच आहे. तेव्हां आमचे अल्प शोधाप्रमाणें तरी हरिवंश हें प्रकरण ब्रह्मपुराणाचे आधारानें बरेचसें रचिलें आहे व त्यांतील कृष्णकथा तरी त्यांतीलच खास घेतली आहे विष्णुपुराणांत जें कृष्णचरित्र आहे तेंहि ब्रह्मपुराणांतून घेऊन कांहींसें वाढवून लिहिलें[1] आहे. एतावता हरिवंशाला ब्रह्मपुराणाचा आधार असावा असें आमचें मत आहे.

असो; एथवर हरिवंशासंबंधानें आम्हांस काय दिसलें तें आम्ही यथामति लिहिलें आहे. आतां हरिवंशाचे संबंधानें कृष्णचरित्राचा उल्लेख सहजीं आला आहे. पण त्यांतील कृष्णलीलेंत आधुनिकांनीं ' हुर्यो ' करण्याजोगा कांहींहि भाग नाहीं, हें सुदैव आहे. व आम्हांला या कामीं तरफदारी करण्याचें संकट नाहीं हें ठीक आहे. तथापि, एकतर आमचे वाचकांचे वाचनांत श्रीकृष्णचरित्र अनेक ठिकाणीं येतें, व विशेषतः आमचेच मंडळीनें श्रीमद्भागवताचें भाषांतर करून वाचकांस दिलें आहे. व त्यांतील कृष्णचरित्रावर तर आधुनिकांचा गिल्ला आहे. तेव्हां एका अर्थी कांहींसा अप्रस्तुतपणाचा आरोप पतकरूनहि त्याचा परामर्श घेणें आम्हांस वाचकांचे कल्याणाचें वाटतें. करितां वाचकांनीं या मर्यादातिक्रमाबद्दल क्षमा करावी. व पुढील खंडनमंडन लक्षपूर्वक वाचावें, म्हणजे त्यांची खात्री होईल कीं, श्रीकृष्णपरमात्म्याचे विमल यशावर जे शिंतोडे उडवूं पहातात ते केवळ अनधिकारी होत. त्या कामीं योग्य न्याय देण्याचा त्यांचा अधिकारच नाहीं. कारण अधिकारी लोकांचा निवाडा येणेंप्रमाणें आहे.

हीरेंद्रनाथ दत्त हे ' **श्रीकृष्ण** ' नामक ग्रंथाचे प्रस्तावनेंत म्हणतातः—

It is quite possible that in the same way as the boy God frolicked and played with his youthful companions, the boys of Bindravan, He sported and danced with the girls there. Everybody, whether young or old felt attracted by his charms which were simply irresistible and it is small wonder that the girls of Brindravan should be impelled to seek his company and take part in the songs, dances organised by him or that they should disregard the warning of their guardians and come out to join with him.

\+ + + +

But, why, it may be asked were the incidents and the accessories of love-making of sensual physical love, superadded to the simple story of the sportive dances of the innocent boys and girls ? The answer is obvious. Spirtual writers in other times and lands recoursed to the same

---

१ ब्रह्मपुराण अध्याय १८ श्लोक २१–२४ हे विष्णुपुराण अध्याय (५।१३) यांतील श्लोक २१–२८ आणखी ८२ श्लोक पहा. कांहीं श्लोक तर अक्षरशः तेच आहेत.

...wise. What is the wine and the love of the *Sufi* mystic but the ecstacy ... spiritual longing symbolised by means of the liquor and the woman ?

\+ + + +

Any one who feels shocked by the voluptious description of the ...asa-Lila in the later Puranas, would do well to read through the 'Songs ... Soloman' and then he will be in a position to say which is more vol...tuous. The christian song or the Heathen Purana.

\+ + + +

When we consider that in the eyes of the pious writers who com...sed these accounts, Shri Krishna or Christ was nothing less than the ...vine made flesh, who is by nature immaculate and beyond the reach ...sin, we are able to understand why they did not hesitate to attibute ...him such conduct, as would certainly be blameworthy in an ordinary ...rtal, with the object, no doubt, of enforcing and adorning the spirit... verity, which it was their aim to give out to the world; and so we ...l saintly beings like Ramanuja and Shri Chaitanya who were the very ...rnations of purity and sexual continence derived the highest spirit... joy and comfort from the Puranic account of the Rasa-lila, which ... educated Hindu of the nineteenth century shudders at and rejects ...h scorn.

\+ + + +

The Krishna who was the beloved of Chaitanya, was not the ...shna of Kurukshetra or of Prabhas but the Krishna as we know him ...he Brindavan. This is not to be wondered at, Because in his Brinda... Lila it is that we find him as the ideal master, friend, son and lover ...lling ideally all the relations in which one being may stand towards ...ther and thus giving full scope for all the gradations of Bhakti from ...through दास्य, वात्सल्य and सख्य to माधुर्य, that sweetest of relation which ...s between lover and beloved.

याचा भावार्थः—बालरूपी परमात्मा ज्याप्रमाणें वृंदावनांतील संवगडी अल्पवयी ...ीं खेळे बागडे, तसाच अल्लड पोरीशींहि नाचे बागडे. त्या मुलाचा मोहकपणाच असा ... कीं, वृद्ध असो, तरुण असो, त्याचें चित्ताकर्षणच होई. मग अल्लड पोरींचा ओढा ...कडे व्हावा व पालकांस न जुमानितांहि त्यांनीं त्याचे नादीं लागावें, असें म्हणण्यांत ...ंकारक तें काय ?

कोणी म्हणतील, येथपर्यंत ठीक आहे. पण पुढील लेखकांनीं या अल्लड पोरखेळांत ...तेचा रंग भरला, हें काय शहाणपण. तर त्याचें उत्तर असें आहे कीं, सर्व देशांत ...ीं सर्व लेखकांनीं जीवांची परमात्मगत अत्युत्कंठा दाखविण्यास हीच युक्ति योजिली ... गूढज्ञानी सुफि पंथांत स्त्री आणि मदिरा यांचें वर्णन आहे. त्याचा अर्थ तरी दुसरा ...ाहे ? बरें, ख्रिस्त्यांचें ' सॉंग ऑफ सालोमन ' यांत तरी काय आहे ?
...लीलेचा अश्लीलपणा पाहून ज्याला चीड येत असेल त्यानें हें ख्रिस्त्यांचें ' सॉंग ... सालोमन ' वाचावें, म्हणजे त्यास वाटेल कीं, आपले रासांतील इष्कबाजी याचे ...ाहि उतरणार नाहीं.

परंतु खरी दृष्टि अशी आहे कीं, ज्या भाविकांनीं या गोष्टी कृष्णावर लादल्या त्यांची भावना कृष्ण हा मनुष्यरूप दिसला तरी स्वभावतः निष्पाप, निर्विकल्प, निरंतर परमात्मा; तेव्हां अशाबद्दल कांहीं बोललें तरी त्याला बाधा कशाची ?—या गोष्टी पामरांना दूषणीय अशा होत्या आणि यामुळेंच पावित्र्याचे व ब्रह्मचर्याचे जे केवळ पुतळेच होते, असले श्रीमहाभागवतः श्रीरामानुजाचार्य व श्रीचैतन्यः हे पुराणांतील प्रभूच्या ज्या रासलीलेचा आजच्या १९।२० व्या शतकांतील पुढील शहाण्यांला सकंप तिरस्कार वाटतो, ती मोठ्या आनंदानें व सुखानें ऐकत व त्यामुळें त्यांचे अध्यात्मिक प्रेमाला भरतें येई.

चैतन्याचा लाडका जो श्रीकृष्ण तो कुरुक्षेत्रींचा किंवा प्रभासक्षेत्रींचा कृष्ण नव्हे; तर वृंदावनांतील खेळाडू कृष्ण. आणि असें असणें स्वाभाविक आहे. कारण, येथेंच परमात्म्यानें आपलें धनीपण, मित्रपण, पुत्रत्व व वाल्लभ्य हीं पूर्णपणें व्यक्त करून भक्तीच्या ज्या शांतापासून दास्य, वात्सल्य, सख्य, माधुर्य इत्यादि पायऱ्या आहेत, त्या सर्वांची पूर्तता केली.

आजकालचे अंत्यजोद्धारकांसहि जे परमपूज्य व आश्रयणीय आहेत असे परमभागवत साधु एकनाथ श्रीकृष्णावताराचे अद्‍भुतपणाविषयीं म्हणतातः—

“ बहुत अवतारीं अवतरला देवो । परी या अवतारींचा नवलावो ।
“ देवां न कळे अभिप्रावो । अगम्य पहा हो हरिलीला ॥ ८५ ॥
“ उपजतांचि माये वेगळा । वाढिन्नला स्वयें स्वलीला ।
“ बाळपणीं मुक्तीचा सोहळा । पूतनादि सकळां निजांगें ॥ ८६ ॥
“ मायेसि दाविलें विश्वरूप । गोवळां दाविलें वैकुंठद्वीप ।
“ परी गोवळेपणाचें रूप । नेदीच अल्प पालटों ॥ ८७ ॥
“ बाळ बळियातें मारी । अचाट जगा देखतां करी ।
“ परी बाळपणा बाहेरी । तिळभरी नव्हेची ॥ ८८ ॥
“ ब्रह्म आणि करी चोरी । देवो आणि व्यभिचारी ।
“ पुत्र कलत्र आणि ब्रह्मचारी । हेही परी दाखविली ॥ ८९ ॥
“ अधर्में वाढविला धर्म । अधर्में तारिलें कर्म ।
“ अनेमें नेमिला नेम । अति निःसीम निर्दुष्ट ॥ ९० ॥
“ तेणें संगेंचि सोडिला संगु । भोगें वाढविला भोगु ।
“ त्यागेंविण केला त्यागु । अति अव्यंगु निर्दोष ॥ ९१ ॥
“ कर्मठ व्हावया बोधू । कर्म जाडयाचे तोडिले भेदु ।
“ भोगांनीं मोक्षपदू । दाविलें विशद् प्रकट करूनी ॥ ९२ ॥
“ भक्ति भुक्ति मुक्ति । तिन्ही केलीं एक पंक्ति ।
“ काय वानूं याची ख्याती । खाऊनि माती विश्वरूप दावी ॥ ९३ ॥
“ त्याचिया परमचरित्रा । तुज सांगेन पवित्रा ।
“ परी निजबोधाचा खरा । या अवतारीं पुरा कवाड्ड केला ॥ ९४ ॥

अर्थातच, एकनाथांच्या या ह्मणण्याचा श्लोक पुष्पदंतांनीं महिम्नांत ह्मटल्याप्रमाणेंच आहे. ते ह्मणतात:—

अतर्क्यैश्वर्येत्वय्यनव सरदुःस्थोहताधियः ।
कुतर्कोऽयं कांश्चिन्मुखरयति मोहाय जगतः ।

ज्याचें सामर्थ्य केवळ अतर्क्य आहे अशाबद्दल असल्या अस्थानी कल्पना काढणें म्हणजे जगताला भुरळ घालण्यासाठीं कांहीं मूर्खांनीं आपली जीभ लांबवणें आहे.

अनिबिझांट बाईची तयारी तर याहि पलिकडील आहे. रासक्रीडेसंबंधांत ती म्हणते:—

" In all ages love between husband and wife has been the Symbol of union between the supreme and his devotees:—Where will you find a better image of the merging of the soul in its God?

What but an unclean mind can see aught that is impure in the child dancing as lover and beloved? It is as though he looked forward down the ages, and saw what later would be said, and it is as though he kept the child form in the Lila, in order that he might breathe harmlessly into men's blind unclean hearts the lesson that he would fain give.

\+ \+ \+ \+

Let us turn from this, remembering that still the nineteenth century this story provoked only devotion not ribaldry; and it is only with the coming in of the grosser type of western thought that you have these ideas put into the Bhagvat Purana. I would to God that the Rishis had taken away the Shrimad Bhagvat from a race that is unworthy to have it; that as they have already withdrawn the greater part of the Vedas, the greater part of the ancient tooks, they would take away also this story of the love of Shri Krishna, until men are pure enough to read it without blasphemy and clean enough to read it without ideas of sexuality.

भावार्थ:—" अनादिकालापासून भज्य आणि भजक यांतील ऐक्य दाखविणें म्हणजे दांपत्यप्रेमाचाच दाखला घेतला आहे. कारण जीवाचे परमात्म्याशीं एक जीव होऊन जाण्यास याहून अधिक समर्पक उपमा आणावी कोठून ? "

दुसरी गोष्ट:—" कृष्ण म्हणजे सात वर्षांचें तर मुळीं पोर. तें पोरींशी नाचलें बागडलें—नव्हे,—आशुक माशुक खेळलें, तरी त्यांत कांहीं निंद्य आहे, असें पाप्यांशिवाय दुसऱ्या कोणास भासणार ? तरी बरें, कीं त्या दूरदर्शी प्रभूला जणू कळून चुकलें होतें कीं, पुढील युगांतील शहाणे आपणास नांवें ठेवतील आणि म्हणूनच कीं काय, ज्ञानहीन व पापी मनुष्यांना इष्ट उपदेश देण्यासाठीं, रासक्रीडेचे काळीं तो कुकुलाबाळच राहिला—सोळवर्षा वळू झाला नाहीं. "

" पुरे पण, हा विचार नको; एवढेंच मात्र ध्यानांत ठेवावें कीं, आजच्या या एकूणिसावे शतकांत तुमच्यावर पश्चिमेकडील रजोगुणी विचारांची छाप पडण्याच्या पूर्वीपर्यंत भागवत पुराणांतील या रासलीलेचें वर्णन ऐकून या देशांत कोणाहि मनुष्याचे हृदयांत कामवासना किंवा चावटपणा उभा न राहतां केवळ भक्तिभाव मात्र बळावत असे. हरि !

हरि ! ऋषि जनहो, आपण आजकालच्या असल्या या अपात्रांच्या हातीं आपलें श्रीमद्भागवत लागूं दिलें, यापेक्षां तें लपविलें कां नाहीं ? नाहीं तरी तुम्ही बरेचसे वेदाचे भाग, पुष्कळसे पवित्र पुराणग्रंथ लपविले आहेतच ना ? मग त्याचप्रमाणें या प्रभुकृष्णाच्या प्रेमलीला निंदेवांचून व काम दृष्टीवांचून वाचण्या इतपत मनुष्यें निर्मळ व पवित्र होईतों, हा भागवत ग्रंथहि आड कां करांना ? दुसरें आतां काय म्हणूं ?"

या बाईला या लीलांबद्दल इतका कढ घेऊन बोलण्याला कोणी जबरी केली होती, याचा विचार वाचकांनींच करावा.

पुनः कृष्णावतारांतील **गोपी वस्त्रहरण** व रासक्रीडा या संबंधांत ती ह्मणते.—

" They came and worshipped and he gave them back their robes. An immoral story, with a child of six as the central figure. He is spoken of as though he were a full-grown man, insulting the modesty of women.

But there is a profound occult lesson below the story-viz. when the soul is approaching the supreme Lord at one great stage of initiation, it has to pass through a great ordeal; stripped of all external aid or covering, the soul itself must stand naked (before the Lord). And it is that nakedness of the soul as it approaches the supreme goal, that is told of here."

\+ + + +

" गोपी येऊन श्रीकृष्णाचें वंदन करितांच त्यानें त्यांचीं वस्त्रें परत केलीं. हें ऐकून आजकालचे शहाणे रोमांचित होऊन कानांत बोटें घालतात व ' शांतंपापं ' म्हणून ओरडत सुटतात. परंतु, त्यांना असें कळत नाहीं कीं हा प्रकार करणारा खेळाडु केवळ सहा वर्षांचा अर्भक होता. तरुणींची बेहुर्मत करण्यास योग्य असा कोणी टोण्या नव्हता.

शिवाय या वस्त्रहरणाचे बाह्यांगीं गोष्टींत फार गूढ सत्य भरलें आहे. तें हें कीं, जीव हा परमेश्वराशीं एकीभाव पावतांना अशा एका अवस्थेला येऊन पोंचतो कीं, त्याला सर्व बाह्योपाधींचा त्याग करून केवळ नंगेंच बनावें लागतें व तेव्हांच तो प्रभूशीं समरस होऊं शकतो. आणि हाच धडा या गोष्टीनें दाखविला आहे. या पलीकडे, यांत पांचटपणाचा हेतु मुळींच नाहीं."

याहून लीलाधारी पूर्णपरब्रह्म प्रभूच्या कृतींचें समर्थन अनेक मार्गांनीं करितां येईल. परंतु विस्तार फार होतो. याबद्दल आंवरतें घेतों. पण दोन गोष्टी सांगणें भाग आहे. एकतर श्रीकृष्ण किंवा गोपी यांपैकीं कोणीहि जर आजकालचे लंपट जीवांचे वर्गांतील असतीं तर जन्मपर्यंत त्यांचे हे चाळे जातेना. पण कृष्णानें मथुरा सोडल्यावर त्या गोपी इतर पुरुषांशीं संसक्त झाल्या किंवा कृष्णहि द्वारकेंत कोणाच्या गरती धुंडीत सुटला आहे, असें कोठें लिहिलें नाहीं. वास्तविक पाहतां एकदां जो जीव चटावला त्याला मग क्ष काय आणि ब काय ? वासनापूर्तीशीं कारण. दुसरी गोष्टः—बहुधा स्त्रीस्वभाव मोठा प्रेमांतरासहिष्णु असतो. एकाच पुरुषावर दोन स्त्रियांना राजरोस वैवाहिक विधीनें प्रेम करण्यास हक्क असतांहि एकमेकी परस्परांस पाण्यांत पहातात. आणि तें ठीकच आहे व्यंकटाध्वरींनीं ' लक्ष्मीसहस्रांत ' म्हटलें आहे " **द्वयोरेकत्रेच्छा जनयति मिथोद्वेषमधिकम्,** " 'एकेच वस्तूवर दोघांचा डोळा असला म्हणजे परस्परांत द्वेष वाढतो.' आणि येथें तर एकाच लालावर

किती तरी उमेदवारिणी आषक होत्या. तथापि, त्यांत कधीं आपसांत वैर किंवा द्वेष उत्पन्न झाल्याचें वर्णन नाहीं. आतां कवींनीं प्रणयेर्ष्येचीं वर्णनें क्वचित् दिलीं आहेत. पण तीं विनोदाचे सदरांत जातात. द्वेष किंवा अदेखाईत येत नाहींत. बरें हेंहि असो; त्या पोरींचे नवरे कांहीं कृष्णावर आषक नव्हते. त्यांना जर हा पोरटा आपल्या बायका भ्रष्ट करतो असें दिसून आलें असतें, तर ते असल्या व्रात्य पोरट्यास चोपून काढायला कमी करते काय ? किंवा पोरटा दुसऱ्याचा. पण सत्तेच्या बायका होत्या त्यांचे खून करण्यास कमी करते काय ? कारण फौजदारी कचेरींत, कोठेंहि दुसरें चाळलीं तरी कनक आणि कांता—त्यांतूनहि स्त्रियांचें जारकर्म—हाच खुनाला प्रधानहेतु दिसून येतो. पण अशांतला कांहीं प्रकार त्या गोपांनीं केल्याचें कोठें वर्णन नाहीं. यावरून काय समजावें ?

आणखी पुरावाः—कृष्णाशीं गट्टी करणाऱ्या इतर कितीहि झाल्या तरी राधे इतकी थेट कोणी भिडली नसेल. पण ब्रह्मवैवर्त पुराण जो वाचील त्यास ही राधा म्हणजे एवढी असेल तरी कसली असें होऊन जातें. तथापि, त्याच ब्रह्मवैवर्तांत श्रीकृष्णानें याच आपल्या प्राणवल्लभेला आध्यात्मिक ज्ञानोपदेश दिल्याबद्दल विशेष वर्णन आहे. आम्ही एवढेंच विचारतों कीं, आजकाल आडगल्ली भटकणाऱ्या एखाद्या इष्की गुलजारानें एखाद्या छेलबटाऊ मोहनेला अशा प्रकारचा उपदेश दिल्याचें कोठें आढळांत आहे काय ? स्वामी विवेकानंदांनीं आपल्या भक्तियोगांतहि एका गोपीबद्दल अवतरण दिलें आहेः—

‘ तदप्राप्ति-महादुःखविलीनाशेषपातका ।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिंगतान्या गोपकन्यका ॥

म्हणजे, श्रीकृष्णाचे विरहाग्नीनें तिचीं सर्व पातकें भस्म होऊन जाऊन ती गोपकन्या **मुक्त झाली.** हें सामर्थ्य आजकालच्या कोणा बदफैलींत आहे काय ?

वर आम्ही दाखविलेंच आहे कीं, रामानुज, श्रीचैतन्यासारखेहि भक्त कृष्णाचे रासलीलेचे चाहते होते. स्वामी जयदेव याच्या अष्टपद्या व त्यांबद्दलची आख्यायिका सुप्रसिद्ध आहे. या अष्टपद्या म्हणजे आमचे दूषकांना केवळ नाकाला पदर लावावयाचा प्रसंग. परंतु, त्यांचे अखेर शेरे पाहिले तर **‘ इतिजयदेवे कृतहरिसेवे भणाति परम रमणीयं ।’** याप्रमाणें, ही केवळ हरिसेवा आहे, असें शुद्ध भावानें म्हटलें आहे. आजकाल वऱ्हाडांतील सुप्रसिद्ध वरदी कवी ‘ **गुलाबराय** ’ कात्यायनी व्रत करितात. व स्वतः मळवट भरून बांगड्या भरितात. स्वामी **रामकृष्ण-परमहंसहि** परमात्मा भोक्ता व आपण भोग्य अशी भावना ठेवीत व **स्त्रीवेष** घेत असत. मीराबाईची गोष्ट तर सुप्रसिद्धच आहे. “ विसरूं कसा मी गुरुपादुकाला ” हे सुप्रसिद्ध श्लोक ज्यांचे तोंडचे, ते परमविरक्त साधु जालवणकर नारायण महाराज यांनीं देखील श्रीकृष्णाचे द्वाडपणाचें व गोपीविलासाचें अत्यंत प्रेमळपणानें वर्णन केलें आहे. पण त्या पदांचा अखेर शेरा असा आहे “ म्हणे नारायण हाचि निरंजन, याचा अंत न

---

१ (वृंदावनांतील राधागोपीसारखी अव्यभिचारिणी भक्ति साधण्याकरितां) **रामकृष्ण परमहंसांनीं** कित्येक दिवस **स्त्रीचा वेष सुद्धां** परिधान केला.

(सुलभवेदांत, पान ३५ पहा)

पार" आणि गोपींचे कृतीचें रहस्य सांगतांना ते म्हणतात:—" **काम एवहि गोपीनाम् निजधामप्रदोऽभवत्** " ॥ प्राकृत ॥ **गोपी असतां कामिनी । करोनी कामाची अडसणी । कृष्णरंगीं रंगोनीं । जोडिलें प्रेम ॥ ५२ ॥ काम गेला विरोनी । प्रेम राहिलें भरोनि । त्याच प्रेमें श्रीकृष्णचरणीं लीन झाल्या ॥ ५३ ॥ निमित्त करोनी काम । निरालंबी ठेविलें प्रेम । जैसा गगनीं धरणीचा विश्राम । आडयोगें ॥ ५४ ॥ तो काम झाला निष्काम । भोग झाला उपरम । ऐशी या प्रेमें परम धाम । पावत्या झाल्या ॥ ५५ ॥**

(परमार्थदीपिका)

सारांश, या भक्तरहस्याच्या गोष्टीचा निर्णय करणें हा प्राकृतांचा अधिकारच नाहीं.

गोपी या जर श्रीकृष्णाकडे केवळ परमात्मभावानें जात होत्या आणि त्यासाठींच त्यांनीं अवतार घेतला होता असा स्पष्ट उल्लेख आहे, तर त्यांनीं एक वेळ घरच्याबद्दल बेपर्वाई दाखविली तरीहि क्षम्य आहे.—**भगवंतीं घडे जेणें अंतराय । होका बाप माय त्यजावीते ॥ येरा प्रिया पुत्रा असे कोण लेखा । करिती ते दुःखा पात्र शत्रु ॥ १॥** इत्यादि अभंग प्रसिद्धच आहेत. आम्हांस वाटतें कीं, हा आमचे साधूंचा उपदेश ख्रिस्ताचे उपदेशापेक्षां थोडा सौम्यच आहे. ख्रिस्त आपले शिष्यांस म्हणतो:—

" If any man come to me and hate not his father and mother and wife and children and brother and sisters-yea-and his own life also, he cannot be my disciple. "

ह्मणजे:—(ख्रिस्त म्हणतो) मातापिता, स्त्री (पति) पुत्र, बंधु, भगिनी, इतकेंच नव्हे, तर स्वतःचे प्राण देखील तुच्छ केल्याशिवाय जर मजकडे कोणी येईल, तर तो माझा शिष्यच नव्हे. तेव्हां कृष्णदूषकांनीं याहि वाक्यांचा विचार करावा.

अस्तु, विषय फार लांबला. आतां तरी वाचकांची खात्री झाली असेल कीं, श्रीकृष्णाला दिलेलीं दूषणें अयोग्य आहेत व त्याचें विमल यश अबाधित चमकतें आहे व " **स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा येचान्ये पापयोनयः** " । किंवा, **अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् साधुरेव स मंतव्यः** "। असें अखिल जगताला नगारा वाजवून सांगणारा गृहस्थ, पातकी, बाऱ्या किंवा पाजी नसून खरा खरा जगदुद्धारक व अशेषजनसंसेव्यच आहे.

" **यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः ।**
सयत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते । "
" **मम वर्त्मानुवर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः** " ।

याप्रकारें आपलें लोकमान्यत्व, व उदाहरणीयत्व स्वमुखानें आपले शिष्यांस ठांसून सांगणारा गृहस्थ, आपणच असें अपवादक व दूष्यवर्तन करील. असें संभवतें काय ? याचा सूज्ञांनीं विचार करावा.

याच सगुण परब्रह्मानें गोकुळांत जी रासक्रीडा केली तिच्यांत पाश्चात्यांना किंवा आमच्यांतील कांहीं आधुनिकांनाही बाष्कळ दिसणाऱ्या ' गोपी प्रेमाबद्दल ' भक्त साधु

किंवा विचारी लोकांत किती आदर आहे व त्यांचे दृष्टीनें त्याचें आध्यात्मिक महत्व केवढें आहे हें आम्ही येथवर अनेक उतारे देऊन सिद्ध केलें आहे, तथापि आणखीहि एक उतारा देतों. हा उतारा सर्वमान्य साधु कबीर यांचा आहे. कबीराची निस्पृहता, सत्यप्रियता, व बाणेदारी हीं सर्वमान्य व सर्वश्रुत असल्यानें आम्ही हा उतारा मुद्दाम देत आहों. कबीर म्हणतातः—

" कबीर कबीर क्या करो, जावो जमनाके तीर " ।
" एक एक गोपीके प्रेममें हो गये कोटि कबीर " ॥

यमुनातीरस्थ एक एका गोपीचे प्रेमापुढें कोटि कबीरांचें प्रेम (ईशभक्ति) फिकें आहे ! या कबीराचे साक्षीपुढें कोणाचा वाचाळपणा चालेलसें आम्हांस तरी वाटत नाहीं.

परमविरक्त व पूर्णनिर्विषयी योगिसम्राट् श्रीज्ञानेश्वर महाराज यांनींहि भगवद्गीतेच्या बाराव्या अध्यायांतील चवदावे श्लोकावरील आपल्या भावार्थ टीकेंत देवाला भक्त कसा आवडतो तें सांगतांना, श्रीकृष्णाचे मुखानें पुढील ओवी वदवली आहेः—

' अर्जुना तो भक्तु । तो योगी, तोचि मुक्तु ।
तो वल्लभा मी कांतु । ऐसा पढिये ॥

हिचें ' साखरे ' कृत भाषारूपः—

" अर्जुना, तोच भक्त, तोच योगी आणि तोच मुक्त. फार काय सांगावें ! तो **स्त्री** व मी **पति** इतका मला तो आवडता आहे !

अर्थात् पतिपत्नी प्रेम हीच मानवी प्रेमाची किंबहुना—सर्व प्रेमाची—परिसीमा आहे. हिच्यापुढें वाणीचा प्रसरच बंद पडतो आणि यामुळेंच गोपिप्रेम हें कोणाहि खऱ्या मर्मज्ञ भगवद्भक्तांस उपहास्य न वाटतां उदाहरणीयच वाटतें यांत नवल नाहीं.

श्रीकृष्णावर जसे आक्षेप आहेत, तसेच तदुक्त ' गीतेवर ' हि आहेत. आधुनिकांपैकीं कित्येक विद्वान् ' गीता ' ही प्रक्षिप्त व अप्रासंगिक आहे असें म्हणतात. यांपैकीं गीता प्रक्षिप्त म्हणणारांस विवेकानंद म्हणतात.

The worship of Krishna is much older than that of Budha, and if the Gita be not of the same date as the Mahabharat, it is surely much earlier and not later. The style of language of the Gita is the same as that of the Mahabharat. Most of the adjectives used in the Gita to explain matters spiritual are used in the Vana and other Parvas of the Mahabharat, respecting matters temporal. Such coincidence is impossible without the most general and free use of these words at one and the same time. Again the line of thought in the Gita is the same as in the Mahabharat.

सारांशः—कृष्णभक्ति ही बुद्धाचे बहुत पूर्वीची आहे.व गीता ही महाभारताचे बैठकीलाच लिहिली नसलीच तर तत्पूर्वींच लिहिली आहे, पश्चात् घुसडलेली नव्हे. गीतेंत जे आध्यात्मिक दृष्टीनें कांहीं शब्द वापरले आहेत, तेच वन व इतर पर्वांत व्यावहारिक दृष्टीनें

वापरले आहेत. ही गोष्ट तीच भाषा उभय ग्रंथांचे वेळीं प्रचलित असल्या शिवाय होणें नाहीं. शिवाय भारताची व गीतेची विचारसरणी अगदीं एक आहे.

आतां गीता अप्रासंगिक म्हणजे गीतेसारख्या गंभीर व अविकंपयोगाचा उपदेश कृष्णासारख्या शहाण्यानें रणभूमीवर लढाईच्या ऐन गर्दींत केला असेल हें संभवतच नाहीं, असें म्हणणारांस उत्तर पाहूं.

ब्रूकस लिहितोः—

" Whether we consider the Book (The Gita) as actual History, or prefer to look upon it as a gem of mystic Teaching introduced by Veda Vyasa as an episode in his immortal epic, the choice of the setting is too unusual not to be deliberate.

Why did Shri Krishna choose such an unquiet moment " प्रवृत्ते शस्त्र-संपाते, " when he had and would have, countless opportunities of initiating His life long friend at leisure, in some quiet secluded spot ?

" We, would be Yogis, almost instinctively seek communion with God in *outer* quiet and silence and clean *forget* Him in the heat of action; whereas, Shri Krishna, the perfect Yogi, is thrown into most intimate communion with His cosmic self precisely at the moment of most strenuous action, by the taking up of the heaviest responsibility. Else he is quite content-knowing the Depths, secure to linger on the surface of Himself. Not until we become conformed to His type and can commune with God most closely in most strenuous action, do we in turn become true Yogis. "

(सारांश)—" गीता हा इतिहास समजा किंवा व्यासांनीं आपल्या अजरामर काव्यांत गुंफलेलें गुह्य विद्यारूप रत्न समजा, त्याला दिलेलें कोंदण मात्र इतकें विलक्षण आहे कीं तें मुद्दाम योजूनच दिलें असलें पाहिजे.

अर्जुन हा कृष्णाचा मित्र असल्यानें त्याला उपदेश करण्याला दुसरे शेकडों प्रसंग मिळण्याजोगे असून ऐन शस्त्रांची कचाकची सुरू झाली आहे, असल्या अस्वस्थ वेळीं असला गंभीर उपदेश करण्यांत कृष्णाची चतुराई काय ?

चतुराई हीच कीं, आम्हा प्राकृतांना आत्म्याशीं एकांत करण्यास अगदीं निवांत स्थळ लागतें, परंतु कामाचे गर्दींत आम्हांला आत्म्याची विस्मृति होते. पण खरा योगी जो होणारा, त्याला चहूंकडून काहूर उसळलें असतांहि अभंगशांति राखतां येणें जरूर आहे; व हें सोदाहरण शिकवावें म्हणूनच कृष्णानें हा समय योजिला. " [स्थिर जलांतच पोहावयास शिकलेला, खवळलेल्या नदींत गांगरून जाण्याचा संभव आहे; परंतु मूळच त्याला क्षुब्ध समुद्रांत शिकविलें असल्यावर चिंताच उरली नाहीं, हें उघड आहे.

याच मुद्यावर विवेकानंद म्हणतात कीं:—

" He who in the midst of the greatest activity finds the sweetest peace, and in the midst of the greatest calmness is most active, he has known the secret of life. " Krishna shows the way how to do this.

म्हणजे, ऐन लगबगींत जो मधुर शांततेचा अनुभव घेऊं शकतो व बाह्यतः अत्यंत

स्वस्थ दिसत असतां अंततः पूर्ण व्यापृत असूं शकतो, त्यालाच आयुष्यांतील रहस्य कळलें म्हणावें. हें रहस्य ओळखण्याचा मार्ग श्रीकृष्णाला माहीत आहे.

असो; विस्तार फार झाला. येथपर्यंत आह्मीं आमचे इतिहासाची प्राचीनता, वेदांचें अपौरुषेयत्व, आमचे इतिहास ग्रंथांचे अल्पत्वाचीं कारण, महाभारत रामायणादिकांचें अनुपम इतिहासत्व, त्यांची उपयुक्तता, हे ग्रंथ कल्पित कीं ऐतिहासिक याचा निर्णय, भारताचे परिशिष्ट म्हणविलें जाणाऱ्या हरिवंश पुराणाबद्दल विचार, तद्गत श्रीकृष्णाचें स्वरूप, त्याचा उगम, श्रीकृष्णचरित्रावर येणारे अपवाद व त्यांचें निरसन, श्रीमद्भगवद्गीतेची योग्यता, तिजवरील प्रक्षिप्तत्व व अप्रासंगिकत्व या दोन आक्षेपांचा परिहार, इत्यादि अनेक विषयांचा यथामति उहापोह केला. इतकी काथ्याकूट करून व वाचकांचा वेळ घेऊन आम्हांस कर्तव्य काय ? असा कोणी प्रश्न करील, तर त्यास उत्तर असें आहे कीं, एक तर आह्मीं आज सहा सात वर्षे परिश्रम करून एक ओंझेभर वजनाचा ग्रंथ वाचकांचे पदरीं घालीत आहोंत व त्याचेबद्दल त्यांजपासून त्यांनीं निढळचे घामानें मिळविल्यापैकीं वीस पंचवीस रुपये घेत आहों; या व्यवसायाचें महत्व काय व आह्मी जो माल त्यांचे पदरीं बांधला आहे त्याचें खरें मूल्य काय आहे, हें त्यांचे नजरेस यावें व वाचकांस योग्य विनिमयावांचून द्रव्यव्यय करावा लागत नाहीं हें त्यांच्या प्रत्ययास यावें हा एक आमचा उद्देश. पण, हा उद्देश म्हणजे, आमचे कृतीची सफाई करून दाखविण्याचा उद्देश, हा केवळ गौण आहे. या विवेचनाचा प्रधान उद्देश विचारला असतां एकच आहे. तो हा कीं, आमचे हिंदुस्थानाला जर बरे दिवस यावयास पाहिजे असतील तर त्यांनीं आपले **पुराण ग्रंथांचाच आश्रय** केला पाहिजे; व तसें केलें असतां हे ग्रंथ भक्तांचा उद्धार करण्यास समर्थ आहेत, हें दाखविणें. याकामीं आह्मी महाभारत व भगवद्गीता यांस, परके किती मान देतात हें थोडेसें वर दाखविलेंच आहे. आतां जुन्या ग्रंथाचे अध्ययनाचे योग्यतेबद्दल सामान्य सिद्धांत सांगतों.

प्रोफेसर मॅक्सम्यूलर म्हणतातः—

" A people that can feel no pride in the past, in its history and literature, loses the main stay of its national character. When Germany was in the very depth of degradation, it turned to its ancient literature and drew hope for the future from the study of the past."

भावार्थः—"ज्या लोकांना आपला गतकाल, जुना इतिहास व आपले पुराणवाङ्मय याबद्दल अभिमान वाटत नाहीं, त्यांचे राष्ट्रीयशीलाला मुख्य अधिष्ठान तेंच नाहीं. जर्मनी ज्या काळीं अवनतीचे तळास पोंचला, तेव्हां त्या देशानें आपले पुराणवाङ्मयाचा परिचय करून त्या पासून भावीकालाकरितां उमेद पैदा केली."

आणि हिंदुस्थानाला जर पुनरुन्नतीची इच्छा असेल तर त्यालाहि ह्याच मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे, म्हणजे आपले पुराणग्रंथाचाच परिचय केला पाहिजे.

येथें आमचे नवीन शिकलेले लोक अशी शंका काढितात कीं, कसलेहो तुमचे पुराणग्रंथ—त्यांत काय आहे. आजकालचें युरोपचें, अमेरिकेचें वैभव पहा, त्यांतलें या ग्रंथांत कांहीं आहे काय ? येऊन जाऊन, देव आणि धर्म त्याला घेऊन काय करावें ? तर या शंकेला उत्तर असें आहे कीं, एकतर त्यांत युरोप अमेरिकेंतील आजकालची मोहक सुधारणा, साधन-

समृद्धि यांची गुरुकिल्ली नसेल, (बाकी ती नाहीं असें नाहीं, तीहि आहेच.) तथापि, त्या सुधारणेसारख्या अनेक सुधारणांचे बारशाचे आणि बाराव्याचे इतिहास त्यांत आहेत; कीं जे वाचले असतां आजकालचा हा उत्कर्ष म्हणजे, "तुरतुरं फुरफुरं तीन मासं" अशांतला दिसतो व तेणेंकरून आपल्या सांप्रतच्या अवनतीबद्दलचें दुःख व इतरांच्या क्षणिक भरभराटीची स्पर्धा नाहींशी होऊन वृत्ति स्थिर होते. आणि तेणेंकरून अर्जुनाला भगवंतांनीं महत्कार्याचा अगदीं पहिला धडा म्हणून शिकविलेली 'सुखदुःखेसमेकृत्वा' ही स्थिति बाणते व ती बाणली म्हणजे या जीवनसंग्रामाला बेदिक्कत तोंड देण्याची उमेद येते. आणि ही कांहीं हलकी गोष्ट नव्हे. पुराणांचे अवलोकनानें, हें ब्रह्मांड म्हणजे केवढी अफाट गोष्ट आहे; याच्या कर्त्याचें अनंतशक्तित्व कसें आहे; या सर्वंकष कालाचे दाढेंत कशाकशांचा चुराडा झाला; इत्यादिक, क्षुद्र मानवांचे अकलेला थक्क करून सोडणाऱ्या गोष्टी समजतात; व त्या समजल्या म्हणजे ओघानेंच या सकल प्रपंचाचा कर्ता जो अपरिमेय व अतर्क्यशक्ति परमात्मा त्याचे भक्तीकडे अंतर्याम ओढतें व तसें झालें म्हणजे सहजच सांसारिक दुःखांचा विसर होऊन वृत्ति आनंदमग्न होते. आणि याहून दुसरें काय पाहिजे? मात्र या कामीं हे ग्रंथ शोधक व गुणग्राहक दृष्टीनें वाचले पाहिजेत. म्हणजे त्यांविषयीं आदर उत्पन्न होण्यास रहाणार नाहीं. पण आजकालचे कित्येक लोक पहावे, तों पुराणें म्हणजे बाडें आहेत, त्यांत कांहीं तरी असंभाव्य, लंब्यालंब्या गप्पा लिहिल्या आहेत, त्यांत कशास कांहीं मेळ नाहीं. काय म्हणे 'सप्तद्वीपा वसुंधरा' आजचे भूगोलांत तर चारच खंडें आहेत. फार तर आस्त्रेलिया जमा धरा, तरी सात कोठें आहेत? असें ते विचारितात. पण पुराणें सांगतात कीं, जलप्रलय झाला त्यांत कांहीं बुडालीं. "पूर्वीं विमानें होतीं, किमया होती, अचाट योगबलें होतीं." या सर्व गोष्टी अशांना मिथ्या वाटतात. परंतु जे शोधकपणानें अभ्यास करितात त्यास पुराणांतील प्रत्येक गोष्ट सत्य आहे असें कळून येतें. हीं सात द्वीपें व जलप्रळय व पुराणकालीं— म्हणजे पांच किंवा दहाहजार वर्षांपूर्वीं नव्हे, तर जवळ जवळ नऊ लक्ष वर्षांपूर्वीं या सृष्टीची स्थिति कशी होती, याबद्दल कांहीं पुराणसंशोधकांचे ग्रंथांतील उतारे देतों.

" Seven Great continents and (seven great Races.). I need not trouble with the first of these two continents, the men whereof were embryos of humanity. But there are four great continents that I would ask you to glance at, for a momeut: two of the past that have largely vanished; one of the present that is threatening to change; one of the future that is beginning to emerge. The names are all given in the Puranas; but they are there one after another, without caring whether they be of the past or the future. They are then recognised as part of the world story and each has its own name. Three of them you will recognise: The two of the past and the one of the present. The first Lemuria, which streched where now the Pacific rolls Australia forms the southern part of that mighty continent. New zealand also was related to it; Easter Island was a mountain top, the rest submerged beneath the ocean The Madagaskar was also a part of that great land; and so up northwards where the mighty Pacific ocean stretches, there in far off

days lay the continent of Lemuria, which the great German, Hœckel speaks of as the cradle of the Human race. + + +

It has passed away. It was destroyed by Volcanic outbreaks, by fire, by tremendous Explosions, as the Sea rushed into the Gulfs rent by the subterranean fires And so Lemuria was torn into pieces and vanished; aving played its past and the mighty waves rolled over it, leaving only here and and there a remnant, and a tradition in the older story of mankind.

Then growing humanity passed from then. Lemuria to another continent that has also disappeared, the continent that stretched from Europe to America, the mighty continent of Atlantis Atlantis after having sent its children over the whole world of to-day also perished, whelmed under floods, leaving myths and legends behind in many a country. The flood of Noah, the flood of Ducalion, and many other stories spread over practically the whole world.

Then another great continent slowly rising was prepared for the habitation of the next great Race, the fifth. Europe, swampy for ages after it rose above the level of the Sea, began to be prepared for inhabitants that should live upon its surface. The great country of Hindustan rising also south of the Himalayas, was, for long, one mass of swamp uninhabitable by man, until before the Aryans entered it. Some of the outlying nations of the Atlantean people had poured through the Him. alayan Ranges, and made a mighty civilisation, where now India stretches and her Aryan people are found. The fifth race, the Aryans, was taken away from Altantis *nearly 80,000 years before the Chrtstian era,* led out by their leader *the Manu,* stopping for a short while in Arabia, then Northwards to the North of Asia and finally settling where now the Gobi Desert spreads, where at that time was a great island sea, and the land was fertile, fitted for the dwelling and the support of a huge population. That was the cradle-land of our race. Let me turn to the coming continent, which according to H. P Blavatsky is to rise above the waves of the Pacific, where Lemuria disappeared. *The British association for the Advancement of science* holds that that continent is already beginning to rise. The rapid emergence of the Bogoslog Islands, near Alaska has caused some alarm among geologists; for, they think that if the new continent should emerge at the same rate at which these islands have arisen, a tidal wave would be created which would practically engulf the whole world in a flood, to which the flood, of Noah was but as nothing.

The new continent is to stretch from the Philiphine Islands, Japan, and the Atlentian Islands to the Islands of south-eastern Asia, the Malaya Peninsula and Borneo, being about some 4000 miles long, so far as the fomative forces are concerned.

"*The Immediate future.*"

"सप्तद्वीपांपैकीं पहिलीं दोन द्वीपें मानवी जातीच्या बाल्यावस्थेंतील लोकांनीं वसलेलीं, असल्यामुळें त्यांच्याबद्दल फारसा विचार करण्याचें कारण नाहीं. परंतु पुढील चार द्वीपें

महत्वाचीं असून त्यांच्याबद्दल विचार करणें जरूर आहे. त्यापैकीं दोन तर पूर्वींचीं असून तीं बहुतेक नामशेष झालीं आहेत. हल्लींचें एक नाहींसें होण्याच्या बेतांत आहे; व एक भविष्यकालीन असून त्याचा उदय व्हावयाचा आहे. या सर्वांचीं नांवें पुराणांत दिलेलीं आहेत, परंतु तीं भूतकालीन किंवा भविष्यकालीन यांचा विचार न सांगतां त्यांचीं नांवें एकापुढें एक दिलीं आहेत. सृष्टीच्या उत्पत्तिवर्णनापैकीं तो एक भाग असून त्यांचीं नांवें पृथक् आलेलीं आहेत. त्यापैकीं पहिलें **लेमूरिया.** हें आज ज्या ठिकाणीं पासिफिक महासागर आहे त्या जागीं होतें. त्या अफाट द्वीपकल्पाचा आस्ट्रेलिया हा दक्षिणभाग होय. न्यू झीलंड हें त्याशीं संलग्न होतें. ज्याला हल्लीं ईस्टर आयलंड म्हणतात, तें पूर्वीं एक पर्वतशिखर असून त्या द्वीपकल्पाचा बाकीचा भाग समुद्राच्या पोटांत होता. माडागास्कर हाही त्यापैकीं एक भाग होता. अशा रीतीनें तें द्वीपकल्प पूर्वीं थेट उत्तरेकडे पासिफिक महासागरापर्यंत पसरलें होतें. हें द्वीपकल्प हीच मनुष्यजातीची आद्य जन्मभूमि, असें प्रसिद्ध जर्मन पंडित हेकेल म्हणतो. हें द्वीपकल्प ज्वालामुखी पर्वत, अग्नि वगैरे उत्पातांमुळें नामशेष झालें व एकाकालीं अस्तित्वांत असलेल्या या द्वीपकल्पाचा बहुतेक भाग समुद्राच्या पोटांत गडप झाला असून त्याचे कांहीं भाग मात्र अवशेष राहिले आहेत. व त्यावरून मनुष्य जातीच्या प्राचीन स्थितीचें फक्त अनुमान करतां येतें.

पुढें मनुष्यजातीची वाढ झाल्यामुळें तिनें दुसऱ्या द्वीपकल्पाकडे मोर्चा फिरविला, परंतु हेंही आज अस्तित्वांत नाहीं. हें दुसरें द्वीपकल्प, **आटलांटिस** असून त्याचा विस्तार अफाट म्हणजे यूरोपापासून अमेरिकेपर्यंत होता. कालांतरानें यांतील मनुष्यें सर्व पृथ्वीभर पसरल्यानंतर तेंही जलप्रलयानें नष्ट झालें. नोव्हाचा जलप्रलय, डुकेलियनचा पूर वगैरे अनेक दंतकथा यासंबंधानें जगांत प्रचलित आहेत.

या नंतर कांहीं कालानें यूरोप हें द्वीपकल्प पांचव्या मानववंशाच्या वसतिस्थानासाठीं उदयास आलें. समुद्रांतून उत्पन्न झाल्यानंतर बराच कालपर्यंत यूरोप हें दलदलीचें ठिकाण होतें. त्याचप्रमाणें हिमालयाच्या दक्षिणेस उद्भूत झालेलें हिंदुस्थान हेंही दलदलीचें अतएव मनुष्यवस्तीस नालायक होतें व त्या ठिकाणीं आटलांटिस द्वीपकल्पातील अनेक लोकांनीं हिमालयांतून हिंदुस्थानांत प्रवेश केला व तेथें आपली उच्च संस्कृति स्थापित केली. पुढें कालांतरानें या जागीं आर्य लोकांनीं प्रवेश केला व हेंच हल्लींचें हिंदुस्थान व त्या ठिकाणीं आर्य लोक आहेत. आर्यांचा वंश पांचवा मानववंश असून आटलांटिस द्वीपकल्पामधून तो ख्रिस्ती शकापुर्वीं सुमारें ८०,००० वर्षांपूर्वीं बाहेर पडला. आर्यांचा मुख्य नायक मनु होता. आर्य लोक अरेबिया, आशियाखंडाचा उत्तरेकडचा प्रदेश, यांत कांहीं दिवस मुक्काम करून अखेरीस आज ज्या ठिकाणीं गोबी नांवाचें अरण्य आहे त्या ठिकाणीं कायमची वस्ति करण्यास गेले. त्या काळीं तेथें समुद्र असून तेथील जमीन सुपीक होती. एकंदरींत तें लोकसंख्येच्या वाढीला व राहण्याला योग्य स्थान होतें. व तीच आमची जन्मभूमि होती.

आतां भविष्यकाळच्या द्वीपकल्पाकडे वळूं. मॅडम ब्लॅव्हॅट्स्की यांच्या मताप्रमाणें हें द्वीपकल्प पुर्वीं ज्या जागीं लेमूरिया द्वीपकल्प नामशेष झालें, त्या जागीं पासिफिक महा-

सागराच्या पोटांतून बाहेर पडणार आहे. शास्त्रीय ज्ञानाच्या वृद्धीसाठीं विलायतेंत निघालेल्या ब्रिटिश ॲसोसिएशनच्या म्हणण्याप्रमाणें हें द्वीपकल्प हल्लींच उदय पावूं लागलें आहे. आलास्का शेजारीं बॉगोस्लॉफ नामक बेटें उत्पन्न झालीं आहेत व यामुळें भूगर्भशास्त्रवेत्त्यांना मोठी भीति वाटूं लागली आहे. कारण त्यांचें मत असें आहे कीं, जितक्या झपाट्यानें हीं बेटें उद्भूत झालीं इतक्या झपाट्यानें हें भावी द्वीपकल्प तयार झालें तर त्यामुळें एवढा जलप्रलय होईल कीं, त्या योगानें सर्व जग बुडून जाण्याचा संभव असून, नोहाचा प्रलय हा त्याच्यापुढें कःपदार्थ आहे, असें म्हणावें लागेल !

हें नूतन द्वीपकल्प त्याच्या उद्गमसामर्थ्यावरून पहातां फिलिपाईन बेटें, जपान, ॲल्यूशियाखंडाच्या आग्नेय दिशेचीं बेटें, मलाया द्वीपकल्प, तसेंच बोर्नियो बेट वगैरे सुमारें चार हजार मैल प्रदेशावर पसरलें जाणार आहे. ”

दुसरे शोधकाचे ग्रंथांतील उतारा:—

The configuration of the earth at that time was such that land stretched in an unbroken, continued mass from (which is now) Mexico to Scotland. Southward it included tha greater part of what is now Brazil, and stretches across to what is now Africa, then sea for the most part, except for its northern portion. This northern portion stretched out a tongue of land, of which the present Canary Islands were the mountain tops, towards the great Atlantean continent, and a narrow strait between its extremity and the Atlantean shore was the only water it would have been necessary to cross in a journey from China to Peru. The greatest capital of this vast continent, was situated in what is now mid-ocean; between the cape Deyerde Islands and the West Indies. There was plenty of other land about the world. Australia, for instance, was three or four times as large as it is now, and was incalculably older land than Atlantis; for, going back many millions of, world's years ago there was a completely different configuration of the world's geography from that of the Atlantean period. But no where, except in the Atlantean continent was there any civilazation.

The people were innocent enough. They were under the very, benign rule of wise and loftyminded emperors; + + they were docile, industrious and peaceful, so that there was no Extreme poverty amongst them, no fretful discontent. Public institutions were designed for the welfare of all and life was much smoother all arround than with us. The arts and sciences were developed to a high degree. Writing, painting, architecture, and sculpture were all practised as freely as amongst ourselves, and the engineering work accomplished was on a scale that would dazzle the builders of the Forth Bridge or the Nile Dam. Though they had no steam machinery, they had control of some natural repulsive force which enabled Atlanteans to navigate the air in a way we have not yet been able to imitate. Their airboats emitted an energy that at the same time kept them suspended above the earth's surface, and could be employed to drive them in any required direction. Their chemistry had advanced to a point which we have not yet reached: they

had got the secret of transmutation, so that manufacture of gold was a regular branch of industry. "

" त्यावेळीं भूगोलरचना अशी होती कीं, आजच्या मेक्झिकोपासून तों स्कॉटलंडपर्यंत एकसारखा अविच्छिन्न भूप्रदेश पसरला होता. दक्षिणेकडे आजमितीच्या ब्राझिलपासून आफ्रिकेपर्यंतचा सर्व भाग त्यांत अंतर्भूत झाला होता व उत्तरेकडील भागाशिवाय वाकीचा भाग जलमय होता. उत्तरेकडील भाग म्हणजे आज ज्याला कॅनरी बेटें म्हणतात तो त्या काळीं पर्वतशिखरासारखा होता व हा उत्तरेकडील विस्तार ॲल्यूशियन द्वीपकल्पापावेतों पसरला होता. हा पर्वत व ॲल्यूशियन द्वीपकल्पाचा किनारा यांच्या दरम्यान खाडी होती. व चीनपासून पेरूपर्यंतच्या प्रवासांत त्या वेळीं इतकाच काय तो जलमय भाग होता. या अफाट द्वीपकल्पाची बडी राजधानी वेस्ट इंडिज व केपडीव्हर्डीज् बेटें यांच्या दरम्यान समुद्राच्या मध्यभागीं होती. या द्वीपकल्पाखेरीज जगांत इतर पुष्कळ भूप्रदेश होता. उदाहरणार्थ, ऑस्ट्रेलिया हा आजच्या पेक्षां तेव्हां चौपट किंबहुना पांचपट मोठा होता. व ऑटलांटिस द्वीपकल्पापेक्षांही तो देश जुनापुराणा होता. कारण, लाखों वर्षांपूर्वींची भूगोलरचना पहातां ती आटलांशियन कालापेक्षां अगदीं भिन्न असल्याचें दिसतें. **परंतु त्या काला इतकी सुधारणा मात्र कोणत्याहि कालांत दिसून येत नाहीं.**

त्या काळचे लोक अगदीं निरुपद्रवी असत. व त्यांच्यावर राज्य करणारे बादशहा सुज्ञ व उदात्त विचारांचे असल्यामुळें लोक सुखी होते. * * * * ते हाडाचे गरीब, उद्योगी व शांतचित्त असल्यामुळें ते अत्यंत दारिद्र्यांत नसत, व तीव्र असमाधान त्यांना माहीत नव्हतें. यच्चयावत् सर्व लोकांच्या उपयोगीं पडतील अशा सार्वजनिक संस्था त्यांच्यांत होत्या व आयुष्य आजच्यापेक्षां सुरळीत व सुखावह होतें. कला व शास्त्रें यांची प्रगति बऱ्याच उच्च दर्जाची होती. लेखनकला, चित्रकला व शिल्पकला आजमितीप्रमाणें होत्या. व त्यावेळचीं इमारतीचीं कामें आजकालच्या इंजिनियरिंग कामांना खालीं मान घालण्यास लावणारीं होतीं. त्यांना वाफेच्या शक्तीनें यंत्रें चालविण्याची कला अवगत नव्हती हें खरें; परंतु हवेंतून विमानें त्यांना इतकीं हुकुमी चालवितां येत कीं, त्याचें अनुकरण आजकालच्या स्थितींतही करतां येत नाहीं. शिवाय त्यांच्या विमानांत अशी कांहीं शक्ती होती कीं, तीं पाहिजे तशीं हवेंत तरंगू शकत व त्यांना तीं हव्या त्या दिशेनें नेतां येत असत. रसायनशास्त्रामध्यें त्यांनीं इतकें प्रावीण्य संपादन केलें होतें कीं, तें आपणामध्यें **आजही दिसून येत नाहीं.** त्यांना किमया करण्याचीही विद्या अवगत होती व तिचा प्रसार इतका होता कीं तो एक धंदाच होऊन बसला होता.

ईजिप्त किंवा मिसर देशांतील थोरली पिरामिड ही किति पुराणी आहे, याबद्दल सिनेट म्हणतो.

" The great pyramid was built, not in the reign of Kufu or Ceops, 4000 or 5000 years before Christ, but at a period more like 200,000 years ago, under the direction of authorities, who foresaw that in the changes with which geography was threatened, it would for a time lie under water. They wished it to survive any such experience and therefore, adopted the very stable form we see.

तो (मिसर देशांतील) भव्य मनोरा ख्रिस्तापूर्वी चार पांच हजार वर्षांपुर्वी कुफू किंवा क्रीऑप्स याच्या कारकीर्दींत बांधला नसून आजमासें **दोन लाख वर्षांपूर्वी** बांधला होता. तो बांधणारांनीं जलप्रलयाची भावी स्थिति लक्षांत आणून त्यांतून त्याचें संरक्षण व्हावें एतदर्थ त्याची इतकी मजबूत रीतीनें उभारणी केली व ती आज आपल्या समोर आहे.

A human skeleton beneath the chalky Boulder clay of Eastern England has been found. If we take the age of the skelelton anterior to the C. B. cley its age may be anything 10,000 to 1,00,000 years.

The Bombay Gazette Feb. 26-1912.

" ईस्टर्न इंग्लंडमधील चॉकी बंदर क्रेमधील भागाच्या पोटांत मनुष्याच्या हाडांचा एक सांगाडा सांपडला आहे. तो चॉकी बंदर क्रेच्या पूर्वी किती वर्षांचा असावा याचा विचार केल्यास तो **दहा हजारपासून एक लाख** वर्षांच्या पूर्वींचा असावा असें दिसतें.

बॉंबे गॅझिट, फेब्रुअरी २६ सन १९१२,

(या दोन उताऱ्यांवरून हें जग होऊन सहा हजार वर्षें झालीं हें बायबलाचें मत खरें कीं त्यास अनेक युगें झालीं हें पुराणमत खरें, याचा निवाडा दिसून येईल.)

पुराणांत वर्णिलेल्या गूढ विद्यांच्या ज्ञानानें अंगीं काम सामर्थ्य येऊं शकतें याबद्दल हा उतारा पहा.

" It is quite within the power of ocultist to disintegrate physical objects, transport them to a distance, and reintegrate them there, so that, in effect, a person possessing this power would possess himself practically of anything he coveted; The gold in the cellars of the Bank of England, for example-without stirring out of his arm-chair at home. "

सृष्टींतील गूढ शक्ति ज्यांनीं आपल्या स्वाधीन करून घेतल्या असतील त्यांना जड भौतिक वस्तू आपल्या सामर्थ्यानें एका ठिकाणाहून उचलून दूर अंतरावर नेणें, त्या परत जागच्या जागीं नेऊन ठेवणें हें अगदीं शक्य आहे. याचा अर्थ हा कीं, असल्या ज्ञानानें संयुक्त असलेला मनुष्य आपल्या खुर्चीवरून न हालतां पाहिजे ती वस्तू त्या ठिकाणीं उत्पन्न करूं शकेल. उदाहरणार्थ, इंग्लंडच्या बॅंकमधील तळघरांत सांठविलेलें सोनेंही आपल्यापाशीं तो काढूं शकेल.

यावरून ' बाणकन्या ' उषा हिचे रंगमहालांत तिच्या प्रियसखी चित्रलेखेनें तिचा हृदयवल्लभ अनिरुद्ध गुप्तपणें आणून पोंचविला असेल हें असंभाव्य कां वाटावें ?

हे उतारे वाचले असतां वाचकांची खात्री होईल कीं ' सृष्टि उत्पन्न झाल्यालाच मुळीं सहा हजार वर्षें झालीं. पूर्वी माणसें रानटी होतीं. पुराणांतील गोष्टी म्हणजे कांहीं तरी काल्पित रचना आहेत, इत्यादि समज चुकीचे आहेत. पुराणांत लिहिलेल्या गोष्टी खऱ्या आहेत. आणि आपल्याला जर आपली उन्नति करून घेणें असेल, तर पुराणोक्त मार्गाचाच अवलंब केला पाहिजे. आणि इतकी खात्री पटली म्हणजे या पुराणांचा एकंदर कटाक्ष काय हें शोधण्याचें त्याचे मनांत येईल. व तें आलें म्हणजे त्यास आढळेल कीं पुराणांचा सर्व कटाक्ष ' धर्मनिश्चय व धर्मरक्षण ' करणें इकडे आहे आणि हा असणें जरूरच आहे. कारण हींच पुराणें जर आमचे ध्यानीं मनीं नव्हत्या अशा अनेक जुन्या

जुन्या गोष्टी काढून व अनंत ब्रह्मांडाच्या घडामोडी आणि उत्पत्ति–स्थिति–लय आमचे पुढें मांडून यावत् दृश्याचे क्षणिकत्व उभें करणार व तेणेंकरून आमचे मनाला नसती असंष्ठुलता किंवा चंचलता उत्पन्न करणार तर त्या त्यांच्या कृतीचें परिमार्जनहि त्यांनींच– केलें पाहिजे, नाहीं तर, तीं अपराधी ठरतील. आणि हेंच या पुराणांनीं केलें आहे. यांनींच निष्कल, निर्विकार, अनश्वर, शाश्वत, अविनाशि व सनातन असें पद जीवांस कसें प्राप्त होईल; या संसारसिंधूंतील क्षणोक्षणीं आथडणाऱ्या लाटांच्या गचक्यांतून पार पडून अभंग अशा खडकावर मनुष्य कसा जाऊन बसेल, याची आनुभविक आणि खात्रीची युक्ति, जर ब्रह्मांडांत कोणत्याहि ग्रंथांनीं दाखविली असेल तर ती याच ग्रंथांनीं दाखविली आहे. अर्थात्, परमात्म्याला जसें ' भयकृत्, भयनाशनः ' म्हटलें आहे, त्याप्रमाणेंच हे ग्रंथ दृश्याची असंष्ठुलता दाखवून प्रवृत्तिपर जीवांची वृत्ति क्षणक्षर विचलित झाली असेल तर तेच पुढें असा रामबाण उपाय सुचवितात कीं, जेणेंकरून सदैव ती अविचलच राहील. " **यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते** " असा अविकंपयोग हेच ग्रंथ आम्हांस शिकवितात. अर्थात् हे ग्रंथ निर्दोष आहेत इतकेंच नव्हे तर आम्हांस सर्वथा आश्रयणीय आहेत. आणि या ग्रंथांनीं हें अविनाशित्व, हें अविकंपित्व संपादण्याचा आम्हांला कोणता उपाय सुचविला तर ' धर्म ' आणि विशेषतः या आर्यभूमीला तर धर्म हा एकच पुरुषार्थ आहे असें म्हटलें तरी चालेल, अर्थ, काम हीं आमचीं मुख्य ध्येयेंच नव्हत. ही भूमी व हींतील लोक हे केवळ धर्माकरितांच निर्माण केले आहेत. बिझांटबाई म्हणतेः—

" When the Nations of the earth were sent forth one after the other, a special word was given by God to each. To Egypt in old days the word was Religion; to Persia, Purity, to Chaldia, Science, to Greece Beauty; to Rome, Law; and to India, the eldest born of His children, He gave a word that summed up the whole in one, the word *Dharma*. That is the word of India to the world.

भावार्थः—ईश्वरानें राष्ट्रांच्या उत्पत्तीबरोबर भिन्न भिन्न राष्ट्रांना पृथक् कामगिऱ्या सांगितल्या. जुन्या मिसरदेशाला, ईशभक्ति; इराणाला, शुचिर्भूतता; कॅल्डियाला, शास्त्राभ्यास, ग्रीसला, सौंदर्य; रोमला, कायदेबाजी; आणि या सर्वहि राष्ट्रांत वयानें वडील अशा या भरतभूमीला वरील सर्वहि राष्ट्रांचीं ध्येयें ज्यांत एकवटलीं आहेत, असा एकच मंत्र सांगितला आणि तो मंत्र म्हणजे " धर्म "

स्वामी विवेकानंद म्हणतातः

" *In religion* lies the vitality of India and so long as the Hindu race do not forget the great inheritance of their fore-fathers, there is no power on earth to destroy them. "

Now a days every-body blames those who constantly look back to their past. It is said that so much looking back to the past is the cause of all India's woes. To me on the contrary, it seems that the opposite is true. The more, the Hindus study the past, the more glorious will be their future, and whoever tries to bring the past to the door of every one is a great benefactor to his nation "

भावार्थः—" हिंदुस्थानचें सर्व चैतन्य धर्मांत आहे. जोपर्यंत भारतवासीय आपल्या

या वडलार्जित संपत्तीची उपेक्षा करणार नाहींत, तोंपर्यंत त्यांचा नायनाट भूतलावरील कोणतीहि राष्ट्रशक्ति करूं शकणार नाहीं.

अलीकडे गतकाळाकडे बघणारांस जो तो दोष देतो आणि म्हणतो कीं या पुराणप्रियतेनेंच तर ही सारी विपत्ति आली. पण माझें मत उलट आहे, मला वाटतें **भारतवासी जन आपल्या गत इतिहासाचें जों जों अधिक परिशीलन करूं लागतील तों तों त्यांचा उत्कर्ष होईल. व जे कोणी या कालाचे अभ्यासाचीं साधनें त्यांचे हातीं देतील ते आपले राष्ट्राचे फार मोठे उपकर्ते आहेत, असें मी समजेन.** स्वामी विवेकानंदांचें हें म्हणणें केवळ प्रेमभरांतलें किंवा अभिनिवेशानें प्रेरित नव्हे. आमचे सनातन धर्माची महती व व्याप्ति अशीच कांहीं विलक्षण आहे. बिझांटबाई आमचे सनातन धर्माविषयीं बोलतांना म्हणतेः—

" It had served as the model, a world-model for a nation. A religion, embracing the heights and depths of human thought, able to teach the ryot in his field, able to teach the philosopher and metaphysician in his secluded study, a world-embracing religion, had been proclaimed through the lips of the Rishis of this first offshoot of the Race. Not only a religion but also a polity, an economic and a social order, planned by the wisdom of a *Manu*, ruled at first by that Manu himself. Not only a religion and a polity, but also the shaping of the individual life on the wisest lines—*The successive Varnas, the successive Ashramas* the stages of life, in the long life of the individual were marked in the castes, and each caste-life of the embodied Jivatma reproduced in its main principles, in the individual life, the Ashramas through which a man passed between birth and death. Thus, prefectly thought out, thus marvellously planned this infant civilization was given to the Race as a world model to show what might be done when wisdom ruled and love inspired.

भावार्थः—हा सनातन धर्म म्हणजे यावत् जगतांतील राष्ट्रांचा कित्ता—कारण त्यांत सर्वांची सोय आहे. तो इतका विश्वव्यापी आहे कीं, त्यांनीं मानवी विचारांची सर्व उंची खोली व्यापिली असून शेतांतल्या शेतकऱ्यालाहि तो ज्ञान शिकवितो; बरें, एकांतांत तात्विक किंवा अधिभौतिक विचार करीत बसलेल्या जिज्ञासूनांहि अक्कल सांगतो आणि असला हा सर्वव्यापी धर्म मानवजातींतील प्रथमशाखेंतील ऋषिवर्यांचे मुखांतून प्रकट झाला. बरें. हा केवळ धर्मच नव्हे. तर यांत व्यवहारांतील सांपत्तिक व सामाजिक व्यवस्थेचीहि सर्व घटना आहे. ही व्यवस्था शहाण्या मनूनें स्वतः बसवून आपण स्वतः ती वापरून दाखविली. बरें, इतकेंच करून या धर्माची कर्तबगारी संपली नाहीं. तर प्रत्येक जीवात्म्याचे उन्नतीचाहि मार्ग, त्यानें क्रमशः चढत जाणारे वर्णाश्रम धर्मांचे नियम घालून, फारच चतुराईनें आंखून दिला. या वर्णाश्रमाचे अंगभूत जातीभेद ठरले व प्रत्येक जीवात्म्यानें आपले कर्मानुसार या जातींतून वर चढत जावें असें केलें. याप्रकारें अद्भुत चतुराईनें आंखलेला व पूर्ण विचारांतीं निर्माण केलेला हा धर्म जगताला कित्ता देण्यासाठीं जेथें शहाणपणाचाच अंमल व

प्रेमाची स्फूर्ति हीं नियामक आहेत अशा स्थितींत मनुष्याचा उत्कर्ष कसा होतो हें दाखविण्यासाठींच मानवी जातीला दिला गेला आहे.

असा जर सर्वकामप्रद धर्म सुदैवानें आपले ऋषिवर्यांनीं आपली हक्काची दौलत म्हणून आम्हांस दिला आहे, तर तो सोडून आपण दीन होऊन दुसऱ्याचे दारीं भीक कां मागावी ? आपण असे परप्रत्ययनेय कां व्हावें ? पण आजकाल पहावें तों परप्रत्ययनेयतेची अगदीं परमावधी झाली आहे. रामकृष्ण परमहंसापुढें एक तरुण मनुष्य अक्षय युरोपियनांची प्रशंसा करी व आमचे शास्त्रांची निंदा करी. असें असतां एक दिवशीं तो म्हणाला, ' **गीतेसारखा ग्रंथ नाहीं.** ' तें ऐकून परमहंस म्हणाले, " मला वाटतें कोणा युरोपियन पंडितानें गीतेची स्तुति केली असावी; म्हणून हा बेटा त्याची री ओढतो आहे. "

या स्थितीकडे पाहून स्वामी विवेकानंद म्हणतात.

" O India, this is your terrible danger. Ths spell of imitating the west is getting such a strong-hold upon you, that what is good or what is bad is no longer decided by reason, judgement, discrimination, or reference to the shastras. Whatever ideas, whatever manners the white men praise or like, are good; whatever things they dislike or censure are bad ! Alas ! What can be a more tangible proof of foolishness than this ?

The westerners disapprove of our dress, decorations, food and ways of living therefore, they must be very bad; the westerners condemn image-worship as sinful, surely then image worship is the greatest sin, there is no doubt of it.

* * * *

The westerness hold caste distinctions to be obnoxious-therefore, let all the different casts be jumbled in to one !

भावार्थः—हिंदुस्थाना, ही परप्रत्ययनेयता तुला मोठा दगा करील. परंतु हिचा तुजवर एवढा जबर अंमल बसत चालला आहे कीं, हिजपुढें सुविचार, न्याय, विवेक किंवा शास्त्रोक्ति यांच्या आधारानें बऱ्या वाइटाचा निवाडा करण्याचें तुला सुचेनासें झालें आहे. गोरे लोक ज्या रीतीभाती पसंत करतील त्या काय त्या चांगल्या; ते नापसंत करतील त्या वाईट; हेंच तुझें शास्त्र. हरहर ! अरे ! मूर्ख मूर्ख तो याहून दुसरा कसा असतो ?

" आपला पोषाख, आपले अलंकार, आपलें खाणें, आपली रहाणी पाश्चात्यांला नापसंत आहे. त्या अर्थीं अलबत हीं सर्व वाईटच असलीं पाहिजेत, ते मूर्तिपूजेचा निषेध करितात. त्या अर्थीं मूर्तिपूजा हें महत्पातक असलेंच पाहिजे. त्यांत शंका कशाची ?

" आपल्यांतील जातीभेद पाहून ते नाकें मुरडतात, तेव्हां त्याला तिळांजली देऊन सबगोलंकार केलाच पाहिजे. अशी तुझी मति फिरून गेली आहे. "

स्वामींच्या या वर्णनांत तिळप्राय अतिशयोक्ति नाहीं. हा प्रकार सर्वत्र बळावत आहे. पण कोणीहि असा विचार करीत नाहीं कीं एकाला जें भक्ष्य होतें तेंच दुसऱ्याला

१ आम्हांस तरी आमचे ग्रंथाचे मंडनार्थ हे परक्यांचे अभिप्राय द्यावे लागत आहेत, या प्रसंगाचें कारण हेंच आहे. सर्व वाचक आमचे शास्त्रावर विश्वास ठेवणारेच असते तर ' घरीं कामधेनु, पुढें ताक मागे ' असा अनिष्ट प्रसंग आम्हांवर येताना.

विष असतें अशा अर्थाची इंग्रजींत एक म्हण आहे, तोच प्रकार येथें आहे. पाश्चात्यांच्या रीतीभाति त्यांना हितकर झाल्या म्हणून तुम्हांलाहि त्या हितकारक होतीलच हा न्याय कोठून आणिलांत? एका जातीचे झाडाचें खत दुसऱ्या जातीचे झाडाला मानवत नाहीं, ही जर वनस्पतींत देखील प्रतीति येते, तर परक्यांचें प्रत्येक कलम तुम्हांस सुखावह होईल हें कशावरून ? लॅपलंडांतील रेनडिअर व एस्किमो आणि सहारा वाळवंटांतील उंट व सारवान या दोहोंना एकच रहाणी सारखी सुखावह होईल काय ? मोरोपंत म्हणतात. **"यज्जीवन जीवन तो दुग्धीं वांचेल काय हो मीन"** ? दूध हें पाण्यापेक्षां दिसण्यांत अधिक मनोहर, जिव्हेस मधुरतर, व जीवनास अत्यंत पुष्टिप्रद, असें जरी आहे; तरी केवळ पाण्यांतच ज्याची उपजनिपज अशा मत्स्याला पाण्याचे ऐवजीं दुधाचें भांड्यांत सोडलें तर तो त्यांत जगेल काय ? याचा कांहीं विचार करा. **ही आपली आर्यभूमि ही भोगभूमीच नव्हे. हींतील कुरुक्षेत्र** (field of action) देखील **धर्मक्षेत्र** आहे, इकडे लक्ष पोंचवा. विवेकानंदाचें वरील म्हणणें हें कांहींसें धर्मदृष्टीचें म्हणून व्यवहारांत विशेष आदरणीय नव्हे, असें कोणास वाटेल; तर आजकाल आम्हीं आपली पूर्वापार आलेली रहणी सोडून खाणें पिणें इत्यादिकांत परकीयांचें अनुकरण करीत आहा, तेंहि आम्हांस किती घातक होत आहे, याबद्दल सुप्रसिद्ध डॉक्टर कुन्हे यांनीं आपले ग्रंथांत एक समान स्थितींतल्या लोकांचें उदाहरण दिलें आहे. तें त्यांच्याच शब्दांनीं येथें वाचकांकरितां देतों. त्याकडे वाचकांनीं लक्ष्य द्यावें.

" I cannot refrain here from publishing part of a letter received by me from a distant land, from an enthusiastic missionary in Henolulu. He wrote—" The natives here before the white man was known, lived exclusively upon Poi (consisting of Taro root beaten into paste with water), with bananas and other fruits. *Their only drink was pure water. They thus lived on a purely natural diet and their stature was gigantic, they were overflowing with health and strength.* But in the annals of Hawaii, the name is even recorded, of the Hawaiian chief who first-on May 18th 1819–openly changed his manner of living Pork has now became the national food and gin the national beverage; *but with what results !* The majority of the natives (Kanakas) suffer from eruption of the skin, and asthma; sexual diseases are common and there is a great tendency to leprosy, which reaps a rich harvest amongst them. "

We see, then, how the natives on the new manner of living brought to them by our much lauded civilization, at once became diseased. * * In this case, the *warm tropical climate* was most favorable to the propagation of the disease, which in a cold climate like ours, would have been much slower in making its appearance. "

भावार्थः—' होनोलुलु येथील एका उत्साही मिशनऱ्यानें लिहून पाठविलेली हकीगत येथें दिल्यावांचून मला रहावत नाहीं. तो मिशनरी लिहितो कीं, या देशांतील रहिवासी, गोरे लोकांची माहिती होण्यापूर्वीं कंदमूळफळावर रहात आणि शुद्ध पाणी हेंच त्यांचें पेय होतें. या स्वाभाविक आहारावर असतांना, ते शरीरानें फार धिप्पाड असत. व त्यांची शक्ति व आरोग्यता जणूं उतास जात आहे, असें वाटे. परंतु सन १८१९ साली ता० १८ मे

रोजीं तेथील राजानें उघड उघड आपली पूर्वींची रहाणी टाकून युरोपियन तऱ्हा पत्करिली. मग काय, ' यथा राजा तथा प्रजा. ' तेव्हांपासून तेथें सर्वत्र मांसाहार व मद्यपान यांचा प्रघात पडला. परंतु, त्याचे परिणाम किती भयंकर सांगावे ! यामुळें तेथील रहिवाशांपैकीं अधिक संख्येला त्वग्रोगानें व्यापिलें आहे. शेंकडोंना दमे लागले आहेत. जननेंद्रियांचे रोग तर घरोघर झाले आहेत. आणि रक्तपितीवर बहुतेक प्रकृतींची धांव गेली आहे. '

कुन्हे म्हणतो:—" एतावता, आमच्या अत्यंत नांवाजलेल्या सुधारणेनें साध्या राहणीच्या लोकांत रोगाचा फैलाव कसा झाला याचें रहस्य असें आहे कीं, तो देश उष्ण हवेचा असल्यानें आमचे थंड हवेंत जे परिणाम होण्यास अत्यंत दीर्घ काल लागेल ते तेथें ताबडतोब झाले. "

आह्मी वर म्हटलें आहे कीं, ' एकास अमृत तें दुसऱ्यास विष ' त्याचेंच हें उदाहरण आहे. गोरे लोकांना तें खाद्यपेय हितावह झालें म्हणून त्यांनीं त्याची सहजच प्रशंसा केली असेल यांत त्यांचा दोष किंवा कुभाव कांहीं नाहीं. परंतु ज्या भिन्न हवेंतील लोकांनीं अनुकरण केलें त्यांना आपला विचार पाहणें जरूर होतें, इकडे वाचकांनीं लक्ष पोंचवावें.

स्वामी विवेकानंदाचें परानुकरणाविरुद्धचे म्हणणेंहि खरेंच आहे. तथापि, त्यांचे इतका या परानुकरणाचा तीव्र निषेध आह्मी केला नसता; परंतु दुर्दैवानें या अनुकरणांत प्रकार झाला आहे तो कोंकणांत पिकलेल्या फणसाचे वाटणींत म्हणतात " गरेगरे मालकाला व शेंडे बुडखे रेडकाला ' तशांतला आहे. युरोपियनांचें खरें युरोपियनत्व ज्या गुणांत आहे, त्यापैकीं एकहि गुण आह्मी उचलिला नाहीं. आमचे वाङ्मयांत व क्रमिक पुस्तकांत पाश्चात्यांचे सद्गुणाचे प्रशंसेचे लेख देखील तुटपुंजेच आढळतात! त्यांची **उद्यमपरता**, त्यांची **चिकाटी**, त्यांचें **कालनेमित्व**, त्यांची **ज्ञानलालसा**, त्यांची **सर्वगामिता**, त्यांचें **साहस**, त्यांचा **कल्पकपणा**, त्यांची **दीर्घदृष्टि**, त्यांची **स्वदेशप्रीति**, त्यांचा **नेमस्तपणा**, त्यांची **दक्षता**, त्यांचा **धोरणीपणा**, त्यांची **दमदारी**, त्यांचा **नियमितपणा**, त्यांची **महत्वाकांक्षा**, त्यांची **स्वालंबनप्रियता**, त्यांची **प्रसरणशीलता**, त्यांची **कार्यैकपरता**, त्यांची **विद्याव्यसनिता**, त्यांची **टेंक**, त्यांचा **पोंच**, त्यांची **सफाई** इत्यादि इत्यादि जे अनेक स्पृहणीय व उदाहरणीय गुण त्यांच्यांत आहेत व जे **भगवत्कृपेनें** आपणांस नुसत्या दूरच्या अख्यायिका नसून आज प्रत्यक्ष दरघडी पहावयास सांपडत आहेत, त्यांतील एक एक तरी आमच्यांतून कोणी उचलिला आहे काय? निदान असल्या गुणांचें प्रेम तरी आमचे हृदयांत अधिरूढ झालें आहे काय ? सांगावें. हें जर नाहीं, आंतील दाणा किंवा मगजी जर आमचे हातीं लागत नाहीं, तर केवळ वरील सालपटें किंवा टरफलें आह्मी पोटांत कोंबल्यानें आम्हांला पुष्टि कशी येईल ? वाल, मूग हरभऱ्यांच्या उसळी खातांना आंतील दाण्यांमुळें, वरील टरफलेंहि खाल्लीं तरी रुचतात व पचतात; परंतु, आंतील मगज वेगळे करून फक्त सालेंच खाल्लीं तर हितकारक होतील काय? याचा विचार पहा. नुसतें बाह्यांग युरोपियन केल्यानें तुह्मी विटंबनेस मात्र पात्र व्हाल. प्रसिद्ध लेखक अडिसन किंवा विष्णुशास्त्री हे अबोल होते, म्हणून एखाद्या अक्षरशत्रु मुखस्तंभास अडिसनची योग्यता येईल काय ? याचा विचार करा. मुखस्तंभता ही जरी अडिसनची एक आनुषंगीक खुण असली तरी त्याचें खरें अडिसनत्व लेखनपटुतेंत होतें, हें लक्ष्यांत पाहिजे.

त्याचप्रमाणें इंग्रजांचें इंग्रजत्व त्याचें चहा, कॉफी, सोडा, लेमोनेड पिण्यांत, मटन खाण्यांत किंवा बूट पाटलोणींत नाहीं. आम्हांस तर वाटतें कीं, असे जे बाह्यात्कारीं इंग्रजाचा वायफळ आव आणणारे आहेत, ते एका अर्थीं दण्डच्चच आहेत. इंडियन पिनलकोडांतील कलम १७० चे टापूंत असे लोक येतात असें म्हटलें पाहिजे. कारण इंग्रजांचें इंग्रजत्व अंगीं नसतां त्याचा वेष घालून बाह्य आव आणणें म्हणजे नसता अधिकार मिरवणें, अशांतलेंच आहे. याकरितां हा नसता आरोप आणण्याचा धंदा सोडून आपलें जें निर्विवाद वडिलार्जित वतन आहे त्याचीच वहिवाट करून तें उर्जित दशेस आणण्याचा आह्मी यत्न करावा. तें वतन म्हणजे " **धर्मरक्षण**, धर्माचें पुनरुज्जीवनः कारण आपली शेती म्हणजे **धर्मक्षेत्र**, **धर्माची खेती** " आहे, हें विसरतां कामा नये. आणि ती जशी आपणांस श्रेयस्कर होईल, तसा इतर धंदा व्हावयाचा नाहीं. याकरितां आपले वर्णाश्रम धर्म उजळा. आपले देव, दैवतें, तीर्थें, क्षेत्रें, मंत्र, तंत्र यांचें पुनः प्रतिष्ठापन करा. ब्राह्मण्य उजवा.

हा आमचा उपदेश ऐकून पुष्कळजण आम्हास हंसतील. ते म्हणतील कीं, आह्मी कोणत्या रंगांत आहों आणि हा भ्रमिष्ट गृहस्थ आम्हास हें नुसतेंच काय सांगत बसला आहे ! आह्मी शेंड्या साफ काढल्या, बाल राखले, कोट जाकिटें, बुटपाटलोणी चढविल्या, नेकटाय देखील ठांसले. इराण्याचा चहा, मेसांतलें डीश, चिरूट, पेग सर्व कांहीं अभ्यस्त झालीं. आतां, फक्त मडम बायको करावयाची राहिली आहे, म्हणजे झालों साहेब. किंवा ' म्हणजे तरी कशाला ? मडम बायको नाहींच झाली, तर बायकोच मडम करूं. करूं नाहीं, केल्यासारखीच आहे. तिलाहि बूट, स्टॉकिंग, जॅकीट, पॅरसोल वगैरे चढविलेच आहेत. आतां लहंगा आणि बॉनेट राहिलीं आहेत. तेवढीं चढवावयाची; आणि जुन्या वेडगळ धर्मापैकीं मंगळसूत्र व टिकली हीं राहिलीं आहेत तीं उडवायाचीं इतकीच शिलकी आहे. म्हणजे, बहुतेक बारा आणेवर उभयपक्षीं साहेबी अंगीं भिनली देखील, आणि आतां हे भ्रमिष्ट म्हणणार कीं, त्या जुन्या जख्खड, खप्पड, मृतप्राय धर्माचें पुनरुज्जीवन करा ! (घोडा आजारी झाला तर त्याला एका गोळीस दुःखमुक्त करण्याचा आजकालचा विसावे शतकांतील शिधा उपाय सोडून, म्हणे त्या सांगाड्याला औषध पाजीत बसा; काय शहाणपण !) त्या जुन्या, जख्खड, खप्पड धर्माचें पुनरुज्जीवन कसलें करितां ?

यावर आमचें असें म्हणणें आहे कीं, ठीक आहे. तब्बेत गरम होऊं देऊं नका. साहेब, युरोपिअन होतां काय? व्हा. पण मात्र खरे खरे अस्सल जातिवंत युरोपिअन व्हा. **ज्यांनीं जडाला देखील चेतनाची कामगिरी दिली आहे, ज्यांनीं समुद्रावरून पायवाट केली आहे, ज्यांनीं चतुःखंड पृथ्वीचें ओसरी आंगण करून सोडिलें आहे, ज्यांनीं सूर्यमालेंतील जगड्वाळ गोलांचेंहि वजनमाप काढिलें आहे, ज्यांनीं विद्युल्लतेसारख्या चपल जघनेलाहि दासी करून वारा घालावयास लाविलें आहे किंवा दूतीप्रमाणें संदेशवाहिनी करून सोडिली आहे, ज्यांची ज्ञानतृष्णा अखंड विजृंभिणी आहे**, असल्या आश्चर्यकारक करणीचे कर्ते इंग्रजयुरोपिअन—तुम्ही होऊन दाखवा. म्हणजे मग आम्ही आपलें हें जख्खड धर्माचें, हें वर्णाश्रमाचें, हें ब्राह्मण्याचें घोडें मागें घेतों. मुळींच पुढें आणीत नाहीं. कारण आमची साफ खात्री आहे कीं खरा खरा इंग्रज आहे तो

आज नाहीं उद्यां ब्राह्मण होणारच. अमेरिका तर ब्राह्मण होण्याचे नादीं पक्की भरली आहे. आणि त्याचे मागून, अवकाशानें कां होईना, इंग्लंडहि होणार. इंग्लंडांत मद्यपाननिषेध सुरू झाला. इंग्लंडांत वनस्पत्याहाराविषयीं आदरबुद्धि सुरू झाली. प्राणायामाच्या शाळा सुरू होणार. योगाविषयीं प्रेम वाढत चाललें. अध्यात्मविचार बळावत चालला. भगवद्गीतेसारख्या ग्रंथांचा अभ्यास सुरू झाला. पुनर्जन्मादि गोष्टी लोक मानूं लागले.

या भगवद्गीतेबद्दल तर ब्रूकस्साहेब आम्हांस विलक्षण धास्ती घालितो आहे. तो म्हणतो:—

" If (*Gita*) is preeminently a *scripture* of the *future world-Religion, a gift of Indias' glorious past to the moulding of the still more glorious future of mankind. To think to hold it back is futile now: it has gone forth. Let Indians only see to it that they are not outstripped by the Barobarians of* the west in the vital understanding, in the consistent practice of the *live Yoga* of their own ancient Rishis. To understand and practise this means mastery, means Power–the one indisputable mastery of perfect service, the irresistible Power which alone the practical mystic, the Yogi after Shri Krishna's heart–can wield on Earth. Where he appears, things change and mould themselves. That which seemed distant, past all reach, comes near; what seems impossible is done. "

भावार्थ;—" भगवद्गीता हें हिंदुस्थानचेंच नव्हे तर यावत् जगताचें भावी धर्मपुस्तक आहे. व गतकालींच्या वैभवशाली आर्यावर्ताची पुढील मानवी उत्कर्षाला कारण होणारी अशी ही एक मानवजातीला देणगीच आहे, ही देणगी आतां आर्यावर्ताचे हातून सुटली; ती दुसऱ्याचे हातीं लागली. ती आतां दाबून ठेवूं पहाणें व्यर्थ आहे. आतां हिंदूंनीं—भारतीयांनीं—एवढें तरी जपावें कीं, ते ज्यांना पश्चिमेकडील रानटी लोक किंवा म्लेंच्छ म्हणून हिणवीत ते लोक आतां भारतीयांच्या पूर्वज ऋषींनीं या ग्रंथांत दाखवून दिलेला चालता बोलता योग तत्वतः समजून घेऊन तसा नित्यक्रमांत वागवून दाखविण्याचे कामीं या भारतीयांची आघाडी न मारोत; एवढी तरी बाजू आतां त्यांनीं संभाळावी. कारण, भगवद्गीतेचें खरें खरें मर्म समजणें व त्याप्रमाणें चालणें म्हणजे थट्टा नव्हे. त्याला अंगीं प्रभुत्व लागतें, सामर्थ्य लागतें, लुंग्या सुंग्यांचें, लेचापेचांचें तें काम नव्हे. अखंड लोकसंग्रह किंवा लोकसेवा करण्याची अंगांत ताकद लागते. आणि श्रीकृष्णाचे तालमींतला जो कोणी योगी असेल—**"नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एवच कर्माणि"** हें ज्यांचें ब्रीद बनलें असेल, असला मनुष्यच ही धमक बाळगूं शकेल. असला मनुष्य जेथें उभा राहील तेथील परिस्थिति तत्काल बदलून त्याला अनुकूल होते. जी कोणती गोष्ट पूर्वीं दूर किंवा अप्राप्तशी भासत होती, ती हाता-

---

१ जे शास्त्राचे नादीं लागले ते धार्मिक झालेच पाहिजेत, आज ना उद्यां. चॅनिंग म्हणतो:—"All true science is essentially religious : ' आणि इंग्रज लोक जरी आज अनावर विषयतृष्णेनें, भौतिकसुखाचे लालसेनें पछाडले आहेत, तरी ते सत्यशोधक व शास्त्रप्रिय असल्यानें कालांतरानें तरी ब्राह्मण होतील.

२ डा० खेडकर यांनीं नुकतेंच एका व्याख्यानांत सांगितलें कीं इंग्लंडांत एक लक्ष माणसें हिंदुस्थानापेक्षांहि अधिक आवडीनें आमचे वेदांताचें अध्ययन करीत आहेत.

पाशीं येऊन उभी रहाते. जी अशक्यशी वाटत असेल ती सिद्ध होऊन बसते. असलें कांहीं विलक्षण सामर्थ्य या गीतेंतील उपदेशाप्रमाणें वागणाऱ्याचें आहे. (तेव्हां भारतीयांस म्हणावें, सावध असा) "

वरील उताऱ्यावरून वाचकांचे ध्यानांत येईल कीं, भारतीयांची स्थिति कशी वड-वाघुळाप्रमाणें होणार आहे. ज्यांचें सोंग ते आणूं पहात आहेत त्यांची दृष्टि या सोंगाड्याचेच दौलतीकडे वळली आहे. मग आतां आपलें आहे तेंच आंवळून धरावें, तेंच राखावें, किंवा आपलें हातचें सोडून भारतीयांनीं दुसऱ्याचे मार्गे लागावें आणि मग 'तेल नाहीं तूप नाहीं धुपाटणें मात्र हातीं,' अशांतली गत होऊन बसावें, याचा त्यांनीं वेळींच विचार करावा. आम्हांला कोणी वेडे म्हणो, खुळे म्हणो. आम्हांस तर वाटतें कीं, आपलें जुनें वतनच वहिवाटावें. आमची ही भूमि, आमचीं हीं हाडें, धर्मकार्यार्थंच जर ईश्वरानें बनविलीं आहेत, तर तेंच कार्य आमचे हातून अधिक चांगल्या रीतीनें सिद्धीस जाईल. यांतच आम्ही यशस्वी होऊं, आणि आमचा धर्मोत्कर्ष झाला असतां, आमची आध्यात्मिक संपत्ति, आध्यात्मिक दृष्टि, वाढली असतां आम्हांला कशाचीच वाण पडणार नाहीं. शास्त्रांत म्हटलें आहे:—

'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं, तस्माद्धर्मं परमं वदंति"

किंवा

धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ॥

म्हणजे, "धर्मावर सर्व उभें आहे म्हणूनच धर्मास सर्वांत श्रेष्ठ गणतात." 'धर्मापासून अर्थ, कामही मिळतात. मग असला धर्म कां न सेवावा?

या धर्मरक्षणासंबंधें स्वामी विवेकानंद म्हणतातः—

"The Indian nation cannot be killed. Deathless it stands, and it will stand so long as that spirit shall remain as the back-ground, so long as her people *do not give up their spirituality*. Beggars they may remain, poor and poverty stricken; dirt and squalor may surround them perhaps through-out all time, but let them not give up their *God*, let them not forget that they are the children of the sages."

'*My Master*'

भावार्थ:—"हिंदुस्थान कधींहि नामशेष होणार नाहीं, तो अमर आहे. निदान जोंपर्यंत त्यानें आपलें अध्यात्म सोडिलें नाहीं, तोंपर्यंत त्याला भंग नाहीं. त्याला अठरा विश्वे दरिद्र येवो, अखंड चिंध्या वल्कलें नेसण्याची वेळ येवो, पण त्यानें आपल्या देवाला टाकूं नये; व त्यांतील लोकांनीं आपण ऋषींची संतति आहों ही गोष्ट विसरूं नये."

विवेकानंदासारखे जगन्मान्य, शास्त्रपरिष्कृत व उत्कट देशाभिमानी उपदेष्टे जर असें सांगतात तर आमच्या सारख्यानें अधिक काय सांगावें? कांहीं लोक म्हणतात अहो, पुराणें वाचून वाचून तुम्ही आम्हांस असले उपदेश करतां, पण तो काळ वेगळा; तें युग वेगळें. हल्लीं कलियुग आहे; आतां या जुन्या गोष्टी आपण करूं म्हटलें तर आपल्याला फायदेशीर व्हावयाच्या नाहींत. काळाचे ओघाबरोबरच ढकलत गेलें पाहिजे. या कलिकाळांत "न देवे देवत्वं, कपटपटवस्तापसजनाः" असें लक्षणच दिलें आहे. आणि अशा काळांत कसलें पुढें आणीत बसला आहां? हें आध्यात्मिक आणि धार्मिक; आणि तीर्थें व व्रतें; वर्णाश्रम-

धर्मे आणि देवदैवतें ! सारा भ्रम. या काळांत देव देखील गप्प गप्प बसला आहे. ते अवतार नि बिवतार, सगळी बोली रद्द आहे. तर अशांसाठीं आम्ही पुढील उतारे देतों.

" What then was the temple in those days ? "

" The Temple was then the centre of Divine influence. The place where the presence of the Gods was known and felt, where the glory of the Gods would now and again shine forth in the eyes of the worshippers and where the love of the Bhakta would draw down a visible manifestation of the compassion of Deity. * * *

So mighty a power was there that even the most careless man who came there was for the moment changed and spiritualized, by the wondrous force which dwelt in the Temple by the power radiated from the image of the God within it.

भावार्थ:—प्राचीन कालांत देवालयांची कल्पना काय होती? देवालयें हीं त्या वेळीं ईश्वरी सामर्थ्याचीं केंद्रस्थानें होतीं; ईश्वराचें ज्ञान होण्याच्या आणि त्याच्या साक्षात् अनुभवाच्या त्या जागा होत्या, भक्तजनांच्या अंगीं ईश्वराचें तेज प्रादुर्भूत होण्याचीं व भक्तांच्या प्रेमासाठीं दयाघन परमेश्वराचें प्रत्यक्ष दर्शन घेण्याचीं तीं स्थानें होतीं. * * * *

देवालयामध्यें असलें कांहीं अद्भुत सामर्थ्य होतें कीं, एखादा मनुष्य जरी सहजगत्या त्या ठिकाणीं आला असला तरी देवालयाच्या एकंदर वातावरणांत भरून राहिलेल्या व देवालयांतील मूर्तींच्या ठायीं वसत असलेल्या विलक्षण शक्तीच्या योगानें, त्याची बुद्धी त्या वेळेपुरती तरी भारली जाऊन तिच्यावर ईश्वरी सामर्थ्याचा प्रभाव उमटे.

याप्रमाणें देवालयांचें पूर्वकालीन वैभव, वर्णून, पुढें मंत्र, देवता ब्राह्मण इत्यादिकांसंबंधें आजकालचे धर्मभ्रष्ट मनुष्यांस म्हटलें आहे.

" Do you dream, because you live in modern days, that these great things are but shadows of their former selves ? Do you dream that they have lost their real force, that the great truths have lost their vital energy, *that the holy mantras have now no power, that the sacred scriptures have now no magic and no strength ?—The change is not in them, but in those who use them*, in whose hands they are as forms, empty of all life, these things, which once brought down the very powers of God before the senses of men. I who speak to you bear you witness that the scriptures, which are yours but whose powers you do not know, are still as mighty as they were in ancient days; that these *Mantras have as much of their ancient power as ever, if only they are rightly uttered*. For, I know where sacred shlokas have been chanted by lips that were wise and pure, all that is said of the old days is true to-day, as real as ever it was in the past, even *now to hear such chanting, the Devas throng from every quarter* making the air vibrant with the rustle of their celestial garments, filling the whole air with perfume, while the silver tinklings of the bells of the heavenly choriders chime hormoniously with the sonorous chanting of the Sanskrit shlokas by the priest. *That still is true. It is not the form that is wanting. It is the life that should animate the form. There is the difficulty. It is that which we have to seek.*

भावार्थः—" तुम्ही आजकालचे दिवसांत रहातां, म्हणून मागील धार्मिक गोष्टी म्हणजे केवळ गतगोष्टींचे भास आहेत, असें समजतां काय ? तुम्ही असें मानतां काय कीं त्या गोष्टींतील पूर्वीचा खरा जोम नाहींसा झाला आणि त्यांत पूर्वीचें अद्भुत सामर्थ्य राहिलें नाहीं ? असें समजत असाल तर माझें उत्तर असें आहे कीं, आजकाल मंत्रादिकांचें सामर्थ्य तुमचे प्रत्ययास येत नसेल तर त्याचें कारण ते मंत्रादि नसून तुम्ही आहां. तुम्ही निर्जीव झाल्यामुळें ते मंत्र निर्जीव झाले आहेत. बाकी हेच मंत्र पूर्वी ईश्वरीशक्तीचे खेळ सर्वांचे प्रत्ययास आणून देत. मी स्वानुभवानें तुम्हांला साक्ष देतें कीं, हे तुमचे जुने वैदिक मंत्र पूर्वीप्रमाणेंच समर्थ आहेत. मात्र ते यथाविधि जपले पाहिजेत. मी असें पाहिलें आहे कीं, वेदशिक्षेप्रमाणें जर पवित्र आणि सुविद्य ब्राह्मणमुखानें या मंत्राचा जप होईल तर आजचे मितीस देखील जपाबरोबर त्या स्थानीं स्वर्गीय देवता सर्व दिशांनीं येऊन उभ्या रहातात, त्या वेळीं त्यांचे दिव्य वस्त्रांचा खडखड शब्द ऐकूं येतो. सर्व दिशा सुवासानें भरून जातात. व गंधर्वादिकांचे अंगावरील किंकिणी पुरोहिताचे तोंडांतून येणाऱ्या मंत्राचे तालावर वाजत रहातात. सारांश, मंत्रांचे रूपांत बदल झाला नाहीं, त्यांतलें चैतन्य तुम्हीं नाहींसें केलें आहे. आणि हें त्यांत घालण्याची पात्रता संपादन कोण करणार, हाच मोठा प्रश्न पडला आहे; दुसरें कांहीं नाहीं.

ह्या मागील गोष्टी जर खऱ्या, तर आजकाल अवतार वगैरे कां होत नाहींत असें कोणी पुसतील. त्यांस बिझांट म्हणतेः—

" Why not an Avatar now, or if not an Avatar, why do not the great Rishis come forward to speak their golden words in the ears of men ? why do they desert us ? + + + +

The answer is, they are waiting, waiting, waiting, with tireless patience, in order to find some one willing to be taught, and when one human heart opens itself out and says. " O Lord, teach me " then the teaching comes down in a stream of divine energy and floods the heart. And if you have not the teaching, it is because your hearts are locked with the key of power and with the key of desire of the enjoyments of this world. Throw away these and you will find yourselves flooded with a wisdom which is ever waiting to come in. "

भावार्थः—" कोणी असें म्हणतील कीं, अलीकडे ईश्वरी अवतार कां नाहीं ? किंवा ऋषिजन आपला दिव्य उपदेश आमच्या कानांत कां सांगत नाहींत ? त्यांनीं आमच्यावर अवकृपा कां केली ?

याचें उत्तर असें आहे कीं, परमेश्वर किंवा ऋषि हे तर उलटे आपला उपदेश ऐकण्यास उत्सुक असा कोणी मिळेल कां ? म्हणून वाट पाहून पाहून दमले, आणि अजूनही एखादा मनुष्य जर आपलें अंतर्याम खोलून म्हणेल कीं, ' परमेश्वरा, मला आपलें ज्ञान दे ' तर विनंतीबरोबर दिव्य शक्तीचा ओघ वाहत येऊन त्याचें अंतःकरण भरून टाकील. असें असतां तुम्हांला जर उपदेश मिळत नाहीं, तर याचें वर्म हेंच कीं, तुमचे हृन्मंदिरास वित्तैषणा, लोकैषणा, दारैषणा, व अधिकारतृष्णा यांचीं टाळीं पडलीं आहेत. तीं तुम्हीं

काढा, म्हणजे तुम्हीं पहाल कीं, जो तुम्हांकडेच सतत ओढ घेत आहे, असा दिव्य ज्ञानाचा ओघ तुमच्या हृदयांत येऊन सांठवेल."

हें वरील उताऱ्यांतील विधान अक्षरशः खरें आहे. आपले मंत्र, तंत्र, तीर्थें, देवदैवतें सर्व कांहीं हयात आहेत. नष्ट झालीं नाहींत. मात्र लीन आहेत, पडून आहेत, निद्रिस्त आहेत. आणि याचें कारण उघडच आहे. त्यांनीं आपला कायदा एकदांच सरकारी ग्याझिटांत छापून दिला आहे. '**ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं**'–'जशास तसें–हाच आमचा कायदा,' 'तुम्हांला आमची जरूर नाहीं. तर आम्हांलाहि कारण नाहीं.' तुम्ही हांक मारा, आम्ही तयार आहों. गीतेच्या बाराव्या अध्यायांत स्पष्ट सांगितलें आहे.

> **" येतु सर्वाणि कर्माणि मयिसंन्यस्य मत्पराः ।**
> **अनन्येनैव योगेन मांध्यायंत उपासते ।**
> **तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।**
> **भवामिनचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥"**

कीं; जे मत्पर असतील त्यांना मी ताबडतोब वर काढतों. आणि पुराणें वाचून जर कांहीं लक्ष्यांत घेणें असेल तर हीच गोष्ट आहे कीं, या भूमींत जेव्हां जेव्हां विपरीत काल आला, जेव्हां जेव्हां विपन्नावस्था आली, तेव्हां तेव्हां जे ज्ञाते, मननशील, लोकनायक होते त्यांनीं परमात्म्याकडे धांव घेतली, उग्र तपश्चर्या केल्या, क्षीरसागरीं शरण गेले आणि त्या दीनपालकानें त्यांचे हांकेसरशी उडी घालून त्यांना उचलून धरलें. ध्रुवाला सापत्नमातेनें लाथेनें उडविलें. तेव्हां तो इतर फंदांत न पडतां जगन्मातेला (परमात्मा) हांक मारावयास गेला व तिनें त्याला कळवळून उचलून धरिलें व कायमचें अढळपद दिलें. तेव्हां इतर सर्व फंद सोडून परमात्म्यास शरण जाणें, तप करणें, हीच आमची स्वदेशी. हाच आमचा बहिष्कारयोग, हेंच आमचें स्वराज्य. हें ज्यांनीं साध्य केलें, त्यांचा परमात्मा घररिघा झाला. पांडवांचा रथ त्यानेंच हांकला. एकनाथाचें पाणी वाहिलें, दामाजीची रसीद भरिली. नरसिंह मेथ्याची हुंडी पटविली. कबीराचे शेले विणले. चोख्यामेळ्यांचीं ढोरें ओढलीं, जनाबाईचें दळण दळलें. अशा अनेक साक्षी त्यानें आजपर्यंत अनेक वेळीं अनेकांस पटविल्या आहेत. करितां अशा शहाजोग गृहस्थास हांका मारा, त्याला आपलासा करा म्हणजे तुमची सर्व चिंता दूर होईल, हाच तुमचा परमोत्कर्ष, हें निश्चयवाक्य समजा.

आतां या गृहस्थाला आपलासा करावयाचा म्हणजे एकच मार्ग आहेः धर्माचा आश्रय. कारण, '**धर्मस्य प्रभुरच्युतः**" असें म्हटलें आहे. म्हणजे परमात्मा धर्माचा मालक आहे. धर्मत्राणार्थ त्याचा संभव आहे. करितां त्याला धर्मानें आपलासा करा. अनन्य भावानें त्याला शरण जा. आतां धर्म म्हणजे वेदविहित धर्म, वर्णाश्रम धर्म, ह्यांचें पालन कालविपर्यासामुळें तुमच्या हातून यथावत् होणार नसेल, तर त्यांवांचूनहि कांहीं अडलें नाहीं. इतक्या बारकाव्यांत, इतक्या खवदवींत पडणें नसेल, तर एक फार मोठा, सर धोपट रस्ता आहे तो तरी पत्करा. तो रस्ता म्हणजे, **सर्वजण ब्राह्मण व्हा.**

ताननाक, चांगनाक, पिऱ्या मांग, नथ्या चांभार, **सर्वजण ब्राह्मण व्हा.** कारण,

देव म्हणतो ' **ब्राह्मणो मम दैवतं** " ब्राह्मण हा देवाचेंहि दैवत आहे. तेव्हां ब्राह्मण्याहून अधिक उच्च तें उरलें काय ? बरें, हें मिळविण्यास कोणाची आडकाठी नाहीं—आजपर्यंत हें पुष्कळांनीं मिळविलें आणि त्यांच्या त्यांच्या दारीं देव सेवक बनला, असा स्पष्ट दाखला आहे. धर्मव्याध, चोखामेळा, रोहिदास, सांवता माळी, सेना न्हावी, गोरा कुंभार, नामा शिंपी, तुका वाणी, नरहरि सोनार हे सर्व ब्राह्मण होते व देव त्यांचा किंकर होता. यासाठीं **अशेषजात ब्राह्मण व्हा.** नुसते आर्यावर्तवासीच नव्हे तर चतु:खंड पृथ्वींतील **सर्व मनुष्य जर ब्राह्मण होतील तर** आम्ही खातरी सांगतों कीं, त्या **सुखाला पारावार नाहींसा होईल. स्वर्ग देखील या मृत्युलोकापुढें लाजून मान खालीं घालील.** करितां ब्राह्मण व्हा.

बरील वाक्य ऐकून आमचा ग्यानबा चांभार, गोंदनाक म्हार, गेन्या मोची, म्हणतील कीं, ठीक आहे आमची तयारी आह्मी बहुतेक सिद्धता केलीच आहे. आडवीं गंधें लावूं लागलों आहों. पांच कांसटचाचें धोतर बामणावाणी नेसलों आहों, कपडेलत्ते चढविलेच आहेत. आतां आह्मासनी तुह्मीं आपले ताटांत घ्या म्हणजे संपलें. आमचे ब्राह्मणांतील सुधारक बंधु म्हणतील. आह्मी तर तुमचे पूर्वींच ही गोष्ट ओळखून तजवीज केली आहे. अंत्यजोद्धाराचें काम आह्मीं चालू देखील केलें, आह्मी बुटलेराचे हातचें फराळाचें खातों, महाराचेहि पंक्तीस बसूं शकतों. आतां काय म्हणतां ? तर या मंडळीस आमचें सविनय असें उत्तर आहे कीं, हें ब्राह्मण होणेंहि नव्हे, आणि करणेंहि नव्हे. या ब्राह्मण्यापासून दुसरा तर कांहीं फायदा होणार नाहीं, परंतु, ' तुका म्हणे दोघे नरका जाति ' अशांतली ती गोष्ट होणार आहे. हें ब्राह्मण्य नव्हे. आह्मी जे मागें अवर जातींतील ब्राह्मण सांगितले, रोहिदास, चोखामेळा, सजनकसाई इत्यादिक जे लोक यांनीं कधीं असले ब्राह्मण्याची हांव धरिली नाहीं. ते कधीं ब्राह्मणाचे पंक्तीस येतों म्हणाले नाहींत, जानवें घालण्याचे भरीस पडले नाहींत आणि ब्राह्मणांनींहि या उठाठेवी केल्या नाहींत. रोहिदासानें आपलें पोट चिरून आंतून जानवें काढून दाखविलें, अर्थात् तो इतर ब्राह्मणजातीय ब्राह्मणापेक्षांहि किती तरी पटीनें खरा ब्राह्मण झालेला होता, तथापि, त्यानें ब्राह्मण मंडळीचे पंक्तीस बसण्याचा कधीं हट्ट घेतला नाहीं. तुकारामाचें, नामदेवाचें नांव घेऊन पायां पडणारे आज शेंकडों हजारों ब्राह्मण आहेत, परंतु तुकारामानें मला कधीं ब्राह्मण म्हणा किंवा ब्राह्मणाचें जानवें द्या म्हणून मागितलें नाहीं. उलट तो आपले कुणबटपणांतच खूष होता. तो म्हणतो:

" बरा झालों कुणबी केलों ।
नाहीं तर गर्वें असतों मेलों ।। "

यावरून विचारी वाचकांचे लक्षांत येईल कीं, आजकालचा प्रकार हा केवळ बाष्कळ आहे. दुसऱ्याला ब्राह्मण करणाऱ्यांनीं अगोदर आपलें ब्राह्मण्य झळझळीत उजळलें पाहिजे. नुसतें पावरोटी एकत्र खाऊन अब्राह्मणाचे ब्राह्मण बनत नसतात. दुसऱ्याला ब्राह्मण्य देणें, हा अधिकार आजकालच्या बिसकीटखाबूंचा नव्हे. ती कामगिरी अवतारी पुरुषांची आहे.

दुसरें, "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः" या शब्दांनीं ज्या भगवंतानें 'ब्राह्मणादि वर्णांचे भिन्नत्व मी केलें आहे ' असे बेधडक जगास जाहीर केलें, त्यानेंच या भेदांची सीमांतरेखाहि आंखून दिली आहे. ज्ञानेश्वरींत भगवान् म्हणतातः

' तेचि भलतेणें भावें । मन मज आंतु येतें हो आवें ॥
आलें तरी आघवें । मागील वावो ॥ ४५७ ॥
× × क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यजादि इया ॥
जाति तंव वेगळेलिया । जंव न पावती मातें ॥ ४६० ॥ इ०

यावरून पहातां वर्णभेद हे सहेतुक, सावधि व समाजकल्याणार्थेच कर्त्यांनें केले असून, त्यांची मर्यादाहि त्यानेंच ठरविली आहे. म्हणजे हा प्रकार अंधन्यायाचा किंवा अरेरावीचाहि नसून जाणतपणाचा व सावधगिरीचाच आहे. मग यापुढें आह्मी पामरांनीं आपलें शहाणपण मिरविणें हा अविचार तरी किंवा उद्दामपणा तरी म्हटला पाहिजे. गुणकर्मांनीं योग्य असल्यास अवर जातीला वरिष्ठ जातींत सामील करण्यास काय हरकत आहे, हा प्रश्न आजकाल वारंवार विचारला जातो, यावर बिझांट विदुषींचें स्पष्ट उत्तर असें आहे:—

Frankly speaking, I do not believe that it is practicable, until a great authority, a great spiritual authority, is once more manifested and recognised through India, which will speak with the Divine Voice and be able to give the recognition which is based on knowledge.

\+ + + +

Rather would I suggest the old and the wise way of looking at this matter, whatever be the body one is born with, one should, cheerfully accepting the Karma of the body, work in that body, with all its advantages and disadvantages, whatever they may be.

भावार्थः—" मला माझा खुला अभिप्राय विचाराल, तर ब्राह्मणेतरांस ब्राह्मण जातींत घेण्याचें काम सोपें नाहीं. त्याला अखिल भरतखंडाला मान्य होईल असा जेव्हां कोणी अवतारी पुरुष निपजेल आणि तो आपल्या दैवी दृष्टीनें जीवांचा अंतर्गत अधिकार ओळखून आपले दैवीवाणीनें जेव्हां त्याचें उच्चजातित्व सर्वांस महशूर करील, तेव्हांच ही गोष्ट संभवेल.

तोंपर्यंत मला वाटतें कीं, लोकांनीं शहाणपणाचा जुना मार्गच स्वीकारावा. म्हणजे त्यांचे पूर्वकर्मामुळें त्यांना ज्या कोणत्याहि जातींतला देह मिळाला असेल व त्या पायीं ज्या कांहींहि सोई गैरसोयी असतील त्यांतच आनंद मानून, त्यांनीं आपले उन्नतीचा मार्ग चोखळीत रहावें.

बिझांट बाईनीं हा जो जातिमर्यादेबद्दल अभिप्राय दिला, तो फार दूर विचार करून दिला आहे. नुसत्या जन्मावरून ब्राह्मणादिकत्व देणें ही थट्टा आहे, किंवा अन्याय आहे ही गोष्ट आजकालच्यानींच समजाऊन देण्यास पाहिजे असें नाहीं. ती कोणाहि विवेकी मनुष्यास केव्हांहि पटणारी आहे. ब्राह्मणवर्णाची तरफदारी करणाऱ्या मन्वादिकांनीं देखील न्यायास आलें तें बोलण्यास कमी केलें नाहीं. "ब्राह्मण होऊन वेदाध्ययन न करील तर तो लांकडाचा हत्ती किंवा चामड्याचा हरिण, यापैकींच समजावा. अनाधियान विप्र ह्याच जन्मीं शूद्रत्वास

जातो," इत्यादि साफ साफ स्मृतिवचनें आहेत. धर्मविवरणांत अत्यंत कुशल अशा कुरुवृद्ध भीष्मांनीं देखील स्वच्छ सांगितलें आहे कीं, ज्याचे अंगीं ब्राह्मणाचीं लक्षणें असतील तो शूद्र असूनहि ब्राह्मण समजावा. व ज्याचे अंगीं शूद्राचीं लक्षणें असतील तो ब्राह्मण असूनहि शूद्र समजावा." तेव्हां ही गोष्ट कोणाहि विवेकी मनुष्याला कबूल करावी लागणारी आहे. परंतु, शास्त्र आणि प्रयोग, कल्पना आणि व्यवहार यांत जें अंतर सदा पडतें, तें तेंथेंच. अशा कितीतरी गोष्टी आहेत कीं, त्या शास्त्राला किंवा कल्पनेला सुलभ आहेत, परंतु व्यवहाराला दुर्घट आहेत. अशा ठिकाणीं निर्णय इतकाच कीं, अन्यायाचे पोटांत न्याय सोधावयाचा. न्यायाचे पोटांत न्याय पाहूं गेल्यास व्यवहारांत फारच अडचणी येतात व त्या टाळण्यासाठीं एक बाजूनें अन्याय पत्करावा लागतो ! हाच सर्वत्र प्रकार दिसून येतो. व तो स्वीकारल्याशिवाय गतीच नाहीं. ब्राह्मण्याविषयीं पात्रता ठरविणें हा तर फारच अवजड प्रश्न आहे. तो सोडविण्यास बिझांटबाई म्हणते त्याप्रमाणें खरोखरच अंतर्दृष्टीचा अवतारी पुरूषच पाहिजे. परंतु यत्किंचित शुष्क गोष्टी, गांव सभेचे सभासद निवडणें, हें तरी काम खऱ्या पात्रतेचे दृष्टीनें सर्वत्र होत असतें, असें म्हणण्यास कोणी सत्यप्रिय मनुष्य धजेल काय? प्रत्येक ठिकाणीं ऐकावें तों अन्याय, असमाधान, नाइलाज हीच अंतर्भावना असते. ज्याला पुरी सही करितां येत नाहीं असा कोणी खाटीक, कोणी विडीवाला, कोणी कोंबडीवाला असे लोक मेंबर होऊन अनेक-विद्या-विशारद अशा विद्वानांचे मांडीशीं मांडी लावून बसतात व सारखे हक्क मिरवितात. ही गोष्ट, खरें पुसतां, कोणाला रुचणारी आहे काय ? परंतु, अनवस्थाभयात् पत्करावी लागते. तोच न्याय येथेंहि पत्करणें जरूर आहे. निदान तूर्तचे स्थितींत तरी असलाच न्याय जाणून बुजून पत्करण्यांत सुख आहे. आतां पोटांतले पोटांत शक्य ती सुधारणा करावी. कारण ती अधिक सुखानें—निदान—न्यायानें होण्यासारखी आहे. ती अशी:—ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार जाती अति अतिच प्राचीन आहेत. केवळ युगयुगांतरापासून आहेत आणि त्या गीतेंत सांगितल्याप्रमाणें खचित्च ईशकृत आहेत व शास्त्रीय पायावरहि उभारलेल्या आहेत. तेव्हां त्या उमळून पाडणें हा पुष्कळ अंशीं अविचार, निदान साहस, तरी होणार. परंतु या चहूंचे पोटांत ज्या देश, काल, पंथ, व्यक्त्यभिमान इत्यादि कारणांनीं असंख्य उपजाती झाल्या आहेत, त्या अर्थातच शास्त्रमूलक नाहींत. याकरितां त्या प्रथम सर्व मिटवून केवळ वेदोक्त ढळढळीत चार वर्ण कायम करावे; आणि ही स्थिति सात पिढ्या, चौदा पिढ्या, नांदली म्हणजे मग या मूळभूत चतुर्वर्णांतहि परस्पर व्यवहारांत, मागील पुरावे पाहून, जेवढें सौकर्य साधेल तेवढें अमलांत आणावें. असें न करितां आजच वर्णाश्रमाचें निर्मूलन कोणी करूं जातील तर त्यांचे हातून उपकारापेक्षां अपकारच अधिक होतील, असें आमचें तरी ठाम मत आहे.

श्रीगुरुचरित्रांत अध्याय २७ त एका मातंगासा ब्राह्मण्य देऊन त्याचे मुखानें सर्वांसमक्ष वेद बोलविल्याची कथा प्रसिद्ध आहे. पण तेथें समर्थ श्रीगुरूंनीं त्या मातंगाचे अंगीं ब्राह्मण्य तत्क्षणीं उमटवून तें लोकांचे व त्या मातंगाचे प्रतीतीस आणून दिलें. आजकाल या सामर्थ्याचा जर कोणी असेल तर त्यानें श्रीगुरूंप्रमाणें प्रत्यय पटवून खुशाल अंत्यजोद्धार करावा, व सबंदचे संबद महारवाडे ओस पडून वेदमूर्तींचे खानेसुमारींत वाटेल तितकी

भर टाकावी. आह्मी अशाचे उपकार मानूं, अशाला प्रेमालिंगन देऊं; नव्हे, अशाचे पाय धरून किंकर होऊन राहूं.

असो; या परधर्मी बाईचा, कीं जिच्या धर्मांत जातीचा विचार मुळींच नाहीं, अशीचा देखील हा अभिप्राय आहे, तेव्हां हा 'अव्यापारेषु व्यापार' करण्याच्या कोणींच नादीं लागूं नये. बाईचें म्हणणें हिशोबी आहे. लोखंडाचें सोनें करणें हें सामर्थ्य सोन्याचें नव्हे, परिसाचें आहे, कारितां सोन्यांत लोखंड मिळविल्यानें जसें लोखंडाचें सोनें न होतां सोनें मात्र हिणकस होईल, तसाच प्रकार आजचे ब्राम्हणांनीं पिऱ्या मांगाला पंक्तीस ओढल्यानें होणार आहे. ही कामगिरी निराळ्या अधिकाऱ्याची आहे. बरें, हिजवांचून अडलें नाहीं. आम्ही जे ब्राम्हण म्हणतों आहों ते तयार करून घेण्यास कोणत्याहि धर्मशास्त्राची आडकाठी नाहीं व आम्हीं म्हणतों तें ब्राम्हणत्व जर खरोखर लोक संपादतील, तर मग आमच्या या वरपांगीं ब्राम्हणांची त्यांना किंमतहि उरणार नाहीं. तेहि तुकारामाप्रमाणें म्हणतील कीं, 'बरा झालों, मोची केलों' इत्यादि.

आतां हें आमचें ब्राम्हण्य काय आहे व कोठें आहे? तर हें ब्राम्हण्य भगवद्गीतेंत आहे तेथें त्याचें वर्णन दिलें आहे. तें असें:—

"शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेवच ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ॥ अ० १८ श्लो० ४२

अर्थः—चित्ताचें नियमन, बाह्येंद्रियनिग्रह, तप, शुचिर्भूतपणा, सहनशीलता, सरळपणा, आनुभविक व शास्त्रीयज्ञान, परलोकाविषयीं व परमेश्वराविषयीं श्रद्धा, भक्ति, हें ब्राह्मणाचें उपजत कर्म समजावें. **किंवा एका शब्दांत हें ब्राह्मण्य सांगावयाचें म्हणजे 'सत्वगुणाचा प्रकर्ष' संपादणें हेंच होय. ह्याशिवाय खरें खरें सौख्य केव्हांहि होणार नाहीं.** अर्थात् अस्सल ब्राह्मणाचीं, जातिवंत ब्राह्मणाचीं, हीं लक्षणें आहेत. व हीं अंगीं आणण्यास कोणालाहि मज्जाव नाहीं. याला सामाजिक परिषदा नकोत. पतितपरावर्तनें नकोत. अंत्यजोद्धाराची थट्टा नको. कशाचीच जरूर नाहीं. वाटेल त्याला हीं लक्षणें अंगीं आणण्याचा पूर्ण अधिकार आहे, याला शंकराचार्य आडवे येऊं शकत नाहींत. यांत राजविरोध नाहीं, कोणतीच अडचण नाहीं. बरें कार्यसिद्धि मात्र उदंड आहे.[१]

यास्तव, या भारतभूमींतील सर्व जातींनीं हें ध्येय आपले पुढें ठेवून हें ब्राह्मण्य अंगीं

---

१ स्वामी विवेकानंद म्हणतात.

"Just as sanskrit has been the linguistic solution, so Brahmanhood is the solution of the varying degrees of progress and culture as well as that of all social and political problems."

सारांशः—"सर्व भाषांचा उलगडा जसा संस्कृत भाषेंत मिळतो त्याचप्रमाणें कोणत्याहि जातीची प्रगति व शिक्षण आणि यावत् सामाजिक व राजकीय कोड्यांचा उलगडा ब्राह्मण्यांत आहे."

२ पावशेर भस्म फांसून गोमुखींत हात घालून बसणारें ब्राह्मण्य जरी विहित असलें तरी तें आजच्या स्थितीला फार उपकारक नाहीं, म्हणून आम्ही त्याचा विचारच येथें करीत नाहीं.

आणण्यास झटावें व सर्वांनीं हें आपले बंधूचे मनावर ठसविण्यास साह्य करावें. अशा रीतीनें जर हें ब्राह्मण्य बळावलें तर चिंता, शोक, दरिद्र, दुःख, ज्या कांहीं अनिष्ट गोष्टी या भूमींत कोणास दिसत असतील, त्यांचें ठाणें उठलेंच असें समजावें. व शांति, आनंद, उत्कर्ष समाधान यांनीं मुक्काम येथें ठोकलाच, असें निश्चित ओळखावें.

वर आम्ही ब्राह्मण्याविषयीं इतकी बळकट शिफारस केली व ती यथार्थहि आहे. तथापि फिरून असें ध्यानांत आलें कीं, आजकाल कांहीं विशिष्ट कालधर्मामुळें ब्राह्मण्य हें **खरें** असलें तरी **बरें** नाहींसें झालें आहे. ब्राह्मण जातींतच अगोदर ब्राह्मण्याचा पुष्कळांना कंटाळा किंवा वीट आला आहे. व अन्य जातींत जरी ब्राह्मण्य आणि वेदोक्त इत्यादिकांची हौस आली आहे, तरी जुलिएटला जसा रोमियो सर्व प्रकारें आवडत होता परंतु त्याचें तें आडनांव तेवढें जाचत होतें, त्याचप्रमाणें हल्लीं हल्लीं ब्राह्मण्याची जरी अंतर्यामीं इच्छा असली तरी इतउत्तर तें आडनांव नको आहे. कारण तें व्यवहारांत नुकसानीला कारण होत आहे, असा अनुभव येत चालला आहे. आणि म्हणून आम्हींहि आपली शिफारस परत घेतों. व जेथें आजकाल जाचणारे जातिभेदाचे कल्पनेची छायाहि नाहीं, असा सर्वांगसुंदर, सर्वार्थसाधक, सर्वांस विहित, व इहपरत्रीं कल्याणकर्ता राजमार्ग **श्रीमन्महाभारतकर्ते व्यासमहर्षींनीं** सांगितला आहे, त्याचा सर्वांनीं—सर्व जातींनीं, हिंदु, मुसलमान, पारशी, यहुदी, इंग्रज, फ्रॉंक, हांटेटाट, पृथ्वीतलावर ज्या अशेष जाती असतील त्यांनीं स्वीकार करावा असें सुचवितों. व ह्या केल्यानें खरोखरच या पृथ्वीपुढें स्वर्ग ठेंगणा होईल. तो मार्ग म्हणजे **'सनातन धर्म'.**

या सनातनधर्माचें स्वरूप त्याच सदय महर्षींनीं दिलें आहे तें असें:—

"सत्यं दमस्तपः शौचं संतोषो ऱ्हीः क्षमार्जवं ।
ज्ञानं शमो दया ध्यानमेष धर्मः सनातनः ॥"

अर्थः—सत्य म्हणजे प्राण्यांना हितकारक असें बोलणें, दम म्हणजे मनाचें संयमन. तप म्हणजे स्वधर्मपरता, शौच म्हणजे शुद्धता किंवा पवित्रता, संतोष, ऱ्ही म्हणजे गैरकर्माचा अव्हेर, क्षमा म्हणजे शीतोष्णादि सहन करणें, आर्जव म्हणजे समचित्तत्व, ज्ञान म्हणजे तत्वार्थाचा बोध, शम म्हणजे चित्ताची प्रशान्तता, दया म्हणजे भूतमात्रांविषयीं हितबुद्धि आणि ध्यान म्हणजे निर्विषय मन, हा **सनातनधर्म होय.** व याचा अवलंब करण्याविषयीं कोणालाहि प्रतिबंध नाहीं. हींच लक्षणें कांहींशा फरकानें याज्ञवल्क्यांनीं दिलीं आहेत. तीं तितकींच प्रशस्त असून अधिक सोईचीं आहेत.

"अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिंद्रिय–निग्रहः ।
दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥"

पदांचा अर्थ वर आलाच आहे. विशेष मुद्याचे अधिक शब्द आहेत ते **'सर्वेषांधर्मसाधनम्'** म्हणजे सर्वांना हें धर्मसाधन आहे. यांत वर्ज्यावर्ज्य किंवा भेद हा नाहींच. मग तो कोणत्याहि जातीचा किंवा धर्माचा असो; त्याचा विचार करण्याचें कारण नाहीं. आणि जो कोणी मननपूर्वक वरील गोष्टींचा विचार करून पाहील, त्याला असें आढळून येईल कीं,

व्यक्तिहितदृष्टीनें पहा, समाजहिताचे दृष्टीनें पहा, किंवा राष्ट्रहिताचें दृष्टीनें पहा, वरील सार्वजनिक म्हटलेल्या धर्मसाधनांपैकीं एक एक साधनच इतकें व्यापक, प्रशस्त व हितकारक आहे कीं, त्याचें अल्पस्वल्प प्रमाणावरही कोणी पालन करील, तर गीतेंत भगवान् म्हणतात:—

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ।

त्याप्रमाणें केवढा तरी अनर्थ दूर होईल. आणि मग त्यांतील सर्वच गोष्टी मनुष्यानें जर पाळल्या, तर स्वर्ग येथेंच उभा राहील; याबद्दल आह्मी ग्वाही देऊं शकतों. आणि याचे उलट हेंहि सांगतों कीं, या लक्षणाकडे पाठ करून म्हणजे धर्माला पराङ्मुख राहून मग तुम्ही वाटतील तितके कायदे कानू करवा, सामाजिक परिषदा करा, राष्ट्रीय सभा करा, जातीसमिती करा, व्यवहारनियम बांधा, करारनामे लिहा, नोंदबुकें ठेवा—जनतेला सुख व्हावयाचें नाहीं. विचार करा कीं, जनांत जर एक सत्य, अढळ सत्य, अखंड सत्य असेल तर व्यवहारांत किती किती तरी सौख्य होईल. जी गोष्ट आपणांस जशी माहीत असेल तशीच जर प्रत्येकजण सांगेल, मग तीबद्दल शत्रु पुसो, मित्र पुसो, राजा पुसो, कीं स्वस्त्री पुसो; जी वस्तु आपली नव्हे ती उभ्या रस्त्यावर पडली असो, मालकाखेरीज इतर मनुष्यप्राणी मिळून तिला हात लावणार नाहींच, अशी जर मनुष्यें नीतिमत्ता वागवितील, तर प्रवास किती तरी सुखकर होईल? कड्या कुलुपांचे, लोखंडी तिजोऱ्या आणि ' सेफा ' वगैरे वस्तुरक्षणार्थ लागणारे हजारों रुपयांचे, खर्च वांचतील. व शिवाय प्रत्येकाचें मनहि निघोर निश्चित राहिल्यानें मनुष्यांची आयुष्यवृद्धि देखील होईल. बरें, केवळ इतका नाहीं तरी आजचेपेक्षां शतपटीनें अधिक सत्यप्रियतेचा काळ ह्या आर्यभूमींतच होता. आणि तो देखील फार फार दूर, म्हणजे रामकाळीं नव्हे. नुकता नुकता होता. या देशावर स्वारी करणारा जो प्रसिद्ध शिकंदर बादशहा त्याजबरोबर एरिअन म्हणून एक इतिहासकार होता. त्यानें साफ असें लिहिलें आहे कीं, हिंदुमनुष्य मिळून त्रिकाळीं अनृत भाषण करितांना आम्हांस माहीत नाहीं. त्याचे पुढील उद्गार वाचा.

" No Indian was ever known to tell an untruth."

" They are so honest as neither to require locks to their doors nor writings to bind their agreements."

म्हणजे, भारतवासी हे इतके प्रामाणिक आहेत कीं, त्यांना आपले दारांना कुलुपांचें कारण पडत नाहीं किंवा तोंडचे करार लेखी करून ठेवण्याचाहि प्रसंग येत नाहीं. (कारण परद्रव्याला कोणी हात लावावयाचा नाहीं. बोलले जबाबाला कोणी फिरावयाचा नाहीं.) विशेषत: ब्राह्मणासंबंधें तो म्हणतो.

" *They (the Brahmins) would not tell a lie for anything on earth.* "

म्हणजे या भूतलावर अशी कोणतीहि वस्तु नाहीं कीं जिचे लोभास्तव किंवा लाभास्तव ब्राह्मण हा अनृत भाषण करील.

आजकाल या कसोटीला शेंकडा कितीजण उतरतील तें प्रत्येक वाचकानेंच मनाशीं पहावें. बोलून दाखविण्यांत चव नाहीं. शिकंदराची वेळहि बरीच जुनी झाली. पण अगदीं

अगदीं अलीकडे म्हणजे इंग्रजांचा अम्मल या देशांत सुरू नुकताच होऊन कोर्टांची व्यवस्था झाल्यावरचे, स्लीमन नामक एका इंग्रजी जज्जाचे पुढील उद्गार वाचा. तो म्हणतोः—

" I have had before me hundreds of cases in which a man's property, liberty, life, has depended upon his telling a lie and he has refused to tell it. "

Sleeman–Judge.

म्हणजे—' मजपुढें हजारों हजार असे खटले आले आहेत कीं, त्यांत जर पक्षकार एक शब्द खोटा बोलेल तर त्याचें घरदार, मिळकत सुटत होती, तो बंधमुक्त होत होता, आणखी काय ? **पण त्याचा प्राण वांचत होता. तथापि त्यानें मिळून खोटें नाहींच सांगितलें.'**

हें अवतरण देऊन, मोक्षमुल्लर साहेब भारतीयांविषयीं एकप्रकारें साभिमान होऊन आपले जातभाईस खोंचून प्रश्न करितात.

" Could many an English Judge say the same ?

म्हणजे अशाप्रकारचें विधान इग्लंडांतील न्याय मंदिरांतील पक्षकारासंबंधें करण्याची छाती कितीशी इंग्रज न्यायाधिशांना होईल बरें ?

भारतीय आर्यहो, हा विचार करा. हें तुमचें सत्यप्रियत्व कोठें गेलें आणि तें गमवून त्याचे बदली तुम्ही काय पैदा केलें ? आम्हाला वाटतें कीं, हल्लींचें अल्पायुत्व, प्लेग, दुष्काळ-परंपरा, इत्यादि अनेक अनिष्ट गोष्टी, यांस आमचें सत्यपराङ्मुख व मलिन आचरणच कारण आहे. कारण, साथीचे रोग, लढाया, भूकंपादि प्रलय असले राष्ट्रीय अनर्थ हे सामान्यपात-कांनीं होत नाहींत. बिझांटबाई म्हणतेः—

' A plague sweeps thousands of the men of a nation. A mighty war scatters its thousands of dead on the field of carnage. Why ? Because that nation had disregarded the divine law of it's growth and must learn its lesson by suffering, if it will not learn it by reason. '

भावार्थः—एखाद्या राष्ट्रांत सांथ येऊन या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत हजारों लाखों माणसें घेऊन जाते किंवा एखादें भयंकर युद्ध उद्भवून सर्व रणभूमी प्रेतांनीं भरून निघेसे लाखो बळी पडतात. या गोष्टींतील रहस्य काय ? रहस्य इतकेंच कीं, त्या राष्ट्रानें स्वोन्नती-बद्दल त्याला ईश्वरानें घालून दिलेला कायदा मोडला. आणि ज्या अर्थीं उपदेशाचे शब्दांनीं तें राष्ट्र शुद्धीवर येत नाहीं, त्याअर्थीं आतां दांडके उगारणें हाच उपाय, असें ईश्वरालाहि वाटून तो तसें करितो.

याप्रमाणें पहाल तर तुमचे ध्यानांत आमचे म्हणण्याची यथार्थता तेव्हांच येईल. सत्यपराङ्मुखता ही या आर्यभूमीला विशेषतः विघातक होते. याचें कारण आम्ही पूर्वींच एका उताऱ्यांत सांगितलें आहे. कीं, ' धर्मपालन ' हीच या राष्ट्रास ईश्वरी आज्ञा आहे. धर्मानेंच या राष्ट्राचा उत्कर्ष व्हावा असा ईश्वरी संकेत आहे. आणि सत्य हें धर्माचें उत्तमांग म्हणजे शिर आहे. इतर गुण हे त्याहून कमी प्रतीचे अवयव म्हटलें तरी चालेल आणि तें सत्य, तें शिरच, जर तुटलें, तर मग अनेक अनर्थ ओढवावे, यांत काय नवल ?

असत्य, कपट, छलवाद, यापासून केवढे अनर्थ होतात याचें उदाहरण प्रत्यक्ष भागवतांतच

आहे. साक्षात् श्रीकृष्णाचे जातभाई, परंतु त्यांनीं आपल्यांतील 'सांब' नांवाच्या एका यादवाला लटकाच स्त्रीवेष देऊन ऋषींपुढें उभा केला व 'ही गरोदर स्त्री आहे' असें खोटेंच सांगून हिला अपत्य काय होईल असें विचारलें; त्याबरोबर त्या अंतर्ज्ञानी मुनींनीं त्यांचें तें खोटें कर्म पाहून कोपानें शाप दिला व तो प्रत्ययास येऊन कोटों यादवांचा संहार होऊन कुलक्षय झाला. अशी धडधडीत गत इतिहासाची साक्ष आहे. याहून या इतिहासांनीं आमचे डोळे उघडावे तरी कसे ? आणि किती ? तथापि, आम्ही आपले निर्ढवतच चाललों आहों. मला वाटतें आम्ही देवालाच मठ्ठ बसविण्याची वेळ आणली आहे. हरहर ! हें बरें नव्हे, निदान भारतीयांना तरी हें हितकर नाहीं. करितां त्यांनीं मागें पहावें व धर्माची कांस धरावी; हाच त्यांचे उन्नतीचा एकच एक उपाय आहे.

असो; आज इतके दिवस भारतासारख्या महनीय ग्रंथाचा परिचय करून आमचे अल्पमतीला जो कांहीं त्यांतील सारभूत भाग वाटला त्यांतला कांहीं अंश आम्ही प्रेमभावानें व प्रांजलपणानें आमचे वाचकबंधूपुढें मांडिला आहे. तो रुचल्यास त्यांनीं घ्यावा. व अखिल भारतादि पुराणाचें सार म्हणून एकच वाक्य सतत मनांत वागवावें. तें वाक्य हेंच कीं, '**यतोधर्मस्ततोजयः**' आणि त्याप्रमाणें सर्वांनीं वागावें.

आतां अखेर सर्व वाचकांचे वतीनें पुढील आशीर्वाद परमेश्वरापासून मागून घेऊन हा लेख संपवितों.

सर्वेऽत्र सुखिनः संतु सर्वेसंतु निरामयाः ।
सर्वेभद्राणि पश्यंतु जीवंतु शरदांशतम् ॥

॥ इति शं ॥

शुद्धिपत्र.

—:०:—

भविष्यपर्व.

अध्याय	पान	रकाना	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७३	७४१	२	८	भागवत	भारत

COPY

C. A. Kincaid I. C. S. in his book named "The tale of the Tulsi Plant and other studies" speaks voluntarily of our company and our Translation of the Mahabharat in the following terms, in a footnote on page 12.

"I have not translated from the Sanskrit but from Messrs. Datar & Modak's admirable Marathi rendering. The book has been published at great expense by Messrs., Chiplunkar & Co., at the Indira press, Poona, and the second half of the rendering is delayed for want of funds. I would venture to appeal to the Marathi reading Public to assist by purchasing the parts already translated, in the publication of the second half"

श्री.

मेहेरबान **सी. ए. किंकेड.** आय. सी. एस. यांनीं आपल्या 'दि टेल ऑफ दि तुळशी प्लँट अँड अदर स्टडीज' या पुस्तकांत **गणेश विष्णु चिपळुणकर** आणि **मंडळींच्या** महाभारताच्या भाषांतराची आपण होऊन खालीं दिल्याप्रमाणें तरफदारी केली आहे

"सदहू गोष्टींतील मजकूर मी मूळ संस्कृतांतून न घेतां रा. दातार व मोडक यांनीं केलेल्या अप्रतिम भाषांतरावरून घेतला आहे हें पुस्तक चिपळूणकर आणि मंडळीनें पुष्कळ द्रव्य खर्चीं घालून तयार केलें असून तें पुणें येथील इंदिरा छापखान्यांत छापिलें आहे परंतु द्रव्यसहाय्याच्या अभावीं सदर ग्रंथाचे पुढील भाग छापण्याचें काम लांबणीवर पडलें आहे. तरी मराठी भाषेंतील वाचकांना माझी अशी शिफारस आहे कीं त्यांनीं आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या भागांना आश्रय देऊन पुढील प्रकाशनाच्या कामीं अवश्य मदत करावी"

वरील अभिप्राय मि. किंकेड साहेबांनीं लिहिला त्यावेळीं महाभारताचे फक्त चारच भाग प्रसिद्ध झाले होते परंतु आतां जरी सर्व काम पूर्ण झालें आहे तरी या कामीं झालेल्या अवाढव्य कर्जाचा विचार करून महाराष्ट्रभाषाभिमानी वाचकांनीं ग्रंथाच्या प्रती विकत घेऊन मदत करणें अत्यंत जरूर आहे

प्रकाशक